

emek

araştırma dergisi

Haziran 2025/1- Altı Aylık Kuramsal Dergi

DiSK / Genel-iş

ISSN 1305-6182

www.emekarastirma.org

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD)

DİSK/Genel-İş tarafından altı ayda bir yayınlanmaktadır

• Haziran 2025

• Ulusal Hakemli Dergi

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın • ISSN: 1305-6182

Yayın Şekli: 6 aylık - Türkçe

Editör

Gamze Yücesan Özdemir, Prof. Dr.

Yayın Kurulu*

Aziz Çelik, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi

Çağrı Kaderoğlu Bulut, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi

Çağla Ünlütürk Ulutaş, Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi

Elif Hacısalihoğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi

Gamze Yücesan Özdemir, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi

Metin Özügurlu, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi

Orkun Saip Durmaz, Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi

Özgün Millioğulları Kaya, Dr., DİSK/Genel-İş Araştırma Daire Müdürü

Sebiha Kablay, Prof. Dr. Ordu Üniversitesi

Editör Yardımcıları*

Çağrı Kaderoğlu Bulut

Gökmen Mumcular

Özgün Millioğulları Kaya

* İsimler alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir.

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD), 2025/1

Sahibi: Genel-İş adına Genel Başkan Remzi Çalışkan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Hüseyin Yaşar Gündoğdu

Grafik Tasarım: Erkal Tülek

Adres: Mustafa Kemal mh. 2147 sk. No:2 Çankaya/Ankara

Tel: 0312 309 15 47, **Faks:** 0312 309 10 46

E-posta: emekarastirma@genel-is.org.tr www.emekarastirma.org.tr

Parayla satılmaz.

Basım tarihi: Temmuz 2025

Baskı: Bizim Büro Basım Evi, Zübeyde Hanım Mah. Sedef Cad. No: 6/A Altındağ / ANKARA

Tel: (0312) 342 19 13 **Fax:** (0312) 342 19 14

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD) ulusal hakemli bir dergidir.

Makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayınlanan makalelerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Genel yayın yönetmeninin yazılı izni olmadan tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında dergide yer alan yazılar hiçbir yolla çoğaltılamaz, dağıtılamaz.

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD) tam metin makalelerine <http://www.emekarastirma.org/index.php> adresinden erişilebilir.

araştırma dergisi

Cilt 16, Sayı 27, Haziran 2025

Editörden

Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR

Araştırma Makaleleri

Platform Ekonomisinde Emeğin Örgütlenmesi: Hukuki Belirsizlikler, Mekânsal Dağınıklık ve Algoritmik Denetim Mekanizmaları

Ali BAKIN

Türkiye’de Esnaf Kurye Modeli ve Direniş:

Trendyol’a Bağlı Kuryelerin İş Bırakma Eylemleri

İlknur KARANFİL, Eren EFE

Kuramdan Alana: Psikolojik Perspektiften İnsana Yakıdır İş

Arzu ÖZSOY ÖZMEN

Sosyal devleti yeniden düşünmek: Yıkıldı mı, yeniden kurulabilir mi?

Nevzat Evrim ÖNAL

Eğitimden Emek Piyasasına Mühendislik Alanında Ayrımcı Söylemlerin Yeniden Üretimi ve Cinsiyet Temelli Mesleki Ayrışma

Derya KESKİN

Bilinçdışına Açılan Geçit: Sinema ve Animasyon Filmlerinde Sürrealist Göz İmgesi

Özge Hazal ÇALIŞKAN, Elif ERGEN

Yeşil Yeni Anlaşma Programlarında Emeğin Konumu

M. Yağız AYGÜN

Kitap İnceleme

Bürokrasi Kuramları:

Bürokrasinin Toplumsal ve Siyasal Kavranışına Dair Bir Çerçeve

Selime YILDIRIM

İnsanî Bir Çalışma İlişkisi: Verimlilik, Hakkaniyet ve Söz Hakkını Dengelemek

Gölnaz KILIÇ ÖZKAYNAR

İlkay Sunar’ın “Düşün ve Toplum” Kitabı

Ercem ERKUL

v

001

025

053

081

095

115

141

165

171

179

ASOS INDEX

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL / COPERNICUS ULUSLARARASI İNDEKS

DİSK/Genel-İş Emek Araştırma Dergisi **ULAKBİM (ULUSAL)**, **ASOS INDEX (ULUSAL)**
INDEX COPERNICUS (ULUSLARARASI) İndeksleri tarafından taranmaktadır.

Haziran ve Aralık aylarında yılda iki kez yayımlanır.

İletişim: Mustafa Kemal mh. 2147 sk. No:2 Çankaya/Ankara, Tel: 0312 3091547,
Faks: 0312 3091046

E-posta: emekarastirma@genel-is.org.tr, www.emekarastirma.org.tr

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD) sosyal bilimlerin her alanından emek ve sınıf tartışmasını merkeze alan bilimsel makalelere yer verir.

Türkçe makaleler yayımlayan Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD) hem iki hakemin, hem de yazarın değerlendirme süreci boyunca gizli kaldığı hakemli bir dergidir.

From the Editor

Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR

v

Research Articles

**Organizing Labor in the Platform Economy: Legal Uncertainties,
Spatial Dispersion, and Algorithmic Control Mechanisms**

Ali BAKIN

001

**The Artisan Courier Model and Resistance in Turkey:
Work Stoppage Actions of Trendyol Couriers**

İlknur KARANFİL, Eren EFE

025

From Theory to Field: Decent Work from a Psychological Perspective

Arzu ÖZSOY ÖZMEN

053

Rethinking the social state:

Has it been demolished; can it be constructed again?

Nevzat Evrim ÖNAL

081

**Reproduction of Discriminatory Discourses in Engineering from Education
to Labor Market and Gender-Based Occupational Segregation**

Derya KESKİN

095

Arcade to the Unconscious:

The Surrealist Eye Imagery in Cinema and Animation Movies

Özge Hazal ÇALIŞKAN, Elif ERGEN

115

The Position of Labor in Green New Deal Programs

M. Yağız AYGÜN

141

Book Review

**Theories of Bureaucracy: A Framework for Social and
Political Understanding of Bureaucracy**

Selime YILDIRIM

165

**A Humanitarian Working Relationship: Balancing Productivity,
Fairness and Voice** Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR

171

İlkay Sunar's book "Thought and Society"

Ercem ERKUL

179

Editörden

Ülke ve dünya olarak oldukça çalkantılı zamanlardan geçiyoruz. “Bildiğimiz dünya” tüm kurumları, ilişkileri ve güç dengeleriyle birlikte çözülmeye yüz tutmuşken ülkemizde de Cumhuriyetin ve demokrasinin varlığına karşı ciddi tehditler altındayız. Ekonomik ve toplumsal kriz her geçen gün derinleşirken, bölgede tarihsel paylaşım süreçleri yeni bir döneme girerken iktidarın tüm topluma meydan okurcasına İBB Başkanı Ekrem İmamoğlu’na ve muhalefetin belediye başkanlarına dönük giriştiği operasyonlar, seçme ve seçilme özgürlüğünün rafa kaldırılmasının işaretidir. Marttan bugüne gelişen, başını gençlerin çektiği eylemler ve yükselen dalga ise toplumun demokrasiye sahip çıkma refleksinin, gençlerin geleceklerini savunma iradelerinin bir göstergesidir.

Siyasi ve hukuki baskının arttığı, akıl dışı uygulamaların sıradanlaştığı bu zorlu koşullar altında var olmaya çalışmak, akademik üretimi sürdürmek her ne kadar zorlaşsa da toplumsal adalet arayışını ve emeğin sözünü bu ülkenin geleceğinde var etmek de o kadar vazgeçilmez hale geliyor. Bu çabanın bir parçası olan Emek Araştırma Dergisi de bu anlayışla yeni sayısını sizlere ulaştırıyor.

Bu sayımız yedi makale ve üç kitap incelemesinden oluşuyor. *Platform Ekonomisinde Emeğin Örgütlenmesi: Hukuki Belirsizlikler, Mekansal Dağımlılık ve Dijital Baskı Mekanizmaları* başlıklı ilk makalede Ali Bakın, platform

ekonomisinin çalışma ilişkilerinde yarattığı dönüşümleri ve emeğin örgütlenmesi önündeki yeni engelleri inceliyor. Bu engellerin aşılabilmesi için yasal düzenlemeler kadar tabandan gelen örgütlenmenin de önemini vurguluyor.

İlknur Karanfil ve Eren Efe tarafından kaleme alınan *Türkiye’de Esnaf Kurye Modeli ve Direniş: Trendyol’a Bağlı Kuryelerin İş Bırakma Eylemleri* başlıklı ikinci makalemizde, esnaf kuryeler ve sendikacılarla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler üzerinden 2022 ve 2023 tarihlerinde Trendyol’daki iş bırakma eylemleri mercek altına alınıyor. Çalışma esnaf kurye eylemlerinin ülkedeki fiili grev dalgasının önemli bir parçası olduğunu ve gelenekseli aşan mücadele yöntemleri içerdiğini belirtiyor.

Üçüncü makalemiz *Kuramdan Alana: Psikolojik Perspektiften İnsana Yakışır İş* başlığını taşıyor. Arzu Özsoy Özmen tarafından kaleme alınan makale ILO’nun insana yakışır iş kavramını ve bu kavramın yıllar içindeki değişimini ele alıyor. Ayrıca insana yakışır iş kavramını Çalışma Psikolojisi Çerçevesi (ÇPÇ) ve Çalışma Psikolojisi Kuramı (ÇPK) açısından irdeliyor.

Nevzat Evrim Önal tarafından yazılan *Sosyal Devleti Yeniden Düşünmek: Yıkıldı mı, Yeniden Kurulabilir mi?* başlıklı makalede ise sosyal devletin tarihsel arka planından hareketle evrensel temel gelir gibi tartışmalar ele alınarak sosyal devlet kavramı eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutuluyor.

Derya Keskin’in *Eğitimden Emek Piyasasına Mühendislik Alanında Ayrımcı Söylemlerin Yeniden Üretimi ve Cinsiyet Temelli Mesleki Ayrışma* başlıklı makalesi ise toplumsal cinsiyet eşitliğinin zedelenmesinin emek piyasası, kadın istihdamı ve mühendislik alanlarındaki yansımalarını ele alıyor. Makalede cinsiyetçi yaklaşım eleştirel söylem analiziyle inceleniyor.

Altıncı makalemiz *Bilinçdışına Açılan Geçit: Sinema ve Animasyon Filmlerinde Sürrealist Göz İmgesi* başlığını taşıyor. Özge Hazal Çalışkan ve Elif Ergen tarafından yazılan makale, sürrealizmde bakışın ve gözün denetim aygıtına dönüşümüne odaklanıyor. Sinema ve animasyon filmlerinde toplumsal denetim bu kapsamda analiz ediliyor.

Son makalemiz ise *Yeşil Yeni Anlaşma Programlarında Emeğin Konumu* başlığını taşıyor. M. Yağız Aygün tarafından kaleme alınan makale Yeşil Yeni Anlaşma'nın (YYA) vaat ettiği sosyal demokrat dönüşümün imkansızlıklarına vurgu yapılarak sürecin neoliberal yeşil dönüşüm programına eklemlendiği iddiası geliştiriliyor.

Kitap incelemelerimiz ise Gülnaz Kılıç Özkaynar tarafından yazılan *İnsani Bir Çalışma İlişkisi: Verimlilik, Hakkaniyet ve Söz Hakkını Dengelemek*; Selime Yıldırım tarafından kaleme alınan *Bürokrasi Kuramları: Bürokrasinin Toplumsal ve Siyasal Kavranışına Dair Bir Çerçeve*; Ercem Erkul tarafından yazılan *İlkay Sunar'ın Düşün ve Toplum Kitabının İncelenmesi* başlıklı çalışmalardan oluşuyor.

Ülke olarak krizlerin içinde yaşarken gerçekçi bir yeniden yapılanma arayışı da kuvvetleniyor. Böylesi bir yeniden yapılanma ekonomik büyüme rakamlarıyla değil, sosyal adaletin tesisi, kamu yönetiminin düzeltilmesi, özgürlüklerin genişletilmesi ve yurttaşlık haklarının yeniden inşa edilmesiyle mümkün olabilir. Bu yolda güçlü adımlar atabilmek ümidiyle sayıda katkısı olan herkese teşekkür ediyor, iyi okumalar diliyorum.

Gamze Yücesan Özdemir

Araştırma Makalesi

Platform Ekonomisinde Emegın Örgütlenmesi: Hukuki Belirsizlikler, Mekânsal Dağınlıklık ve Algoritmik Denetim Mekanizmaları

Ali BAKIN¹

ORCID 0000-0001-5178-8449

Öz

Bu çalışma, platform ekonomisinin çalışma ilişkilerinde yarattığı dönüşümleri ve emegın örgütlenmesi önünde ortaya çıkan yeni engelleri incelemektedir. Enformasyon ve İletişim Teknolojilerindeki (EİT) gelişmelerin etkisiyle ortaya çıkan platform çalışması, sabit işyerlerinin ortadan kalkması (mekânsızlaşma), algoritmik yönetim pratikleri ve işçi statüsüne ilişkin yasal belirsizlikler gibi faktörler nedeniyle geleneksel sendikal örgütlenme biçimlerini zorlaştırmaktadır. Platform işçilerinin fiziksel bir araya gelme olanaklarının azalması ve işveren sorumluluğunun belirsizleşmesi, kolektif hak arayışlarını güçleştirmektedir. EİT’lerdeki ilerlemeler sayesinde platformlar, dünyanın dört bir yanındaki işçileri istihdam edebilmekte, işçilerin mekânsal birlikteliğini ortadan kaldırarak birbirlerinden haberdar olmalarını ve dolayısıyla birlikten gelen gücünü kullanmalarını engellemektedir. Sonuç olarak, platform ekonomisinde emegın örgütlenmesi önündeki engellerin aşılabilmesi için yalnızca yasal düzenlemelerin değil, aynı zamanda tabandan gelen örgütlenme çabalarının da kritik önemde olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Platform çalışması, gig ekonomi, dijital emek platformu, sendikal örgütlenme

1. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi öğretim üyesi, alibakin@esenyurt.edu.tr

Organizing Labor in the Platform Economy: Legal Uncertainties, Spatial Dispersion, and Algorithmic Control Mechanisms

Abstract

This study examines the transformations brought about by the platform economy in labor relations and the new obstacles it creates for labor organization. Platform work, which has emerged under the influence of advances in Information and Communication Technologies (ICT), complicates traditional forms of union organization due to factors such as the disappearance of fixed workplaces (spatial decoupling), algorithmic management practices, and legal uncertainties regarding worker status. The decrease in opportunities for platform workers to physically come together and the increasing ambiguity of employer responsibilities further hinder collective rights initiatives. Leveraging the opportunities presented by advances in ICT, platforms are able to employ workers from around the world, eliminating spatial co-presence among workers and thereby impeding their ability to build solidarity and collective power. As a result, this study emphasizes that overcoming the obstacles to labor organization in the platform economy requires not only legal regulations but also bottom-up efforts of collective organization.

Keywords: Platform work, gig economy, digital labor platform, trade union organizing

Giriş

Platform çalışması son dönem akademik literatürde kendine yer edinmeye başlayan ve beraberinde bir dizi tartışmayı da getiren standart dışı yeni bir istihdam şeklidir. Platform ekonomisinin ya da son dönemde sıkça kullanılan adıyla gig ekonomisinin 2000’li yıllardaki gelişimiyle birlikte daha da yaygınlaşmaya başlayan platform çalışması, neoliberal esneklik ve kuralsızlaştırma politikalarının bir uzantısı niteliğindedir ve emeğin güvencesizliğini daha da artırmaktadır (Bakın, 2023a). Platformlar aracılığıyla sermaye, işçi sınıfının mevcut ekonomik ve sosyal haklarını ortadan kaldırabilecek, yeni bir mekanizmaya daha sahip olmaktadır. Bu yeni mekanizmayla birlikte, geleneksel istihdam ilişkilerindeki “işçi, işveren ve işyeri” kavramlarının yerini “platform çalışanı, müşteri ve platform” kavramları almaktadır. Platformlar sahip oldukları özelliklerle geleneksel endüstri ilişkilerini dönüştürmektedir (Tokol, 2021: 37). Bunun sonucunda platform çalışanları “işçi” değil, “bağımsız yüklenici” / “kendi hesabına çalışan” vb. olarak sınıflandırılmakta, bu durum onların kolektif temsilini zorlaştırmaktadır. Çünkü geleneksel istihdam ilişkilerinde “bağımsız yüklenici” / “kendi hesabına çalışan” statüsü sendika üyeliği ile uyumsuz olarak kabul edilmektedir. Bütün bunların üstüne dijital emek platformlarının birçoğunun, platform çalışanlarının örgütlenme çalışmalarına düşmanca yaklaşması ve engelleyici bir tutum benimsemesi

eklenince (Vandaele, 2018: 18), emeğin örgütlenmesi önündeki bariyerler yükselmektedir.

Platform çalışmasını daha iyi kavrayabilmek ve anlamlandırabilmek için arka planda yaşanan gelişmeleri analiz etmek ve incelemek gerekmektedir. Platformların ortaya çıkışını beslemiş olan önemli bir süreç dijitalleşmedir. Dijitalleşme süreci ise, kapitalist sistemin 1970'li yıllarda içine girdiği aşırı sermaye birikim krizine karşı çözüm arayışının bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede 1970'li yıllardan itibaren sermaye, enformasyon ve iletişim teknolojilerine (EİT) büyük yatırımlar yapmış, bu sayede ulaştırma ve iletişimin hızı artırarak üretim ve dolaşım sürecinin devir hızını kısaltmayı ve tüketim mallarının ömürlerini azaltmayı başaramıştır. EİT'lerdeki bu gelişme sayesinde sermaye üretim etkinliğini küresel ölçekte gerçekleştirebilmiş, ayrıca işin ve emeğin denetimini bir üst boyuta taşıyabileceği, ek olarak tüketici tercihlerini yönlendirebileceği bir yaşamsal platform inşa edebilmiştir (Harvey, 2015: 108-111; Bakın, 2023c: 164). Nitekim 1980'li yıllarda çok uluslu firmalar, EİT'leri çok daha etkin biçimde kullanarak dijital ağ etrafında ulusal sınırların dışında örgütlenebilmiştir (Sevgi, 2021: 15). Bu süreçle birlikte kapitalizm hızla dijitalleşmiş, emek ürünü metalar dijital hale gelmeye ve şirketlerin iş yapış şekilleri değişmeye başlamıştır (Kıyan, 2015: 29). Yeni bir emek formu olarak nitelendirilebilecek dijital emeğin ortaya çıktığı bu dönem (Bakın, 2023c), aynı zamanda dijital emek platformlarının faaliyette bulunmaya başladığı dönemdir. Ancak dijital emek platformlarının yaygınlık kazanması ve bir iş modeli olarak kabul edilmesi 2008 küresel mali krizinden sonra gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemde Facebook, Apple, Microsoft, Uber, Amazon ve Airbnb gibi büyük platformlar, muazzam miktarda veriyi çıkartabilen ve kontrol edebilen yeni iş modelleri olarak ortaya çıkmıştır (Srnicsek, 2017a: 6). Platformlar, bu dönemde sermayenin krizin etkisiyle kâr oranlarındaki düşüş eğilimini ortadan kaldıracak bir mekanizma haline gelmiştir (Srnicsek, 2017b: 254). Platformların kapitalist sistemde daha artan bir role büründüğü bu dönemi adlandırmak için çeşitli kavramlar kullanılmaktadır. "Platform kapitalizmi"², "platform ekonomisi", "gig ekonomisi", "paylaşım ekonomisi", "talep ekonomisi" vb. şeklinde adlandırılan bu modellerin ortak özelliği, bu modellerde istihdamın

2 Platformlarının yükselişi, 2000'li yılların başında internetin daha özgür ve katılımcı olduğu dönemde ortaya çıkan "dijital müşterekler" (digital commons) fikriyle yakından ilişkilidir. Bu dönemde açık kaynak hareketleri, eşler arası dosya paylaşımı, wiki tabanlı bilgi üretimi ve Creative Commons lisanslama gibi pratikler, paylaşımcı ekonomi literatüründe "dijital müşterekler" olarak kavramsallaştırılan karşı-kültürel bir örgütlenme biçimini temsil etmekteydi. Ancak 2000'lerin ortalarından itibaren bu açık ve katılımcı yapılar, büyük ölçüde kapitalist girişimler tarafından ticarileştirilerek dönüştürülmüştür. Bu nedenle günümüzdeki dijital platformların, 2000'li yılların başındaki "dijital müşterekler" fikrinden önemli ölçüde farklılaşması, bu dönemin "platform kapitalizmi" olarak adlandırılmasına yol açmıştır (Srnicsek, 2017a). Öte yandan Trebor Scholz, 2014 yılında paylaşım ekonomisinin kâr odaklı hâle gelmesini ve piyasalaşmasını eleştirerek "platform kooperatifleri" fikrini ortaya atmıştır (2014: 48). Platform kooperatifleri, risk sermayesi destekli girişimlere, yani platform kapitalizmine, adil bir alternatif olma iddiasındadır (Scholz, 2016: 2). Ekonomik bir model olarak platform kooperatifleri, yazılımlarının demokratik mülkiyetini ve yönetimini paylaşan çevrimiçi platformları içermektedir (Srnc ve Guttman, 2024: 389). Platform kooperatifleri ayrı bir araştırma konusu olabilecek kapsam ve genişliğe sahiptir. Bu yüzden son bölümde platform kooperatiflerine ana hatlarıyla değinilecektir.

daha da güvencesizleşmesidir. Ayrıca bu dönemi adlandırmak ve açıklamak için “tekno-feodalizm” ve “dijital feodalizm” gibi kavramlar da kullanılmaktadır³. Kısa vadeli ve geçici işlerin “kalıcılaştığı” bu iş modellerinde, dijital emek platformları aracılığıyla iş için teklif veren işçiler, giderek dibe doğru battıkları bir yarışın içinde kendilerini bulabilmektedir (Langley ve Leyshon, 2017: 25-26).

Öte yandan çalışmamızda ayrıntılarıyla ele alacağımız gibi, platform çalışması tek tip değildir, heterojendir, birbirinden farklı sektörleri ve çalışma şekillerini bünyesinde barındırmaktadır. Örneğin ağırlıklı bir kesimi lojistik sektöründe faaliyet gösteren yerinde (in situ) platformlarda çalışan işçilerle, işin küçük parçalarına bölünüp dijitalleşmenin sunduğu olanaklarla dünyanın farklı noktalarına dağıtıldığı mikro çalışmanın yaygın olduğu çevrimiçi platformlarda çalışan işçilerin örgütlenme ve mobilizasyon düzeyleri aynı değildir. Araştırmamız platformlar arasındaki farklılıkları da gözeterek, platform çalışmasının emeğin örgütlenmesi önünde ne gibi engeller yarattığını ve buna karşılık platform işçilerinin bu engelleri aşmak için ne gibi yöntemler geliştirdiğini ele almayı amaçlamaktadır. Platform çalışmasında ya da gig ekonomide işçiler kolektif bir gücün parçası olmaktan uzaklaştırılmakta, atomize bir birey haline getirilmektedir. Ancak gerek küresel Kuzey gerekse küresel Güney ülkelerinde yaşanan bazı deneyimler, işçilerin bu tahakküm altına alma sürecini boşa çıkarmak için çeşitli örgütlenme faaliyetlerine giriştiğini ve bazı eylemler düzenlediklerini göstermektedir.

Bu çalışma, platform ekonomisinde emek örgütlenmesinin önündeki yapısal ve kurumsal engelleri literatür taraması yöntemiyle ele almaktadır. Araştırma kapsamında, konuya ilişkin ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar incelenerek, platformlardaki emek örgütlenmesine dair kuramsal yaklaşımlar ve ampirik bulgular derlenmiştir. Bu yöntemsel çerçeve, platform ekonomisinin farklı türlerinde çalışan işçilerin karşılaştığı örgütlenme engellerini karşılaştırmalı bir perspektifle değerlendirme imkânı sunmaktadır. Çalışmada işçilerin geliştirdiği çözüm stratejilerine de sınırlı ölçüde yer verilmektedir. Bununla birlikte çalışmanın asıl odak noktasını bu engellerin sınıflandırılması ve analiz edilmesi oluşturmaktadır.

3 Büyük oranda Yanis Varoufakis, Cédric Durand ve Jodi Dean gibi isimler tarafından geliştirilen tekno-feodalizm tezine göre teknolojik gelişmenin vardığı noktada sermaye bir rant üretim aracı haline gelmiştir. Üretim sürecinde yaşanan radikal dönüşüm sonucunda canlı emek üretim sürecinin dışına çıkarılmakta, elde edilen kâr ise artı-değer üretiminden kaynaklanmamaktadır. Bu noktada dijital platformlar kritik önemdedir. Bu dönemde kâr, finansal varlıkların yanı sıra dijital platformların mülkiyetinden gelen ranttan elde edilmektedir. Dolayısıyla bu platformların büyük hisselerini elinde bulunduran az sayıdaki kapitalist, olağanüstü bir iktisadi, politik ve toplumsal güce sahip olmaktadır. İktisadi, politik ve toplumsal gücün aynı elde toplanmasının feodalizmin önemli bir özelliği olduğu dikkate alındığında, söz konusu kapitalistlerin birer tekno-feodal lordlar haline geldiği söylenebilir (Varoufakis, 2024; Alemdar, 2024b; Yılmaz, 2024). Başlangıçta, dijital platformları kullanıcı verileri üzerindeki mülkiyetleri nedeniyle “feodal lordlara” benzeterek “dijital feodalizm” tezini geliştiren Evgeny Morozov ise ilerleyen dönemde bu kavrama karşı çıkmıştır. Morozov, kavramın analitik yetersizlikler taşıdığını ve kapitalizmden feodalizme bir dönüşümün söz konusu olmadığını gerekçesiyle önceki tezini reddetmiştir (Morozov, 2022). Tekno-feodalizm / dijital feodalizm yaklaşımları her ne kadar dijital platformlarla yakından ilişkili olsalar da ayrı ve geniş bir tartışma konusu olduğu için bu çalışmada ele alınmayacaktır.

Platform Ekonomisi ve Dijital Emek Platformları

Çeşitliliğin sürdüğü bir iş modeli olarak gösterebileceğimiz platform ekonomisine atıfta bulunmak için birbirinden farklı kavramlar kullanılmaktadır. İşbirlikçi ekonomi, paylaşım ekonomisi⁴, eşler arası ekonomi, gig ekonomi ve platform kapitalizmi bunlar arasında yer almaktadır. Bunlar içinde özellikle gig ekonomi kavramı kendine daha geniş bir kullanım alanı bulmaktadır. Hangi kavram tercih edilirse edilsin, söz konusu sistem çoklu iş modellerini, birçok ekonomik faaliyet sektörünü, sayısız hizmet sunum biçimini, çalışma şeklini ve çalışan profillerini kapsamaktadır. Bu yüzden platform ekonomisi kolayca minimum bir ortak paydaya indirgenemeyecek çoğulcu ve karmaşık bir olgudur (ILO, 2022: 6). Bununla birlikte tüm bu kavramların merkezinde platform yer almaktadır. Bu yüzden platformun ne olduğu ve ne gibi işlevlere sahip olduğu üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Platform terimi ilk olarak 1970'lerin başında, tek bir tabandan ya da standarttan birden fazla otomobil modeli oluşturmak, bir dizi farklı gövde stili üretmeye dayanan üretim uygulamasını tanımlamak için otomobil endüstrisinde kullanılmıştır. Terim 1970'lerin sonuna doğru sektörde popülerleşmeye başlamış ve ancak asıl olarak 1980'lerde bir referans terim haline gelmiştir. Terim ilerleyen yıllarda teknoloji sektörüne uyarlanmış ve en bilinen örneği Microsoft'un geliştirdiği Windows işletim sistemi olan "teknoloji platformları" ortaya çıkmıştır (Steinberg, 2022: 1075-1076). Kullanıcı ile platform sahibinin karşılıklı bağımlılık durumunu içeren bu model, ilerleyen yıllarda platform iş modelinin güç kazanmasına ve yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Geleneksel kullanımda platform, insanların üzerinde durabileceği yükseltilmiş bir yüzey anlamına gelmektedir. Dijital teknolojiler bağlamında ise platform, üzerinde başka yazılımların çalıştırılabileceği dijital bir ortamdır. Bir başka tanıma göre ise platformlar iki veya daha fazla ayrı fakat birbirine bağımlı müşteri grubunu bir araya getiren ve aralarında etkileşimi sağlayarak değer yaratan oluşumlardır (ILO, 2022: 12-13). "Platform kapitalizmi" kavramını geliştirerek literatüre katkı sağlayan Srnicek ise platformu iki veya daha fazla grubun etkileşime geçmesini sağlayan dijital altyapılar olarak tanımlamaktadır (2017a: 30). Platformlar yeni bir firma türüdür; ağ etkilerinin yönlendirdiği tekel eğilimleri göstermektedir ve etkileşim olanaklarını yöneten tasarlanmış bir çekirdek mimariye sahiptir. Platformlar farklı grupları bir araya getirmeyi temel alan, yeni yeni egemen olan bir iş modeli türüdür. Örneğin Facebook ve Google, reklam verenleri, işletmeleri ve kullanıcıları; Uber ise yolcuları ve sürücülerini birbirine bağlamaktadır (Srnicek, 2017b: 254). Bu örnekte de görüldüğü gibi platformlar tek tip oluşumlar değildir, farklı sektörlerde farklı platform tipleri bulunmaktadır. Dolayısıyla her bir platform tipinde farklı istihdam ilişkileri bulunmakta, buna

4 Ancak tüm bu kavramların aynı şeyi ifade ettiğini söylemek de doğru değildir. Örneğin ekonomik açıdan bakıldığında paylaşım ekonomisinde tüketiciler birbirlerine, büyük oranda para karşılığında, yeterince kullanılmayan fiziksel varlıklarına geçici erişim sağlamakta, atıl kapasiteyi devreye sokmaktadır. Oysa platform ekonomisinde yeni bir kapasite yaratılmaktadır (Vandaele, 2018: 5)

bağlı olarak işçilerin örgütlenme olanakları, potansiyelleri ve düzeyleri farklılık göstermektedir. Bu yüzden platform işçilerinin örgütlenmelerini ele almadan önce platformları sınıflandırmak ve bu sınıflandırma üzerinden değerlendirme yapmak gerekmektedir.

Dijital emek platformlarının sınıflandırılmasında tek bir yöntem kullanılmamaktadır. Strowel ve Vergote dijital platformları erişim sağladıkları kaynaklara göre beş başlık altında sınıflandırmaktadır. Bilgiye veya içeriğe erişenler (Google, Youtube, Yelp TripAdvisor) ilk grubu oluşturmaktadır. İkinci grupta kişisel verilere ve özel içeriğe erişenler (Facebook, LinkedIn); üçüncü grupta ise mallara ve / veya hizmetlere erişenler (Amazon, Uber, Airbnb, Booking.com) yer almaktadır. Dördüncü grupta bir iş gücüne, kişinin uzmanlığına erişenler (Upwork, Task Rabbit), son grupta ise para ve sermayeye erişenler (Gofundme, Kickstarter) ile ödeme sistemleri (Mastercard, PayPal) bulunmaktadır (Strowel ve Vergote, 2019: 11). Srnicek ise platformları kiraladıkları varlıklara sahip olup olmamaları üzerinden ikiye ayırmaktadır. Bu çerçevede ürün platformları kiraladıkları varlıkların sahibiyken, yalın platformlar sahibi değildir. Yalın platformlar, minimum maliyet ve maksimum kâr amacı güderek, genellikle işgücünü dışarıdan temin etmekte, maliyetleri dışsallaştırmakta ve büyük ölçekli veri analitiği kullanarak operasyonlarını optimize etmektedir. (Srnicek, 2017a: 75-85). Yalın platformlara örnek olarak, platform işçilerinin örgütlenmesini ele alırken değineceğimiz Uber, TaskRabbit, Deliveroo gibi platformları gösterebiliriz. ILO ise sınıflandırmasını işin gerçekleştirildiği mekâna göre yapmaktadır. Buna göre platformlar çevrim içi (online) platformlar ve yerinde (in situ) platformlar olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Yerinde platformlarda işin gerçekleştirilmesi için (teslimatlar, nakliye, kişisel bakım), ilgili işçilerin belirli bir mekanda bulunması gerekmektedir. Buna karşın çevrim içi platformlarda iş (danışmanlık, yazılım tasarımı, sosyal ağlar için görüntü incelemesi) internet üzerinden gerçekleştirilmektedir. Yerinde platform işçileri görünür ve izlenebilir bir işgücü iken, çevrimiçi platform işçileri dünyanın dört bir yanına dağılmış görünmez bir işgücüdür (Berg vd., 2018: 3-4; ILO, 2022: 7).

Platform işçilerinin örgütlenme ve direniş geliştirme pratiklerini inceleyen Atzeni ve Cini ise, ILO'nun sınıflandırmasına benzer biçimde platformları iki başlık halinde ele almaktadır. Bunlardan ilki araç çağırma, yemek teslimatı ve depolama gibi alt kategorileri içeren lojistik platformlarıdır. İkincisi ise büyük oranda, uzaktan gerçekleştirilen emeği içeren bulut (cloud) işi platformlarıdır. Bulut işi platformlar da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. İlki, projelerin ve iş süreçlerinin yüzlerce ayrı göreve bölündüğü mikro çalışma veya kitle çalışması (crowdwork) platformlarıdır (Amazon Mechanical Turk, Clickworker vb.). Bu platformlar işi mikro parçalara ayırıp görevlere (task) bölmektedir. Böylece görevler en vasıfsız işçinin yapabileceği düzeyde basitleşmekte, ayrıca işçinin üretimin bilgisinden tamamen kopmaktadır. Böylece karşılıklı bağımlılıklar o kadar basit hale getirilmektedir ki işçilerin birbiriyle, işverenle ya da son müşteriyle güçlü bağlantılara

sahip olmalarına gerek kalmamaktadır. Bu platformlar aracılığıyla işverenler belirli bir fiyatla görevler yayınlamakta; çalışanlar ise görünüşte bu görevleri tarayıp seçebilmektedir. Ancak gerçekte kimin hangi görevi seçebileceğini algoritmalar belirlemektedir⁵. İkincisi ise genellikle yüksek düzeyde uzmanlık eğitimi almış yaratıcıların ve bilgi işçilerinin daha uzun vadeli görevler için müşterilerle sözleşme yaptığı çevrimiçi serbest çalışmadır. İn tipik örneği Upwork olan daha büyük ve karmaşık görevleri içeren bu platformlar, birinci tipteki platformlardan farklı olarak işverenler ve işçiler arasında gerçek zamanlı iletişime olanak vermektedir (Irani, 2015: 227-228; Lehdonvirta, 2016: 57-58; Gray ve Suri, 2019: 55; Atzeni ve Cini, 2023: 9-10; Bakın, 2023b: 34). Vandaele ise dijital emek platformlarını sınıflandırırken iki ayrı kriterden yararlanmaktadır. Bunların ilki, çevrim içi ve çevrim dışı şeklinde çalışmanın mekânına ilişkindir. İkinci kriter ise beceri düzeyleridir. Vandaele, buradan hareketle çevrimiçi - düşük vasıflı mikro kitle çalışması, çevrimiçi - yüksek vasıflı makro kitle çalışması ve çevrimdışı - talep üzerine düşük / orta vasıflı çalışma olmak üzere en az üç ana tür ortaya koymaktadır. Yazar örgütlenme ve eylem pratikleri açısından çevrimdışı talep üzerine çalışma kategorisine ait işçiler olarak değerlendirdiği teslimat ve taşımacılık sektöründeki platform işçilerini özel olarak ele almaktadır (Vandaele, 2018: 11). Bir başka sınıflandırma ise platform işçilerini bir platforma olan ekonomik bağımlılıkları açısından ele almaktadır. Bu sınıflandırmaya göre üç ayrı platform işçisi kategorisi vardır. Buna göre platform işi ana gelir kaynağı olan “profesyoneller”, yarı zamanlı gelirlerini platform işiyle tamamlamak isteyen “esnekler” ve son olarak halihazırdaki tam zamanlı işlerinden elde ettikleri gelire platform çalışmasıyla ek gelir elde etmek isteyen “gece çalışanlar” (moonlighters) şeklinde bir sınıflandırma yapılabilir (ILO, 2022: 20).

Hangi tipte olursa olsun dijital emek platformları endüstri ilişkileri açısından tarafsız değildir. Dijital emek platformlarının organizasyonel iş uygulamaları, “müşteri” olarak adlandırdıkları şirketlerin daha ucuz ve daha uyumlu işgücü arayışını sürdürmelerine hizmet etmektedir. Tüm bu platform işlerinde esas olan ise verinin merkeziliğidir. Veri, bu firmaları yönlendiren temel kaynaktır ve onlara rakipleri karşısında avantaj sağlamaktadır (Srnicsek, 2017a: 254). Aynı şekilde platformlar, işgücü kontrolü ve gözetimini destekleyen (algoritmik yönetimi de içeren) dijital yönetim yöntemlerini uygulamaktadır ve bunlar işçilerin direnişleriyle karşılaşmaktadır (Vandaele, 2018: 26).

Görüldüğü gibi platform iş modelinde verinin merkezileşmesi ve aracılık fonksiyonu öne çıkmaktadır. Bu yaklaşımla dijital emek platformlarını, algoritmik yönetime dayalı çevrimiçi teknolojiler aracılığıyla işgücü arz ve talebini eşleştirmek için sanal alanlar sağlayan ve böylece işlem maliyetlerini önemli ölçüde

5. Normalde programcıların bilgisayarlarla etkileşim kurmak için kullandığı uygulama programlama arayüzleri (API'ler), mikro çalışma platformlarında insanlarla etkileşim için kullanılmaktadır. Bu API'lere erişimi olan herkes, söz konusu platformların büyüyen kayıtlı işçi havuzuna bağlanabilmektedir. Bu platformlarda işçiler, makinelerin uzun gölgesinde kaybolmakta, böylece özellikle büyük platform müşterileri olan işverenler, pazarlama stratejilerini sorunsuz biçimde sürdürebilmektedir (Gray ve Suri, 2019: 2-3; Jones, 2021: 15).

düşüren ekonomik aktörler olarak tanımlayabiliriz (Vandaele, 2018: 5). Tüm dijital emek platformlarının ortak özelliği emek arzı ve talebini bir araya getirecek araçlar sunmalarıdır (Graham ve Woodcock, 2018: 242). Bununla birlikte Uber, Deliveroo gibi platformların popüler hale gelmesiyle yaygınlaşan bu çalışma şekli, beraberinde önemli tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmaların odak noktası ise, platform çalışanlarının işçi statüsünde değil, kendi hesabına çalışan olarak değerlendirilmesi olmuştur (Gandini, 2019: 1040).

Platform Çalışması

Platform işçilerinin örgütlenmesi önündeki engellerin neler olduğunu ele almadan önce, platform çalışmasına biraz daha değinmek önemlidir. Platform çalışmasını diğer çalışma türlerinden ayırt eden bir dizi faktörden söz edilebilir. Bunlardan ilki, yukarıda kısaca özetlediğimiz dijital teknolojilerin gelişimi ile birlikte işyerinin mekânında yaşanan değişimlerle, hatta kimi durumda mekânsızlaşmasıyla, dijital işyerinin doğuşuyla ilişkilidir (Bakın, 2023c: 203-206). Bunun sonucunda çevrimiçi platform tiplerinde üretim tamamen dijital işyerlerinde gerçekleştirilmektedir. Yerde platformlarda ise fiziksel mekân elbette ortadan kalkmamıştır, ancak geleneksel çalışma ilişkilerinde olduğu gibi sabit bir işyeri yoktur, dağınık bir işgücü söz konusudur (Joyce vd., 2023: 27). Her durumda ise platform işçileri, fabrika rejiminde olduğu gibi üretim aşamasında bir arada değildir ve platform tipine göre değişen ölçeklerde ve çoğunlukla birbirinden kopuktur. Bu çerçevede platform çalışmasındaki üretim ilişkilerini, kapitalizm öncesindeki üretim ilişkilerine benzeten görüşler de bulunmaktadır (Morozov, 2019).

Platform iş modelindeki ayırt edici unsurların başında veri kullanımı ve yönetimi gelmektedir. Platformlar, sahip oldukları teknolojik olanaklar ve yazılım gücüyle platform çalışması sırasında işçiler ve “müşteriler” tarafından sağlanan / oluşturulan verileri toplamakta, analiz etmekte ve merkezileştirmektedir (Hauben vd., 2020: 13-14). Platformları rakipleri karşısında güçlü kılan ve kimi durumda tekелci konuma getiren öge çıkarıp analiz ettiği ve kontrol ettiği veridir (Srnicek, 2017a: 6; Srnicek, 2017b: 254). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, platform işçilerinin aldıkları ücret karşılığında sadece emek güçlerini tüketmedikleri, aynı zamanda platformlarla (çoğu durumda kendi rızaları dışında) verilerini paylaşmak zorunda kaldıklarıdır (Bakın, 2023b: 48). Platformlar, sahip oldukları yazılımların algoritmaları aracılığıyla bu verileri analiz etmekte, bunları işin organizasyonu, görev tahsisi ve işin ve çalışanların değerlendirilmesi için kullanmaktadır. Bu veriler aynı zamanda platformun ekonomik iş modeline doğrudan katkıda bulunmakta, onlar açısından kayda değer bir gelir kaynağını oluşturmaktadır (Hauben vd., 2020: 17-18; ILO, 2022: 33). Ancak daha da önemlisi, söz konusu verilerin kullanımı emek gücünün kontrolünü sağlayan, aynı zamanda işçilerin örgütlenme çabalarıyla yakından ilişkiye sahip algoritmik yönetime olanak sağlamasıdır.

Algoritmik yönetimi kısaca, kendi kendine öğrenen algoritmalara emeği etkileyen kararları alma ve yürütme sorumluluğunun verildiği, böylece emek sürecine insan müdahalesinin ve gözetiminin sınırlandığı bir kontrol sistemi olarak tanımlayabiliriz (Duggan vd., 2020: 119). Daha teknik bir açıklamayla algoritmik yönetim, insan işlerinin algoritmalar ve izlenen veriler aracılığıyla atandığı, optimize edildiği ve değerlendirildiği çalışma ayarlarıdır (Lee vd., 2015: 1603). Bu bağlamda algoritmalar platform işçilerine hizmet veya görevler sunmakta / vermekte, zaman dilimlerini tanımlamakta, işçilerin etkinliklerinin ve ücretlerinin bağlı olduğu sıralamaları hesaplamakta, ayrıca işçilerin platform için hizmet sağlamaya devam edip etmeyeceklerine karar vermektedir (Wood vd., 2019: 62; Gandini, 2019: 1046; ILO, 2022: 33). Möhlmann ve Zalmanson (2017: 4-5), algoritmik yönetimi beş temel boyutta kavramsallaştırmaktadır. Bu boyutlar; çalışan davranışlarının aralıksız bir şekilde takip edilmesi, müşteri geri bildirimleri aracılığıyla performansın sürekli olarak değerlendirilmesi, kararların asgari düzeyde insan müdahalesiyle otomatik olarak hayata geçirilmesi, çalışanların insan yöneticiler yerine bir “sistem” ile etkileşime girmesi ve algoritmik karar alma süreçlerindeki şeffaflığın düşük olmasıdır. Bu son özellik, platformların algoritmalarının dayandığı kriterleri nadiren açıklamasıyla belirginleşmekte ve işçilerin geri bildirim, müzakere ve tartışma olanaklarını kısıtlamaktadır. Bu anlamda algoritmalar şeffaf değildir, işçiler açısından bir “kara kutu”dur. Algoritmalar çalışma koşullarının belirlenmesi ve görev tahsisi konusunda müşteri geri bildirim ve derecelendirme sistemlerini kullandıklarını ifade etseler de (Hauben vd., 2020: 28), işçiler bunun hangi kriterlere göre gerçekleştirdiğini bilmemekte ve öğrenememektedir. Ayrıca, algoritmik kararlar her zaman tarafsız değildir. Algoritmaları besleyen veriler, işçilere yönelik ayrımcılık getiren kimi önyargılar içerebilir (ILO, 2022: 33). Nitekim algoritmik yönetimin kadınlar, göçmenler veya gençler arasında ayrımcılık, fiziksel ve psikosozal şiddet ve taciz riskleri getirdiğine yönelik eleştiriler bulunmaktadır. Üstelik algoritmik yönetim, platformların işçileri giderek daha fazla takip etmesine ve disipline etmesine, çoğu durumda platform işçilerinin sosyal korunmasına zarar verecek şekilde mevcut çalışma, sağlık ve güvenlik düzenlemelerini atlatmasına veya çiğnemesine olanak tanımaktadır (Vandaele, 2018: 5). Algoritmik kontrol, müşterilerin dünyanın herhangi bir yerinde bulunan milyonlarca işçiyle potansiyel olarak sözleşme yapmasına olanak sağlamakta, bu da işçilerin aralarında yüksek düzeyde rekabet yaşamalarına neden olmaktadır. Bu tür platformlarda işler / görevler algoritmik sıralamalarda üst sıralarda yer alan işçilere akmakta, düşük sıralardaki işçiler ise “devre dışı bırakılmaktadır” (Wood vd., 2019: 64-66). Bu yüzden algoritmaların yaptığı sıralamalarda geriye düşmek istemeyen ve rekabet güçlerini artırmak isteyen işçiler “itibarlarını korumak” için müşteri memnuniyetini sağlamayı kendilerine öncelik olarak almakta, bu durum da onları kolektif hak arama mücadelesinden uzaklaştırmaktadır. Bu anlamda algoritmik yönetimin işçiler üzerinde çok etkili bir kontrol yönetimi

olduğundan söz edilebilir. Algoritmik yönetime yönelik eleştiriler bunlarla sınırlı değildir. Bilgi asimetrisine yol açması, şeffaf olmayan karar alma süreçlerine sahip olması, keyfi devre dışı bırakma ve derecelendirme sistemlerinin kalıcı baskısını üretmesi, algoritmik yönetime getirilen diğer eleştirilerdir. Bu yüzden platform çalışmasında yer alan işçilerin en büyük tepki gösterdiği ve protesto ettiği konulardan birini de algoritmik yönetim oluşturmaktadır (Bessa vd., 2022: 8). Özellikle çevrim içi mikro çalışma platformları işçileri algoritmik yönetimden daha olumsuz etkilenmektedir. Buna karşın bu platformlarda çalışan işçiler dijital topluluklar kurarak, kendilerini bireyselleştirmeye ve güçsüzleştirmeye çalışan platform algoritmalarına bir dereceye kadar karşı koyabilmişlerdir (Atzeni ve Cini, 2023: 14).

Platform çalışmasının en çok tartışma yaratan yanlarından birisini de işçilere “kendi hesabına çalışan”, “bağımsız yüklenici” vb. statüsü verilmesi oluşturmaktadır. Genel olarak baktığımızda ise platform ekonomisinde / gig ekonomisinde bir işçi ile görünüşte bir piyasa aracı olarak faaliyet gösteren, ancak gerçekte bir “gölge işveren” olan dijital emek platformu arasında bir sermaye – emek ilişkisi kurulmaktadır. Bu ilişki çerçevesinde işçi küçük bir görevin veya ‘gig’in⁶ tamamlanması için platforma başvurmakta ve bunun karşılığında ücret almaktadır (Gandini, 2019: 1040). Bu noktada platformlar belirli bir işin gerçekleştirilmesi talebinde bulunan müşteriler adına hareket ederek işi organize etmekte ve serbest meslek statüsüne sahip olan “bağımsız yüklenici” şeklinde adlandırdıkları işçilere yaptırmaktadır. “Bağımsız yükleniciler” kendi sermaye ekipmanlarını temin etmekte ve çalışma süreleri için değil, parça başı iş esasına göre ücretlendirilmektedir. İş, “bağımsız yükleniciler” tarafından ihtiyaç duyulduğunda ya da talep üzerine gerçekleştirilmektedir. Platformlar, çalışanlara yükledikleri “serbest meslek” statüsü sayesinde, istihdamı düzenleyen yasal gerekliliklerin dışına çıkabilmekte, sorumluluklarını ve piyasa risklerini dışsallaştırabilmektedir (Vandaele, 2018: 18). Bu çerçevede platformları müşteriler ile çalışanların bulunduğu basit bir pazar yeri olarak değerlendirmek olanaklı değildir. Çünkü platformlar temel olarak işin yürütülme şeklini belirleyebilmekte, etkileşimde bulundukları tüm taraflara kurallar dayatabilmektedir (Woodcock ve Graham, 2020: 26). Nitekim platformların gelişimiyle neoliberalizmin kuralsızlaştırma ve esneklik politikalarının yakından ilişkisi vardır. Platformların kendisini bir temizlik şirketi, taksi şirketi, yemek dağıtım şirketi vb. yerine bir “teknoloji şirketi” olarak konumlandırması ve asıl işi yapmak için serbest çalışan bağımsız yüklenicileri kullanması neoliberal kuralsızlaştırma politikalarının bir uzantısıdır. Ayrıca neoliberalizm ile aşırı derecede genişleyen finans sermayenin EİT’lere ve platform şirketlerine yönelmesi, platformların güçlü ağ etkisi ile büyümelerini sağlamıştır.

6 Gösteri sanatlarından ödünç alınan bir kavram olan “gig”, geçici işlerin yaygın olduğu, “bağımsız işçilerin” istihdamında kısa vadeli düzenlemelerin geçerli olduğu bir ortamı ifade etmektedir. “Gig” sözcüğü gösteri sanatlarında bir müzisyenin ya da müzik grubunun tek bir performansı, kısacası konseri anlamına gelmektedir (Kozanoğlu, 2018: 94; Woodcock ve Graham, 2020: 9; Azzellini vd., 2022: 4)

Bu bağlamda dijital teknolojiler, günümüz kapitalizmin finansallaşma, neoliberalleşme, piyasalaşma ve güvencesizleşme gibi yönlerinden yararlanan ve bunları pekiştiren belirli bir örgütlenme türünü, platformu olanaklı kılmaktadır (Veen vd., 2020: 2; Azzellini vd., 2022: 4). Algoritmik yönetimin kullanılması ile üretim küresel ölçekte örgütlenebilmiş, coğrafi olarak dağınık ve ölçeklenebilir bir iş gücü düşük maliyetlerle etkili biçimde yönetilebilmiştir⁷. Böylece platformlar, neoliberal esneklik politikalarının geçerli olduğu bir ortamda, dış kaynak kullanımını yoğunlaştırma ve bu sayede maliyetleri ve riskleri en aza indirme olanağına kavuşmuştur (Woodcock ve Graham, 2020: 57; Bakın, 2023a: 396-397). Platform çalışmasının işçilerin örgütlenmesi önünde yarattığı bir başka engeli de bu oluşturmaktadır.

Platformlar ve Emeğin Örgütlenmesi Önündeki Engeller

Platform çalışmasının yaygınlaşmasıyla, başta çevrimiçi olmak üzere dijital emek platformlarının işçilerin örgütlenmelerini ve hak arama mücadelesi sergilemelerini zorlaştıracağına, hatta neredeyse olanaksız hale getireceğine dair görüşler akademik literatürde son dönemde sıkça dile getirilmektedir⁸. Bu görüşlerin bir kısmı haklı kaygılar taşısa da platform işçilerinin örgütlenmesi henüz emekleme aşamasındadır ve içinde bulunduğumuz dinamik sürecin alabileceği nihai biçimler⁹ belirsizliğini korumaktadır (Bessa vd., 2022: 21). Dolayısıyla platform işçilerinin bu engelleri aşma konusunda ilerleyen süreçte yeni yöntemler geliştirmesi de olanaklıdır. Ancak yine de platform çalışmasının, günümüzde işçilerin örgütlenmesi önüne birtakım engeller koyduğu bir gerçekliktir. İşte bu nedenle bu başlık altında platform çalışmasının işçilerin örgütlenmesi açısından hangi dezavantajları içerdiği konusu üzerinde durulacaktır.

Platform işçilerinin örgütlenmelerinin önündeki engellerden ilki, yukarıda platform çalışmasını ele alırken belirttiğimiz gibi, özellikle lojistik sektöründeki platform işçilerinin “kendi hesabına çalışan”, “bağımsız yüklenici” vb. statüsü ile değerlendirilmesidir. Platform ekonomisinin üçlü yapısı çerçevesinde platformların büyük çoğunluğu¹⁰ kendilerini işveren olarak değil, teknolojik bir

7. Bu yüzden platform çalışmasını bazı çalışmalar “dijital Taylorizm”, bazıları ise “post-kapitalist” olarak nitelendirmektedir (Veen vd., 2020: 2).

8. Bu iddiaların tam aksine platform işçilerinin huzursuzluğunun arttığı ve protestolarının dünya çapında gözle görülür bir biçimde yükseldiğini gösteren çalışmalar da bulunmaktadır. Bu konuda bkz. Bessa vd., 2022; Umney vd., 2024.

9. Platform kapitalizmi kavramlaştırmasında gördüğümüz gibi platformların günümüz kapitalist sisteminde kritik bir role sahip olduğu / olacağı yönündeki görüşlerin yanı sıra, bunun tam tersini savunan görüşler de bulunmaktadır. Özellikle platformların büyüklüğü ya da iş modelleri açısından beklentileri karşılayamaması, yatırım olarak düşük performans sergilemesi, büyük çaplı yatırım almalarına karşın, bazı istisnalar dışında platformların çoğunun zarar etmeye devam etmesi, platform ekonomisinin sınırlarına gelmiş olabileceğini, dahası platform kapitalizminin işin geleceği olmadığı yönündeki görüşleri güçlendirmektedir (Azzellini vd., 2022: 4)

10. Dijital emek platformlarının heterojenliği nedeniyle, “kendi hesabına çalışan”, “bağımsız yüklenici” iş modeli tüm platformlarda uygulanan genel bir uygulama değildir. Söz konusu model ağırlıklı olarak

aracı olarak nitelemekte, bu yüzden işçilerle mevcut iş mevzuatı kapsamında bir istihdam sözleşmesi yerine bir hizmet sözleşmesi düzenlemektedir. Böylece platform çalışanları artık “işçi” olarak değil, “serbest çalışan”, “bağımsız yüklenici”, hatta bazı durumlarda “oyuncu” olarak sınıflandırılmakta, haklarından, ilgili yasal düzenlemelerden ve her türlü pazarlık gücünden feragat etmektedir (Jones, 2021: 3-4). Platformlar açısından işçiler yerine “kendi hesabına çalışanlar”la çalışmak genellikle daha düşük maliyetler, daha az sorumluluk ve yükümlülük anlamına gelmektedir. Platformlar piyasada talepte yaşanan dalgalanmaların risklerini üreticilere, yani platform işçilerine kaydırmakta, ayrıca yasal bir “gri bölge”de kaldıkları için işverenin üstlenmesi gereken sorumluluklardan da kaçınabilmektedir. Kısacası platformlar, ticari ve operasyonel riskleri bireysel platform işçilerine kaydırmaktadır. Bu yüzden platform işçileri, işçi sınıfının tarihsel mücadelesinin bir kazanımı olan iş kanunları tarafından korunmamakta, sosyal korumanın dışına itilmektedir. Dahası birçok ülke, “rekabeti korumak” adı altında “kendi hesabına çalışan”, dolayısıyla “serbest meslek sahibi” statüsünde gösterilen işçilerin toplu pazarlık yapma haklarını kısıtlamaktadır. Birçok ülkede, platform işçilerini koruyacak yeterli yasal düzenlemeler bulunmamaktadır. (Vandaele, 2018: 9; Behrendt vd., 2019: 20; ILO, 2020: 25; Hauben vd., 2020: 22; Joyce ve Stuart, 2021: 179-180; Bessa vd., 2022: 5).

Bu duruma örnek olarak Türkiye’de lojistik sektöründe faaliyet gösteren yerinde (in situ) platformlarda yaygın olarak kullanılan “esnaf kurye” modeli gösterilebilir. “Kendi işinin patronu ol”, “aracını al da gel”, “iş ortağımız ol” vb. gibi sloganlarla motive edilen platform çalışanlarının sayısındaki artış, bu iş modelin yaygınlaşmasına neden olmuştur¹¹. Bu model sayesinde platformlar, yukarıda da ele aldığımız gibi işveren kimliklerini üzerlerinden atmış, iş ve sosyal güvenlik hukukunun getireceği sorumluluklardan da kurtulabilmişlerdir (Kıdak, 2021: 43). Bu bağlamda “esnaf kurye” modelinin işçilerin güvencesizliğini daha da artıracığı açıktır. Ancak konuya işçilerin örgütlenmesi açısından baktığımızda, söz konusu model işçilerin örgütlenmesine yönelik yasal bazı engelleri getirdiği görülmektedir. Bunun nedeni söz konusu platformların, “esnaf kurye” iş modeli adı altında, platform işçilerine şahıs şirketi kurdurup, onlara eser, nakliye, kira veya adi ortaklık sözleşmeleri temelinde iş vermesi yatmaktadır. Bu sözleşmelerde

lojistik sektöründeki platformlarda yaygındır. Ayrıca ülkeden ülkeye de farklı uygulamalar söz konusudur. Örneğin İskandinav ülkelerinde, platformlar genellikle işçileri doğrudan istihdam etmektedir, sendikalarla müzakerelerde bulunmaktadır ve işleyen işçi temsilciliklerine sahiptir (Azzellini vd., 2022: 5). Bu yüzden platform çalışmasını analiz ederken, platform tipleri ve ülkeler arasındaki ayrıma dikkat edilmeli, genellemelerden kaçınılmalıdır.

11 Bu noktada 2 numaralı dipnotta kısaca değindiğimiz dijital feodalizm kavramı üzerinden bir analogi kurulabilir. Klasik feodal sistemde, serfler kendi üretim araçlarına sahip olsalar da, bu araçları kullandıkları toprak ve onunla bağlantılı tüm kaynakların mülkiyeti derebeylerine aitti. Benzer şekilde, günümüzün platform ekonomisinde çalışanlar kendi üretim araçlarını (motosiklet, bisiklet, bilgisayar vb.) temin etseler de, bu araçları kullanabilecekleri dijital “toprak” niteliğindeki platformların kontrolü tamamen şirketlere aitti. Bu durumda, kendi araçlarıyla çalışmalarına rağmen platformun kurallarına ve şartlarına bağımlı kalan işçiler, modern çağın serfleri olarak değerlendirilebilir.

işçi statüsünde yer almayan, 4857 sayılı İş Kanununun kapsamı dışında kalan, dahası kendisini işçi olarak da görmeyen “esnaf kuryeler”, sendikal örgütlenmeye uzak durmaktadır (Erol, 2023: 1084). Daha da önemlisi 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanununda sendika üyeliğinin ön koşulu 4857 sayılı kanun kapsamında işçi statüsünde sayılmak olduğu için, kendi nam ve hesabına bağımsız çalışan kategorisine dahil olan “esnaf kuryeler” bir sendika kuramamakta ya da kurulu olan bir sendikaya üye olamamaktadır¹² (Kıdak, 2021: 86). Bu yasal engeli aşmak ve örgütlenmek isteyen “esnaf kuryeler”, derneklerde örgütlenerek, birlik olmaya çalışmaktadır (Kompleks.org, 2023).

Öte yandan iş sözleşmesi konusu çevrimiçi platformlarda daha da sorunludur. Bu platformlarda genellikle geleneksel işletmelerde ya da lojistik platformlarında olduğu gibi yazılı bir istihdam veya hizmet sözleşmesi bulunmamaktadır. Bu platformlarda sözleşme, çoğunlukla taraflar arasında herhangi bir kişisel temas olmadan, basit bir abonelik ya da çevrimiçi bir formun doldurulması yöntemiyle yapılmaktadır. Genel hüküm ve koşulları içeren, işçilere söz söyleme fırsatı sunmayan, “okudum ve onayladım” kutucuklarının işaretlenmesi yoluyla devreye giren bu sözleşmeleri platformlar, platform işçilerine zorla dayatmaktadır. Üstelik tarafların karşılıklı hakları ve yükümlülükleri açısından genellikle belirsiz veya eksik olan bu sözleşmedeki bazı hükümlere dayanarak platformlar, tek taraflı olarak platform işçileri aleyhine tutum sergileyebilmektedir. Platformlar, herhangi bir açıklama yapmadan ve itiraz fırsatı sunmadan hesapların askıya alınması, kapatılması ya da iş tahsisinin azaltılması, kesintiye uğratılması yoluyla işçilerin sözleşmelerini geçici veya kalıcı olarak feshedebilmektedir (Hauben vd., 2020: 27-28). Nitekim herhangi bir hak arama mücadelesine girişen, örgütlenmeye çalışan platform işçilerinin hesapları, “sitenin kurallarına zarar verdiği” gerekçesiyle platformlar tarafından tek bir kelime açıklama yapılmadan kapatılabilmekte, hatta bazı durumlarda işçilere o döneme dek hak ettikleri ücret dahi ödenmemektedir (Jones, 2021: 50). Bu durum çevrimiçi platformlarda işçilerin örgütlü mücadele vermesini güçleştirmektedir.

Platform çalışmasının emeğin örgütlenmesi önünde ortaya çıkardığı engellerden bir diğeri ise bu çalışma tipinin niteliğiyle ilişkilidir. Platformlar, dijital bağlantılarını iş gücünü atomize edecek şekilde tasarlamaktadır (Woodcock ve Graham, 2020: 138). Bu bağlamda platform çalışması, küçük ölçekli parça başı çalışmaya odaklanmakta, geçici bir nitelik taşımakta ve aralıklı bir hizmet sunumunu içermektedir (Hauben vd., 2020: 29). Üstelik platform çalışması, çevrimiçi bir aracıya dayanmakta, belirli süreli, yarı zamanlı veya geçici (taşeron) çalışma gibi bazı standart dışı çalışma türlerinin özelliklerini taşımaktadır. Nitekim platform çalışmasında sözleşmelerin belirsiz süreli olmaması, gig ekonominin mantığına denk düşecek şekilde geçici iş sözleşmeleri düzenlenmesi örgüt-

¹² Bu görüşün aksine, esnaf kuryelerin faaliyetlerini bizzat ve bedenlen yapmaları nedeniyle 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanununa göre işçi sayılabileceği, dolayısıyla sendikalara üye olabileceği yönünde görüşler de bulunmaktadır (Erol, 2023: 1093).

lenme önünde bir diğer engeldir. Geçicilik, kendini bir yere ait hissetmemeye, sorunların çözümünde kolektif mücadelenin yerine bireyciliğin alınmasına yol açmaktadır. İş güvencesi, asgari ücret garantisi, sağlık sigortası, işsizlik maaşı ve emeklilik gibi temel haklarından yoksun olan, kendi içinde kıyasıya bir rekabet içerisindeki platform işçileri, bireycilik girdabından çıkamamakta, örgütlü mücadeleye uzak durmaktadır. Ancak tüm bu olumsuzluklara karşın, özellikle son on yılda gerek küresel Kuzey gerekse küresel Güneyde yaşanan bazı gelişmeler, platform işçilerinin örgütlenmesi ve direnişinin dünya çapında hızla geliştiğini göstermektedir (Bessa vd., 2022: 7). Platform işçilerinin dünya genelinde gerçekleştirdiği protesto eylemlerini belgeleyen ve analiz eden Leeds Index of Platform Labour Protest, bu bağlamda önemli veriler sunmaktadır. Buna göre Ocak 2017 – Ağustos 2020 tarihleri arasında 1271 platform işçisi protestosu kaydedilmiştir (Umney vd., 2024: 4). Bu eylemlere katılan işçi örgütleri ise anaakım sendikalar, taban sendikaları ve platform kooperatifleri gibi kayda değer bir çeşitlilik göstermektedir (Bessa vd., 2022: 10-11).

Platform çalışmasında işçiler hem mekânsal hem de zamansal olarak dağınık olabilmektedir. 1970'li yıllardan itibaren enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan ilerlemeler ve dijitalleşmeyle birlikte zaman ve mekanda dönüşüm yaşanmış, işyerlerinin mekansızlaşması (fiziksel işyerlerinin ortadan kalkması) anlamına gelebilecek dijital işyerleri ortaya çıkmıştır. Dijital işyerleriyle birlikte, işçiler konumlarından bağımsız olarak hem tek başlarına hem de başkalarıyla işlerini etkin biçimde gerçekleştirebilir hale gelmiştir (Bakın, 2023c: 203-204). Bu gelişmeler ve platform ekonomisinin yaygınlaşmasıyla birlikte sermaye, dijital emek platformları aracılığıyla dünyanın dört bir yanındaki işçileri istihdam edebilme olanağına kavuşmuş, gerektiğinde kullanabileceği bir artık-nüfus elde etmiştir (Dyer-Witheford, 2019: 157-158). Bunun sonuçlarından ilki “yedek sanayi ordusunun” daha da genişlemesi, işçiler arasında rekabetin keskinleşmesidir. Bu durum işçilerin kolektif bir mücadeleye girmesini zorlaştırmaktadır. Dijital emek platformlarının dünyanın dört bir yanındaki işçileri istihdam edebilmesiyle işçilerin mekânsal birlikteliği ortadan kalkmaktadır. Yerinde platformlarda çalışan işçiler belirli ölçülerde bu sorunu aşabilse de özellikle çevrimiçi platformlarda geleneksel iş yerlerinin aksine işçilerin bir araya gelip yüz yüze iletişim kurabileceği fiziksel alanlar bulunmadığı için platform işçileri arasındaki dayanışma ve işbirliği zayıf kalabilmektedir. Öte yandan dijital işyerlerinin mevcut eşitsizlikleri yeniden üretmek gibi bir fonksiyonu da bulunmaktadır. Özellikle dijital işyerlerinin karakteristikleri arasında yer alan kayıt dışı işyeri kültürü; mesai kavramının belirsizleştirilmesi, dolayısıyla iş-özel yaşam arasındaki sınırların ortadan kalkması; çalışanlarla günün herhangi bir saatinde e-posta ile iletişime geçilmesi ve bunlara hızlı yanıt verilmesinin istenmesi; tüm bunların işin gereği olarak yansıtılması ve işçilerden fedakarlıkta bulunmalarının istenmesi, bireyselleştirilmiş çalışma uygulamalarının ortaya çıkmasına neden olmakta, ayrıca “kendi kendini

sömürmeyi” tamamen normalleştirmektedir¹³. Bunun sonucunda başta çevrimiçi platformlarda çalışan işçiler, aşırı iş yoğunluğu ve düşük ücretle çalışma gibi sorunlarla karşılaşmakta, üstelik diğer işçiler ile bağlantılar kuramamakta ve kendini bir meslek topluluğunun parçası olarak hissetmemektedir (Briken vd., 2017: 9-10). Bu durum da örgütlü mücadele önündeki bir diğer engeli oluşturmaktadır.

Platform çalışmasında emeğin örgütlenmesi önündeki temel engellerden bir diğeri, algoritmik yönetim mekanizmalarının yarattığı yapısal kısıtlardır. Platformlar, işçilerin performansını sürekli izleyerek ve algoritmalar aracılığıyla yöneterek, bir bakıma “dijital panoptikon”¹⁴ olarak adlandırabileceğimiz yoğun bir dijital gözetim ve kontrol uygulamaktadır. Üstelik işin gerçekleştirilmesinden sonra platform işçileri, müşteri (kullanıcı) tarafından performans derecelendirmesine tabi tutulmakta, bir bakıma notlanmaktadır. Bu derecelendirmenin sonucunda algoritma, platform işçilerine kimi zaman iş tahsis etmemekte, kimi zaman da ücret kesintisi sonucunu doğuracak kararlar almaktadır. Bu durum platform işçilerinin yaşamlarını daha istikrarsız hale getirmekte, çalışma koşullarını zorlaştırmaktadır (Azzellini vd., 2022: 4). Algoritmik yönetimin doğurduğu bir başka sorun ise işçi-işveren ilişkisinde muhatabın kim olduğunu belirsizleştirmesidir. İşçilerin performans değerlendirmeleri ve görev atamaları, algoritmalar tarafından belirlenmekte, işçilerin işverenlerle doğrudan iletişime

13 Kendi kendine sömürü (self-exploitation) kavramı, kapitalizmin dijital bir görünüm kazanmaya başladığı günümüzde akademik literatürde önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Dijital kapitalizm, bilişsel kapitalizm, enformasyonel kapitalizm veya büyük veri kapitalizmi gibi çeşitli terimlerle adlandırılan bu dönemde işçiler, gönüllü olarak kendilerini piyasa mantığına göre disipline etmekte ve üretkenliklerini en üst düzeye çıkarmaya çalışmaktadır. Bu durum platform işçileri için de geçerlidir. Düşük ve istikrarsız gelire sahip olan ve algoritmik yönetimin derecelendirme sistemlerinin baskısına maruz kalan platform işçileri, gönüllü olarak aşırı çalışmaktadır. Böylece sömürü, dışsal bir zorlama olmaktan çıkıp içselleştirilmektedir. Bu görüş, neoliberal özelliğin yarattığı ‘kendi kendini gerçekleştirme’ baskısının, bireyleri sınırsız üretkenlik beklentisiyle kendi kendini sömürüye zorladığını savunan performans toplumu teziyle de desteklenmektedir (Han, 2015). Fuchs ise “kendi kendini sömürü”yü farklı bir bağlamda, dijital emeğin bir bileşeni olarak gördüğü internet üretketicilerinin (prosumer) sosyal medya platformlarındaki gönüllü ve karşılıksız faaliyetleri üzerinden yorumlamaktadır. Bu yaklaşıma göre üretketicilerin faaliyetleri, platform sahipleri tarafından sistematik bir şekilde metalaştırılmakta ve artı-değere dönüştürülmektedir (Fuchs, 2015: 404-405). Öte yandan, platform işçilerinin kendi araçlarını (telefon, motosiklet, bisiklet) kullanarak ve çalışma saatlerini kendileri belirleyerek sermayenin risk ve maliyetlerini üstlenmesi, otonomcu Marksistlerin ‘toplumsal fabrika’ teziyle de paralellik taşımaktadır. Zira bu tez, çalışma zamanı ile boş zaman arasındaki sınırların giderek belirsizleştiğini savunmaktadır.

14 Dijital panoptikon kavramı Jeremy Bentham’ın 18. yüzyılda tasarladığı panoptikon hapishane modelinin dijital çağdaki bir yansıması olarak son dönem akademik literatürde yerini almıştır. Foucault’nun gözetimin içselleştirilmiş bir iktidar biçimine dönüştüğünü savunduğu “disiplin toplumu” kavramlaştırmasının (1992) güncel bir versiyonu olarak değerlendirilebilecek dijital panoptikon, modern gözetim teknolojilerinin büyük veri analitiği ve algoritmaların yaygınlaşmasıyla daha karmaşık bir yapıya büründüğü görüşünü ifade etmektedir. Başta internet, mobil cihazlar ve sosyal medya uygulamaları olmak üzere EİT’lerde yaşanan ilerlemelerin sonucunda büyük veri analitiği ve algoritmalar yaygın kazanmış, modern gözetim uygulamaları son derece karmaşık bir yapıya kavuşmuştur. Dijitalleşme olarak da adlandırabileceğimiz bu süreçle birlikte “gözetim” Bentham’ın panoptikon modelinin çok ötesine geçmiştir. Bireyler artık yalnızca fiziksel kameralarla değil; sosyal medya platformları, arama motorları, mobil uygulamalar, konum izleme sistemleri ve çeşitli dijital etkileşim araçları üzerinden sürekli izlenir hale gelmiştir. Hatta dijital gözetim olarak adlandırılabilir bu yeni evrede, bireylerin bugünü değil, geleceği de mercek altına alınmaya başlanmıştır. Gelecekteki eğilimler öngörülerek bu eğilimler üzerinden bireylerin başta tüketim olmak üzere davranışlarının yönlendirilmesi amaçlanmıştır (Zuboff, 2021).

geçme ve haklarını savunma olanakları ortadan kaldırılmaktadır. Bütün bunlar algoritmik yönetimin ve diğer platform teknolojilerinin işçilerin sermayenin taleplerine meydan okuma kapasitesini azalttığı göstermektedir. Ancak özellikle son yıllardaki platform işçilerinin örgütlenmesinin ve direnişinin küresel ölçekte gelişmesinin, bu engelin aşılabılır olduğunu gösterdiği şeklinde görüşler de bulunmaktadır (Bessa vd., 2022: 7).

Anaakım (geleneksel) sendikacılığın¹⁵ yeni gelişmelere ayak uyduramaması ve platform işçileri örgütlenmesi yönündeki engelleri aşabilecek yeterince politika ve çözüm önerileri getirememesi, platform işçilerinin örgütlenmesi önündeki bir diğer engeli oluşturmaktadır. Platform işçilerinin sabit bir işyerinin olmaması, platform çalışmasında işverenin belirlenmesindeki zorluklar ve istihdam haklarındaki eksiklikler; daha önce de belirtildiği gibi “serbest çalışan” statüsünde değerlendirilen bu işçilerin sendikal örgütlenmesinin, Avrupa Birliği’nde (AB) kartel oluşturdukları gerekçesiyle rekabet hukuku gereği yasaklanması, anaakım sendikaların karşılaştığı başlıca zorluklardandır. Bu noktada rekabet ve antitröst düzenlemeleri toplu pazarlığın önünde bir engel oluşturmaktadır, çünkü asgari istihdam koşullarının belirlenmesi mevcut hukuk sistemi tarafından ‘fiyat tespiti’ olarak yorumlanmaktadır. Nitekim Avrupa Adalet Divanı’nın (AAD) 2014’te Hollanda’da orkestra çalışanlarını örgütleyen bir sendika olan Sanat, Bilgi ve Medya Sendikası’nın (FNV Kunsten Informatie en Media, “FNV”) imzaladığı toplu iş sözleşmesi hakkında aldığı karar buna örnek gösterilebilir. AAD, bu sözleşmeye taraf olan ‘serbest çalışan’ statüsündeki çalışanlar adına yapılan toplu iş sözleşmesinin Avrupa rekabet hukukunun uygulanmasından muaf tutulamayacağı, dolayısıyla antitröst hükümlerinin uygulanması gerektiği yönünde karar almıştır (De Stefano, 2017: 192-193). Bu zorluklara bir başka örnek de Danimarka merkezli temizlik hizmetleri platformu Hilfr ile Danimarka’nın en büyük sendikalarından biri olan 3F (Birleşik Danimarka İşçi Sendikası) arasında 2018 yılında imzalanan toplu iş sözleşmesinin, Ağustos 2020’de Danimarka Rekabet ve Tüketici Kurumu (DCCA) tarafından Avrupa rekabet hukuku temelinde iptal edilmesidir. DCCA, bu anlaşmayla belirlenen asgari saatlik ücret oranlarının, ‘serbest çalışan’ statüsündeki Hilfr çalışanları arasındaki rekabeti sınırlayabileceğine hükmetmiştir (Joyce ve Stuart, 2021: 180; ILO, 2022: 39). Bu durum, platform işçilerinin çoğunlukla hukuki anlamda ‘serbest çalışan’ olarak değerlendirilmesi nedeniyle, ana akım sendikaların önemli bir bölümünü, örgütlenme faaliyetlerini ancak yasal çerçevenin izin verdiği durumlarda gerçekleştirmeye yöneltmiştir (Joyce vd., 2023: 23). Bütün bunlar anaakım sendikaların platform işçilerini örgütlenme konusunda çekingen davranmasına neden olmaktadır (Joyce ve Stuart, 2021: 179-183). Birçok durumda ise anaakım sendikaların, platform işçilerini örgütlemek yerine

15 Platform işçilerinin örgütlenmesine yönelik araştırmalar genellikle iki tür sendika arasında ayrım yapmaktadır. Terminolojideki farklılıklara göre ilk türe “geleneksel”, “uzun soluklu” veya “ana akım” sendikalar adı verilirken, ikinci türe “alternatif”, “taban” veya “tabandan gelen” sendikalar denilmektedir (Joyce vd., 2023: 24). Bu çalışmada “ana akım” ve “taban” sendikaları kavramları kullanılacaktır.

platformların büyümelerini önlemeye ağırlık verdikleri, bu bağlamda gelişmiş kurumsal sistemleri savunmaya çalıştıkları da söylenebilir (Umney vd., 2024: 7). Bu çerçevede yapılan bazı vaka çalışmalarında araştırmacılar anaakım sendikaların platform çalışmalarında görece yokluğuna dikkat çekmiştir. Bu yokluk anaakım sendikaların standart dışı istihdamla başa çıkma konusundaki zorluklarla ilişkilendirilebilir (Bessa vd., 2022: 11). Nitekim günümüzde anaakım sendikaların hedef kitlelerinin sınırlarının yeniden belirlenmesi gerektiğini savunan düşünceler bulunmaktadır. Özellikle küresel Kuzey ülkelerindeki anaakım sendikaların işçi sınıfına dair kısıtlı tanımlarını aşma ve bu tanımları genişletme çabaları, özellikle küresel Güney ülkelerindeki taban sendikaları arasında yaygınlık kazanmaktadır. Bu gelişmeler sonucunda, geleneksel tanımın dışında kalan pek çok işçi bu sendikalarda örgütlenmektedir¹⁶. Bu yeni ve genişletilmiş işçi tanımı, çoğunluğu serbest işlerde ve güvencesiz koşullarda çalışan kadınları ve beyaz olmayanları kapsamakta olup (Van der Linden, 2022), önemli bir bölümü platform işçileri olan bu kesimleri de içermektedir.

Dijital emek platformlarının küresel ölçekte faaliyet göstermesi, platform işçilerinin ulusal iş mevzuatlarının sağladığı bazı haklardan mahrum kalmasına neden olmakta ve bu durum mevzuat hükümlerinin uygulanmasını karmaşıktırmaktadır. Dijitalleşmenin sunduğu olanaklarla sermaye, dünyanın herhangi bölgeleri arasında neredeyse sorunsuz bir şekilde dolaşabilirken, bu durum coğrafi olarak dağınık işçilerin aleyhine işlemektedir. Dijital emek platformlarının şeffaf olmayan üretim ağları, sömürücü çalışma uygulamalarını nihai müşterilerden ve son kullanıcılardan gizlemektedir. Fiziksel bir arada bulunma eksikliği ve üstelik uluslararası bir dijital iş gücünün varlığı, işçilerin grev hattı kurarak grev kırımları engelleyebildiği mekâna dayalı hak mücadelelerini örgütlemelerini ve dünyanın diğer ucundaki işçilerle dayanışma göstermelerini zorlaştırmaktadır. Dijital emek platformlarının mülkiyetinin ve kontrolünün kimseye hesap veremeyen birkaç aktörün elinde toplanması, işin ulusal hükümetlerin denetimi dışında gerçekleştirilmesine yol açmaktadır. Bu durumda hem platformlar hem de platform müşterisi görünümündeki işverenler açısından asgari ücretler ve işçi hakları bir zorunluluktan çıkarak tercih haline gelmektedir (Graham vd., 2017: 153). Platform işçilerinin örgütlenmesini zorlaştıran bir diğer faktör de budur.

Son olarak, çoğu durumda platform çalışmasının, tam zamanlı bir iş olarak değil, mevcut geliri destekleyen bir ek gelir faaliyeti olarak görülmesi de platform işçilerini örgütlenme faaliyetinden uzakta tutmaktadır. Bu konuda resmi kurumların yayınladığı ayrıntılı bir veri yoktur, ancak özellikle çevrimiçi platformlarda çalışan işçilerin yüzde 70'inin dijital emek platformlarını bir ek gelir kaynağı olarak kullandığı yönünde tahminler bulunmaktadır (ILO, 2022: 7). Bu durum diğer engellerle birlikte özellikle çevrimiçi platformlarda çalışan işçile-

16 Nitekim dijital emek platformlarındaki işçilerin protestolarını küresel ölçekte analiz eden Leeds Index of Platform Labour Protest'in verilerine göre, vakaların yüzde 80'inde kendi kendini örgütleyen işçi grupları yer almaktadır (Bessa vd., 2022: 20).

rin örgütlenmesini zorlaştırmaktadır. Ancak bu durum yerinde (in situ) çalışan platform işçileri için aynı oranda geçerli değildir. Nitekim yine aynı tahminlere göre taksi ve teslimat platformlarında çalışan işçilerin sırasıyla yüzde 84 ve 90'ı bunları ana gelir kaynakları olarak kullanmaktadır (ILO, 2022: 7). Platform işçilerinin direnişleri de ağırlıklı olarak söz konusu platformlarda gerçekleşmektedir.

Sonuç Yerine:

Platform İşçilerinin Örgütlenmesi Önündeki Yeni Olanaklar

Bu çalışmada ele alınan platform çalışması, her ne kadar günümüz küresel ekonomisinin henüz sınırlı bir bölümünü oluştursa da hızlı biçimde büyümesi ve emek dünyasının değişen dinamiklerinin önemli bir göstergesini oluşturması nedeniyle gündemdedir ve adından sıkça söz ettirmektedir. 2008 mali krizinden sonra artan işsizlik, ücretlerdeki düşüş eğilimi sonucu işçilerin ek gelir arayışları, EİT'lerdeki hızlı ilerlemeler sonucunda gündelik yaşamın giderek dijitalleşmesi ve sermayenin yeni kâr alanları arayışı, platform ekonomisinin büyümesini hızlandırmaktadır. Neoliberal esnekleştirme politikalarının da bir ürünü olan platform çalışması, işçileri güvencesizliğe ve sosyal haklardan yoksunluğa itmektedir (Bakın, 2023a). Özellikle platform işçilerinin geleneksel istihdam biçimlerinin dışında konumlanması, onların temel işçi haklarına erişimde ciddi engellerle karşılaşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle işçi sınıfının platform çalışmasının getirdiği riskleri göz ardı etmemesi gerektiği son derece açıktır.

Bu çalışmada ortaya koyduğumuz üzere, platform çalışması emeğin örgütlenmesi önünde çeşitli engeller teşkil etmektedir. Bu durumun aşılabilmesi için, öncelikle mevcut tüm platform işçilerini kapsayacak ve onlara eksiksiz yasal haklar tanıyacak yeni bir “işçi” tanımına ihtiyaç vardır. Avrupa Komisyonu tarafından önerilen ve platform ekonomisinde çalışanların koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan “Platform Work Directive” (Platform Çalışma Direktifi), bu yönde atılmış önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Direktif, Avrupa Parlamentosu'nda 24 Nisan 2024 tarihinde yapılan nihai oylamayla kabul edilmiş; 13 Mayıs 2024 tarihinde AB Konseyi tarafından onaylanmış ve 22 Mayıs 2024 tarihinde AB Resmi Gazetesi'nde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (European Union, 2024). Direktif, platform işçilerinin istihdam statüsünün doğru şekilde belirlenebilmesi amacıyla yasal bir karine öngörmekte; belirli koşulların sağlanması durumunda platformların, işçilerini bağımsız yüklenici olarak değil, çalışan olarak sınıflandırmasını zorunlu kılmaktadır. Başka bir deyişle, işçi-işveren ilişkisine işaret eden unsurların bulunması halinde, platform işçisi “çalışan” olarak kabul edilmekte; platform ise aksi yönde bir iddiada bulunuyorsa, bunu ispat etmekle yükümlü olmaktadır. Bununla birlikte, 28 Şubat 2025 tarihinde yayımlanan bir düzeltme (corrigendum) ile direktifin bazı hükümlerinde teknik ve kavramsal güncellemeler yapılmıştır. Bu kapsamda özellikle Madde 2(1)(g)'de yer alan “platform işçilerini temsil eden kişiler” tanımı genişletilerek, yalnızca platform işçilerini değil, ulusal hukuk ve

uygulamalar çerçevesinde belirlenen diğer çalışan temsilcilerini de kapsayacak biçimde revize edilmiştir (European Union, 2025). Bu değişiklik, platform işçilerinin sendikal haklar, toplu pazarlık yapma gibi kolektif haklara erişimi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Çünkü bu değişiklikle platform işçilerini sadece kendi iş kollarındaki temsilciler değil, daha geniş bir işçi temsilcisi grubu da savunabilecek hale gelmektedir. Hâlihazırda, AB üye devletlerinin söz konusu hükümleri kendi ulusal mevzuatlarına aktarma süreci devam etmektedir. Bu sürecin 11 Haziran 2026 tarihine kadar tamamlanması öngörülmektedir. Her ne kadar AB üyesi ülkelerdeki platform işçilerine yönelik olsa da Direktifin uygulamaya konulması ve işlerlik kazanması, sadece küresel Kuzey ülkelerindeki işçiler açısından değil, küresel Güney ülkelerindeki işçiler açısından da önemli kazanımların kapısını aralayacaktır. Ancak bu düzenlemelerin platform işçileri için gerçek ve somut iyileştirmeler sağlaması ve etkili biçimde uygulanması, ancak işçi sınıfının ve sendikaların bilinçli ve kararlı mücadelesine bağlıdır. Önmüzdeki dönem, bu açıdan belirleyici olacaktır.

Bu nedenle platform işçilerinin örgütlenmesi büyük bir öneme sahiptir. Almanya'da IG Metall, Birleşik Krallık'ta TUC ve GMB Union, Danimarka'da 3F, ABD'de Rideshare Drivers United ve İrlanda'da SIPTU gibi sendikaların platform işçilerini gündemlerine almaları ve örgütleme çalışmaları yürütmeleri umut verici bir gelişme olarak gösterilebilir (Bessa vd., 2022: 10). Benzer biçimde Independent Workers of Great Britain (IWGB) tarafından 1 Mayıs 2025'te düzenlenen ve Londra, Manchester, Bristol, Newcastle'da Uber ve Bolt gibi platformlarda çalışan sürücülerin katıldığı uygulamadan çıkma (log off) grevi de önemlidir (The Independent, 1 Mayıs 2025). Ancak yine de geleneksel sendikacılığın platform çalışmasının da bir parçası olduğu standart olmayan çalışma biçimlerindeki işçileri örgütlemek için kat etmesi gereken daha çok yol vardır. Türkiye'de ise bu yöndeki çalışmalar sınırlıdır ve daha çok "esnaf kurye" modelinde istihdam edilen platform işçilerine yöneliktir. TÜMTİS ve Nakliyat-İş'in esnaf kuryeleri örgütleme girişimleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Sendikal örgütlenmenin yanı sıra, Umut-Sen ve Kurye Hakları Derneği gibi dayanışma ağları, yasal engelleri aşmak için alternatif örgütlenme modelleri sunmakta, platform işçilerinin hak arama mücadelesinde önemli roller üstlenmektedir¹⁷.

Platform işçilerinin örgütlenmesi önündeki engelleri aşmasında ve platform çalışmasının olumsuz etkilerine karşı koymasında platform kooperatifleri de alternatif bir model olarak katkı sunmaktadır. Platform kooperatifleri, 200 yılı aşkın bir tarihe sahip olan kooperatif modeli ile yaklaşık 15 yıllık dijital emek platformları modelini bir araya getirmektedir. Bu anlamda platform kooperatifleri fikri, dijital çalışma vizyonunu kooperatiflerin uzun tarihiyle birleştirmektedir.

17. Bu noktada, 2022 yılında başta Trendyol olmak üzere Hepsijet, Yemeksepeti ve Scotty gibi platformlardaki esnaf kurye statüsündeki işçilerin toplu grevleri dikkat çekicidir. Trendyol'da kuryelerin, ücretlerine yapılan yüzde 11'lik zamma karşı başlattıkları iş bırakma eyleminin üçüncü gününde, işverenin yüzde 39'luk zammı kabul etmesiyle sonuçlanması önemli bir kazanımdır (Birgün, 27 Ocak 2022).

Dijital emek platformları gibi mal veya hizmetlerin satışına aracılık etmek için bir web sitesi, mobil uygulama veya protokol kullanan platform kooperatifleri, demokratik karar alma mekanizmasına, adil gelir paylaşımına ve üyeleri arasında güçlü bir dayanışmaya sahiptir (Scholz vd., 2021: 14-15; Woodcock ve Graham, 2020: 140). Platform kooperatifi fikrinin temelinde platformların aracı görevi görmesi, yani işçileri ve müşterileri bir araya getirmesi yatmaktadır. Platform kooperatiflerinin mülkiyeti ise sendikalara, belediyelere, üreticilere ve işçilere ya da bunların karmasına ait olabilmektedir (Alemdar, 2024a: 120). Bu anlamda platform kooperatifleri belirli bir potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır. Nitekim Platform Kooperativizmi Konsorsiyumu verilerine göre günümüzde 34'ten fazla ülkede 500'ü aşkın platform kooperatifi projesi bulunmaktadır (Vargas Rodríguez, 2023). Platform kooperatifleri işçilerin kendi platformlarını oluşturarak çalışma koşulları üzerinde doğrudan kontrol sahibi olmalarının olanaklı olduğunu göstermektedir. Özellikle "patrondan kurtulma" fikri platform kooperatiflerini işçiler açısından cazip kılmaktadır (Woodcock ve Graham, 2020: 142). Ancak bu değerlendirmeyi yaparken, platform çalışmasının henüz küresel ekonominin küçük bir kesimini oluşturduğunu da gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bununla birlikte neoliberalizmin esnekleştirme ve kuralsızlaştırma politikalarının bir sonucu olarak artan işsizlik, güvencesizlik ve ücretlerdeki düşüş eğilimi, platform çalışmasını giderek yaygınlaştırmaktadır. Dijitalleşmenin hız kazanması ve sermayenin yeni kâr alanları arayışı, bu süreci daha da derinleştirmektedir. Bütün bu gelişmeler, işçi sınıfının platform çalışmasının getirdiği güvencesizlik ve örgütlenme zorlukları gibi riskleri kesinlikle göz ardı etmemesi gerektiğini net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışmada ele alındığı gibi platform çalışması, emeğin örgütlenmesi önüne birtakım engeller çıkarmaktadır. Bu engellerin ortadan kaldırılması için hem sendikal örgütlenme, dayanışma ağları ve platform kooperativizmi gibi çeşitli örgütlenme biçimlerinin birlikte değerlendirilmesi, hem de Direktif örneğinde olduğu gibi işçi sınıfının tarihsel kazanımlarını genişletecek yasal düzenlemeler için mücadele edilmesi bir zorunluluktur. İşçi sınıfının tarihsel kazanımlarını ileriye taşımak platform çalışmasının getirdiği riskleri tanımak ve bunlara karşı etkili direniş ve örgütlenme stratejileri geliştirmekle yakından ilişkilidir. Platform ekonomisinin büyüme eğilimi işyerlerinin mekânsızlaşmasına yol açmaktadır ve ulusal sınırları aşan dijital işyerlerinin ortaya çıkışını hızlandırmaktadır. Bu nedenle, platformlara karşı işçi sınıfının dayanışma içinde hareket etmesi ve uluslararası işbirliği kurması büyük önem taşımaktadır. Bu dayanışma ve işbirliği sermayenin yeni sömürü biçimlerine karşı en etkili yanıt olacaktır.

Kaynakça

- Alemdar, A. A. (2024) "Platform kapitalizmine ve gig ekonomisine karşı arayışlar: Platform ve açık kooperatiflerin kamu ile işbirliği", *Kompleks.org Fasikül #1 Gig Ekonomisi*, 1, 120-124, <https://kompleks.org/wp-content/uploads/2024/09/fasikul-1-gig-ekonomisi2.pdf>. (Erişim Tarihi: 01.04.2025)
- Atzeni, M., ve Cini, L. (2023) "New theories and politics for working class organizing in the gig and precarious world of work", *Economic and Industrial Democracy*, 45(3), 937-958. <https://doi.org/10.1177/0143831X231201009>
- Azzellini, D., Greer, I., ve Umney, C. (2022) "Why platform capitalism is not the future of work", *Work in the Global Economy*, 2(2), 272-289.
- Bakin, A. (2023a) "Platform Çalışması ve Emegın Artan Güvencesizliği", *Memleket Siyaset Yönetim*, 18(40), 379-408.
- Bakin, A. (2023b) "Platform Kapitalizmi ve Dijital Emek", *Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar-12 içinde M. Bulut ve Z. Karacagil (Ed.)*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 33-46
- Bakin, A. (2023c) *Teknoloji ve Dijital Emek*, Bursa: Dora Yayınları.
- Behrendt, C., Nguyen, Q. A., ve Rani, U. (2019) "Social protection systems and the future of work: Ensuring social security for digital platform workers", *International Social Security Review*, 72(3), 17-41. <https://doi.org/10.1111/issr.12212>
- Berg, J., Furrer, M., Harmon, E., Rani, U., ve Silberman, M. S. (2018) *Digital labour platforms and the future of work: Towards decent work in the online World*, Cenevre: International Labour Organization.
- Bessa, I., Joyce, S., Neumann, D., Stuart, M., Trappmann, V., ve Umney, C. (2022) *A global analysis of worker protest in digital labour platforms*, Cenevre: International Labour Organization.
- Birgün. (27 Ocak 2022) "Trendyol direniş günleri kazandı", <https://www.birgun.net/haber/trendyol-direnis-gunleri-kazandirdi-374829>. (Erişim Tarihi: 08.06.2025)
- Briken, K., Chillas, S., Krzywdzinski, M., ve Marks, A. (2017) "Labour process theory and the new digital workplace", *The new digital workplace. How new technologies revolutionise work içinde K. Briken, S. Chillas, M. Krzywdzinski ve A. Marks (Ed.)*, Londra: Palgrave Macmillan, 1-17
- De Stefano, V. (2017) "Non-standard work and limits on freedom of association: A human rights-based approach. *Industrial Law Journal*", 46(2), 185-207.
- Duggan, J., Sherman, U., Carbery, R., ve McDonnell, A. (2020) "Algorithmic management and app-work in the gig economy: A research agenda for employment relations and HRM", *Human Resource Management Journal*, 30(1), 114-132. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12258>
- Dyer-Witthford, N. (2019) *Siber Proletarya: Dijital Girdapta Küresel Emek* (çev. E. Akçay), İstanbul: Z Yayınları.
- Erol, A. (2023) "Kendi Hesabına Çalışan (Esnaf) Kuryelerin Hukuki Statüleri ve Sendikalaşma Hakları", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 31(3), 1081-1108. <https://doi.org/10.15337/suhfd.1288017>
- European Union. (2024) "Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on improving working conditions in platform work", *Official Journal of the European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/2831/oj/eng>. (Erişim Tarihi: 08.06.2025)
- European Union. (2025) "Corrigendum to Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on improving working conditions in platform work", *Official Journal of the European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/283/corrigendum/2025-02-28/oj/eng>. (Erişim Tarihi: 08.06.2025)
- Foucault, M. (1992) *Hapishanenin Doğuşu* (çev. M. A. Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.

- Fuchs, C. (2015) *Dijital Emek ve Karl Marx* (çev. T. E. Kalaycı ve S. Oğuz), Ankara: NotaBene Yayınları.
- Gandini, A. (2019) "Labour process theory and the gig economy", *Human Relations*, 72(6), 1039-1056. <https://doi.org/10.1177/0018726718790002>
- Graham, M., Hjorth, I., ve Lehdonvirta, V. (2017) "Digital labour and development: Impacts of global digital labour platforms and the gig economy on worker livelihoods", *Transfer: European Review of Labour and Research*, 23(2), 135-162. <https://doi.org/10.1177/1024258916687250>
- Graham, M., ve Woodcock, J. (2018) "Towards a fairer platform economy: Introducing the Fairwork Foundation", *Alternate Routes*, 29, 242-253.
- Gray, M. L., ve Suri, S. (2019) *Ghost Work: How to Stop Silicon Valley from Building a New Global Underclass*, Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Han, B.-C. (2015) *Yorgunluk Toplumu* (çev. S. Yalçın), İstanbul: Açılım Kitap.
- Harvey, D. (2015) *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu* (çev. E. Soğancılar), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hauben, H., Lenaerts, K., ve Waeyaert, W. (2020) *The platform economy and precarious work*, Lüksemburg: Study.
- ILO. (2020) *Promoting employment and decent work in a changing landscape*, Cenevre: International Labour Office.
- ILO. (2022) *Decent Work in the Platform Economy*, Cenevre: International Labour Office Conditions of Work and Equality Department.
- Irani, L. (2015) "Difference and Dependence among Digital Workers: The Case of Amazon Mechanical Turk", *South Atlantic Quarterly*, 114(1), 225-234. <https://doi.org/10.1215/00382876-2831665>
- Jones, P. (2021) *Work Without the Worker: Labour in the Age of Platform Capitalism*, Londra: Verso Books.
- Joyce, S., ve Stuart, M. (2021) "Chapter 11: Trade union responses to platform work: An evolving tension between mainstream and grassroots approaches", *A Modern Guide To Labour and the Platform Economy* içinde J. Drahokoupil ve K. Vandaele (Ed.), 177-191, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Joyce, S., Stuart, M., ve Forde, C. (2023) "Theorising labour unrest and trade unionism in the platform economy", *New Technology, Work and Employment*, 38(1), 21-40. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12252>
- Kıdak, E. (2021) *Kargo Taşımacılığında Kendi Hesabına Çalışma Aldatmacası: Esnaf Kurye Modeli*, İstanbul: TÜMTİS Yayınları.
- Kıyan, Z. (2015) "Dijital kapitalizm'in iletişim alanındaki izleri: Üretim, dolaşım, emek ve tüketim süreçleri", *Toplum ve Bilim*, 135, 27-56.
- Kompleks.org. (2023) "Motorlu Kurye İşçileri Derneği: Esnaf kurye modeli kapitalizmin son sürümü". <https://kompleks.org/fasikul/gig/bolum-3/motorlu-kurye-iscileri-dernegi-esnaf-kurye-modeli-kapitalizmin-son-surumu>. (Erişim Tarihi: 23.02.2025)
- Kozanoğlu, H. (2018) *50 Soruda Teknolojik Gelişmeler ve Hayatımız*, İstanbul: Altınbaş Üniversitesi Yayınları.
- Langley, P., ve Leyshon, A. (2017) "Platform capitalism: The intermediation and capitalization of digital economic circulation", *Finance and Society*, 3(1), 11-31.
- Lee, M. K., Kusbit, D., Metsky, E., ve Dabbish, L. (2015) "Working with machines: The impact of algorithmic and data-driven management on human workers", *Proceedings of the 33rd annual ACM conference on human factors in computing systems*, 1603-1612.
- Lehdonvirta, V. (2016) "Algorithms that Divide and Unite: Delocalisation, Identity and Collective Action in 'Microwork'", *Space, Place and Global Digital Work* içinde J. Flecker (Ed.), Londra: Palgrave Macmillan UK,

- 53-80. https://doi.org/10.1057/978-1-137-48087-3_4
- Morozov. (4 Şubat 2019) "Capitalism's New Clothes", The Baffler, <https://thebaffler.com/latest/capitalism-new-clothes-morozov>. (Erişim Tarihi: 13.03.2025)
- Möhlmann, M., ve Zalmanson, L. (2017) "Hands on the wheel: Navigating algorithmic management and Uber drivers", Autonomy, in proceedings of the international conference on information systems (ICIS) içinde, Seul, Güney Kore, 10-13.
- Scholz, T. (2016) Platform cooperativism. Challenging the corporate sharing economy, New York, NY: Rosa Luxemburg Foundation
- Scholz, T., Mannan, M., Pentzien, J., ve Plotkin, H. (2021) Policies for cooperative ownership in the digital economy, Los Angeles: Platform Cooperativism Consortium
- Sevgi, H. (2021) "Dijital Kapitalizm ve Endüstri İlişkileri", 21. Yüzyılda Endüstri İlişkileri – Çalışma Yaşamının Dönüşümü, Aktörleri ve Geleceği içinde H. Sevgi (Ed.), İstanbul: NotaBene Yayınları, 7-35.
- Srnc, C., ve Guttman, A. (2024) "Platform cooperatives, a model of commons and sustainability", The Routledge Handbook of Cooperative Economics and Management içinde, J. N. Warren, L. Biggiero, J. Hübner ve K. Ogunyemi (Ed.), Londra: Routledge.
- Srnicke, N. (2017a) Platform Capitalism, Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Srnicke, N. (2017b) "The challenges of platform capitalism: Understanding the logic of a new business model", Juncture, 23(4), 254-257. <https://doi.org/10.1111/newe.12023>
- Steinberg, M. (2022) "From Automobile Capitalism to Platform Capitalism: Toyotism as a prehistory of digital platforms", Organization Studies, 43(7), 1069-1090. <https://doi.org/10.1177/01708406211030681>
- Strowel, A., ve Vergote, W. (2019) "Digital platforms: To regulate or not to regulate? Message to regulators: Fix the economics first, then focus on the right regulation", The platform economy: Unravelling the legal status of online intermediaries içinde, B. Devolder (Ed.), Cambridge: Intersentia, 1-30.
- The Independent. (1 Mayıs 2025) "Uber drivers to log off apps for global strike", <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/uber-strike-uk-gett-taxi-apps-may-heathrow-b2742563.html>. (Erişim Tarihi: 08.06.2025)
- Tokol, A. (2021) "Platform Çalışma, Çalışanlar Açısından Yaratdığı Sorunlar ve Sendikalar", 21. Yüzyılda Endüstri İlişkileri - Çalışma Yaşamının Dönüşümü, Aktörleri ve Geleceği içinde, H. Sevgi (Ed.), İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Umney, C., Stuart, M., Bessa, I., Joyce, S., Neumann, D., ve Trappmann, V. (2024) "Platform Labour Unrest in a Global Perspective: How, Where and Why Do Platform Workers Protest?", Work, Employment and Society, 38(1), 3-26. <https://doi.org/10.1177/09500170231209676>
- Van der Linden, M. (2022) Dünyanın Bütün İşçileri - Küresel Emek Tarihi Üzerine Makaleler (çev. S. G. Esmer), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Vandaele, K. (2018) Will Trade Unions Survive in the Platform Economy? Emerging Patterns of Platform Workers' Collective Voice and Representation in Europe, ETUI Research Paper - Working Paper 2018.05, <https://doi.org/10.2139/ssrn.3198546>
- Vargas Rodríguez, M. (12 Mayıs 2023) "Platform Cooperatives in Costa Rica", Platform Cooperativism Consortium. <https://platform.coop/blog/platform-cooperatives-in-costa-rica>. (Erişim Tarihi: 10.04.2025)
- Veen, A., Barratt, T., ve Goods, C. (2020) "Platform-Capital's 'App-etite' for Control: A Labour Process Analysis of Food-Delivery Work in Australia", Work, Employment and Society, 34(3), 388-406. <https://doi.org/10.1177/0950017019836911>

Wood, A. J., Graham, M., Lehdonvirta, V., ve Hjorth, I. (2019) "Good Gig, Bad Gig: Autonomy and Algorithmic Control in the Global Gig Economy", *Work, Employment and Society*, 33(1), 56-75. <https://doi.org/10.1177/0950017018785616>

Woodcock, J., ve Graham, M. (2020) *The gig economy: A critical introduction*, Cambridge: Polity.

Zuboff, S. (2021) *Gözetleme Kapitalizmi Çağı* (çev. T. Uzunçelebi), İstanbul: Okuyan Us Yayınevi.

Araştırma Makalesi

Türkiye’de Esnaf Kurye Modeli ve Direniş: Trendyol’a Bağlı Kuryelerin İş Bırakma Eylemleri

İlknur KARANFİL¹

ORCID: 0000-0001-5617-6281

Eren EFE²

ORCID: 0000-0001-7500-4709

Öz

Bu çalışma 2022 ve 2023 Ocak aylarında Trendyol platformuna bağlı çalışan esnaf kuryelerin iş bırakma eylemleri üzerinden ‘platform çalışma’, ‘gig çalışma’ şeklinde tanımlanan ekonomik modele odaklanmaktadır. Esnaf kuryeler ve sendikacılarla gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlar üzerinden platform çalışmanın doğası ve eylemlerin emek hareket içindeki konumu anlaşılmaya çalışılmıştır. Platform ekonomisi bünyesinde çalışanların sınıflandırılmasına dönük farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Hukuken bu kişiler ‘kendi hesabına’ çalışanlar olarak sınıflandırılmaktadır. Esnaf kuryeler, bağımsız çalışan olma vaadiyle işe başlamış olmalarına rağmen iş süreci içinde işçiden farksız deneyimler yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Bu nedenle çalışmada platform çalışanlarının örgütlenme ve iş bırakma süreçleri işçi sınıfı eylemleri kapsamında değerlendirilmiştir.

2022 ve 2023 yılları arasında Türkiye’de büyük çoğunluğu sendika üyesi olmayan işçilerin fiili grev dalgası yaşanmıştır. Çalışma, dijital platformlara bağlı esnaf kurye eylemlerinin Türkiye’deki bu fiili grev dalgasının önemli bir parçası olduğunu, geleneksel biçimleri aşan mücadele yöntemlerine dönük önemli ders-

1. Dr., TÜBİTAK Doktora Sonrası Araştırma Bursu bursiyeri, ilknurkaranfil@gmail.com

2. Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Yeni Medya ve İletişim Bölümü, erefe@gelisim.edu.tr

ler içerdiğini belirtmektedir. Ancak bu örgütlenme biçimlerinin devamlılığının kısıtlı olduğunu da öne sürmektedir. Çalışmada özellikle işyerinin fiziki sınırları dışında ve çevrimiçi araçlar üzerinden yürütülen örgütlenme deneyimlerinin platform çalışma modeli açısından önemine vurgu yapılmaktadır. Bulgular platform çalışanlarının kendilerini işçi olarak tanımladıklarını ancak Türkiye'deki geleneksel sendikal yapıların bu kesimi kapsamaktan uzak olduğunu göstermektedir. Araştırma platform çalışma modelinde çalışanların örgütlenmesinin kendine özgü nitelikleri konusunda literatüre katkı yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Platform ekonomisi, esnaf kurye, dijital kapitalizm, gig çalışma, sendika

The Artisan Courier Model and Resistance in Turkey: Work Stoppage Actions of Trendyol Couriers

Abstract

This study focuses on the economic model defined as “platform work”, “gig work” through the work stoppage protests of artisan couriers working on the Trendyol platform in January 2022 and 2023. Through in-depth interviews with artisan couriers and trade unionists, the nature of platform work and the position of the actions within the labour movement are tried to be understood. There are different approaches to categorising those working in the platform economy. Legally, they are categorised as ‘self-employed’. Artisan couriers stated that although they started to work with the promise of being self-employed, they had experiences no different from those of workers during the work process. For this reason, in this study, the organisation and work stoppage processes of platform workers are evaluated within the scope of working class actions

Between 2022 and 2023, there was a wave of wildcat strikes in Turkey, mostly by non-unionised workers. The study argues that artisan courier actions linked to digital platforms were an essential part of this wildcat strike wave in Turkey and that they contain important lessons for methods of struggle that transcend traditional forms. However, it also argues that the continuity of these forms of organisation is limited. The study emphasises the importance of organising experiences carried out outside the physical boundaries of the workplace and through online tools for the platform working model. The findings show that platform workers define themselves as workers, but the traditional trade union structures in Turkey are far from covering this segment. The research contributes to the literature on the specific characteristics of the organisation of workers in the platform working model.

Keywords: Platform economy, artisan courier, digital capitalism, gig work, trade union.

Giriş: Platformların Zemini Olarak Dijital Kapitalizm

1970’lerin ikinci yarısından başlayarak günümüze kadar uzanan dönemde, iletişim ve enformasyon teknolojilerinde yaşanan gelişmeler tüm toplumsal süreçler üzerinde önemli dönüşümler yaratmıştır. Özellikle, kapitalizmin 1970 sonrası dönüşümünü açıklamak için ‘dijital kapitalizm’, ‘enformasyon kapitalizmi’, ‘bilişsel kapitalizm’ gibi farklı kavramlar kullanılmaktadır (Ström, 2022; Huberman, 2023: 20; Castells, 2008: 125). Kavramların bütünü, dijitalleşme sürecinin günümüz kapitalizminde temel belirleyen etken olduğunu ifade etmektedir. Dijital kapitalizm, dijital teknolojilere ve ağlara dayanan çağdaş kapitalizme atıfta bulunan genel bir kavrama dönüşmüştür. Bu nedenle çalışmamızda bahsedilen süreci ifade etmek için dijital kapitalizm kavramı kullanılmaktadır.

Çalışma temel olarak Trendyol’a bağlı esnaf kuryelerin 2022 ve 2023 yıllarındaki iş bırakma eylemleri üzerinden ‘platform çalışma’ modeline odaklanmaktadır. Bu nedenle ilk olarak platform çalışmanın altyapısını oluşturan dijital kapitalizm kavramı ele alınmıştır. Gig ekonomisi başlığında platformların ortaya çıkışı ve platform ekonomisinin işleyişi üzerine tartışmalar yürütülmüştür. Esnaf kurye modeli başlığında ise, bir çalışma biçimi olarak bu model ele alınarak şirketlerin tercih etme nedenleri üzerinde durulmuştur. Çalışmada yöntem olarak yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmış ve iş bırakma eylemlerinde yer almış sekiz kurye ve eylemler sırasında destek sunan iki ayrı sendikadan birer temsilci ile görüşülmüştür.

Dijital kapitalizm kavramı, ilk olarak Dan Schiller tarafından 1999’da kaleme alınan “*Digital Capitalism Networking the Global Market System*” isimli çalışmada kullanılmıştır. Schiller’e göre dijitalleşme, kapitalizmin 1970’lerden itibaren azalan karlar nedeniyle girdiği yapısal krizden, üretim araçlarının verimliliğini artırarak çıkmasını sağlamıştır (Schiller, 1999). Lebert ve Vercellone, kapitalizmin Fordist birikim rejiminin kriziyle birlikte sermayenin birikimi, üretim biçimleri ve emek örgütlenmesini dönüştüren ve bilginin artan rolünü merkeze alan bir yapısal değişim içerisinde olduğunu ifade etmektedirler (2015: 17). Çok yönlü bu yapısal değişim sürecinde, bilgi teknolojileri ve onun küreselleşmeyi olanaklı kılan etkileri oldukça merkezi bir rol oynamaktadır (Akçaroğlu, 2009: 531). Hardt ve Negri, Fordist birikim rejiminin ekonomik, siyasal ve toplumsal krize çözüm olarak geliştirdiği stratejinin otomasyonu ve robotik teknolojileri artırmak olduğunu ifade etmektedir (2001: 161-162). Harvey bu stratejiyi daha esnek emek gücü, coğrafi akışkanlık, tüketimdeki hızlı değişime dayalı üretim ve pazarlama tekniklerini içeren yeni bir birikim rejimi olarak tarif etmektedir (1997: 146). Fuchs da bu süreci üretimin merkezileştirilmesi ile birlikte gerçekleştirilen esnek bir birikim ve tahakküm rejimi olarak tanımlamaktadır (2011: 84). Tüm bu özellikleriyle birlikte 1970 sonrası uygulanan ekonomik modelin temel özelliğinin emeğin örgütlenme kapasitesinin ve toplumsal gücünün kırılmasına dayalı olduğunun da eklenmesi gerekmektedir. Çalışmanın konusu olan dijital platformlar,

bu ekonomik modelin yaygınlaşmasında özellikle sendikal hakların tasfiyesi ve emeğin güvensizleştirilmesi gibi konularda üstlendikleri merkezi rol sebebiyle önemli bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu yaklaşımlarla birlikte dijital kapitalizm süreci, tarihsel olarak Fordizm'den postfordizme geçiş sürecinin bir ürünü olarak ele alınmaktadır.

1970'lerde başlayan bu sürecin ardından, 1980'ler ve 1990'lar bilgi ve iletişim teknolojilerinin çok uluslu şirketler tarafından etkin şekilde kullanıldığı ve sermaye birikim sürecinde etkisinin arttığı dönemler olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1995-2000 döneminde dijital sektörlere yapılan yatırımların hızlanması ve teknoloji sektöründe yaşanan aşırı spekülasyon, Nasdaq krizi ya da 'dot.com balonu' olarak tanımlanan bir yoğunlaşmanın yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemde internet ve enformasyon teknolojileri alanında kurulan 400 şirketin hisse değeri kısa sürede 1,3 trilyon dolara ulaşmış, bu orantısız ve karşılıksız büyüme borsa çöküşü ile birlikte tüm dünyayı etkileyen bir krize dönüşmüştür (Çakmur, 2024:22). 2000 yılında dot.com balonu patladığında, bu şirketlerin uğradığı toplam zararın 5 trilyon doların üzerinde olduğu belirtilmektedir (Alemdar, 2023). Dot.com balonunun patlaması ve teknoloji ve iletişim alanındaki birçok şirketin iflas etmesi ile Apple, Google, Yahoo ve eBay gibi şirketler dijital tekelleşmenin öncüleri olarak ön plana çıkmışlardır (Gürcan, 2022:33). Srnicek, bu şirketlerin reklamcılık odaklı iş modellerine yönelerek ve veri toplama-analiz etme yeteneklerini geliştirerek platform kapitalizminin temellerini attıklarını belirtmektedir (2020:35). Bu temel, Web 2.0'in etkileşiminden yararlanabilecek şekilde e-ticareti değiştirecek yeni iş modellerine dayanmaktadır (West, 2019:7-8). Fuchs, Web 2.0'in yeni ve farklı bir şey olduğu, demokratik potansiyellere sahip olduğu söyleminin yeni yatırımcıları ikna etmeye yönelik ideolojik bir ifade olduğunu belirtmektedir (2016:50-51). Karayemiş de, Web2.0'in bir anlamda internet ağının 'çitlenmesini' sağlayan gelişme olduğunu ifade etmektedir. İnternet ağının topografyasında büyük bir değişim yaşanmış ve veri trafiğinin büyük kısmı sosyal medya platformlarının ağlarından geçmeye başlamıştır (2018: 50-52).

Wayne, dot.com balonunun patlamasının yeni teknolojilerin vaatlerinin abartıldığını ve sermayenin aşırı birikim, rekabet ve kar arayışı gibi temel dinamiklerinin geçerli olduğunu ortaya koyduğunu belirtmektedir (2015: 62). Wayne'i doğrulayacak şekilde dijital dönüşümün kapitalizmin yapısal krizine çözüm üretmeyeceği 2008 kriziyle birlikte net olarak anlaşılmıştır. 2008 krizi, ABD'de emlak balonunun denetimden çıkmasıyla başlamıştır. Ancak 2008 krizinin sembolik/kültürel bir boyutu da bulunmaktadır. Kriz, temelini emlak mülkiyetinin oluşturduğu Amerikan rüyasında şiddetli bir kırılmaya neden olmuş ve Gürcan'ın ifade ettiği şekilde "orta sınıf hayalinin işçi sınıfı gerçekliğine dönüşümü sürecini hızlandırmıştır". Krizin derinleşmesi reel ekonomiyi de etkisi altına almış ve ABD'nin Büyük Buhran'dan sonra yaşadığı en derinlikli ekonomik bunalıma yol açmıştır (Gürcan, 2019: 85).

Dijital devrimin yüksek becerili, yüksek ücretli işler yaratacağı ve kapitalizmin geleceği için olumlu olacağı düşünülmüştür. Ancak dijital teknolojiler, küresel kapitalist sistemin yeniden yapılanmasında büyük rol oynamalarına karşın, kapitalizmin krizini çözmek bir yana onu yaratan başlıca yapısal koşulların daha da ağırlaşmasına neden oldular (Akçaroğlu, 2009: 527-553). Buna rağmen ‘paradoksal’ bir şekilde dijital sektörler sorumlu oldukları kapitalizmin 2008’deki “can çekişmesinden” daha güçlü çıktılar. 2000’deki dot.com çöküşünü ‘Web 2.0’ çerçevesinde yeniden yapılanarak atlatan dijital sermaye, 2008 krizinden de ‘teknoloji önderliğinde’ bir toparlanmayla çıkmıştır (Dyer-Witthford vd., 2022:103). 2008 krizi, büyük sermayeyi yeni teknolojilere itmiş ve dijital dönüşümleri hızlandırmıştır (Cole vd., 2022: 112). Yaşanan bu değişimler, dijital sektörlerin daha güçlü şekilde ekonomik hayata egemen olmasına ve sosyal medya, internet ve akıllı telefon kullanımının yaygınlaştığı teknoloji odaklı bir ekonomik toparlanma yaşanmasına neden olmuştur. Arkasına finans kapitalin desteğini alan internet tabanlı şirketler, dijital kapitalizm olarak adlandırılan yeni bir ekonomi biçiminin de önünü açmışlardır (Dyer-Witthford vd., 2022: 102-103). Kriz sonrasında, dijital tekellerin finansal varlıklarında önemli artışlar yaşanmış, Google, Apple, Facebook, Amazon, Microsoft gibi teknoloji devlerinin toplam finansal varlıkları, 2009-2019 aralığında 100 milyar dolardan 700 milyar doların üzerine çıkmıştır (Gürcan, 2022:33).

Dijital kapitalizm genellikle teknoloji eksenli değerlendirmelerin konusu olmakla birlikte, neoliberal ekonomi politikalarından bağımsız şekilde ele alınması olanaklı değildir. Teknoloji tabanlı şirketler, yukarıda bahsedildiği şekilde bir genişleme yaşarken 2008 krizinin çalışan sınıflar açısından etkisi ise oldukça yıkıcı olmuştur. Kriz sonrasında, üniversite diplomasına sahip işsiz ya da yetersiz iş sahibi çok sayıda insan gelir veya ek gelir elde etmenin bir yolu olarak platform şirketlerine yönelmiştir (Huberman, 2023: 62). Güvenceli işlerde azalma ve yüksek işsizlik oranları, insanları yarı zamanlı işlerde çalışmaya itmiş, Mechanical Turk, Taskrabbıt, Fiverr, Handy, Doordash ve Uber vb. güvencesiz çalışma koşullarıyla tanımlanan araç çağırma ve yemek teslimatı gibi alanlarda faaliyet gösteren yeni platform şirketleri ortaya çıkmıştır. Hem 2000 hem de 2008 krizi bu şirketlerin ucuz sermayeye erişimini kolaylaştırmıştır (Blakeley, 2020: 102). Finans sermayenin agresif şekilde yatırım yaptığı bu şirketler, bir taraftan bahsedilen bu güvencesizleşen emeği hızlıca içine çekerken diğer taraftan yatırımcıları yüksek getiri arayışıyla teknoloji girişimlerine yönlendirerek platform ekonomisinin büyümesini sağlamışlardır (Srnicsek, 2020:72).

Gig Ekonomisi

Son yirmi yıl içerisinde çalışma ilişkileri ve istihdam rejiminde teknolojinin sunduğu olanaklar sonucunda önemli değişimler yaşandı. Bu değişimlerin en önemlilerinden birisi olan platform ekonomisi, kullanıcıların mal ve hizmetlere erişmek için kullandıkları yazılımları temel alan bir iş modelidir. Platform-

lar, kullanıcı faaliyetlerinden gelir elde etmek için emtia satışları, reklamcılık ve veri çıkarma gibi yöntemler kullanırlar. ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü), 1993 yılında yayınladığı Uluslararası İstihdam Statüleri Sınıflandırması'nda (ISCE-93) istihdam statülerini ücretli çalışanlar, kendi hesabına çalışanlar, üretim kooperatifi üyeleri, ücretsiz aile işçileri ve sınıflandırılmayan statüde olanlar şeklinde 6 grupta toplamıştır. Ayrıca bu gruplar, ekonomik risk alma ve otorite sahibi olma durumlarına göre ücretliler ve kendi hesabına çalışanlar olarak ikiye ayrılmıştır. 2018 yılında ILO revizyona giderek ISCE-18 sınıflandırmasında kendi hesabına çalışanları, otorite türüne göre bağımlı ve bağımsız çalışanlar olarak iki farklı kategoride değerlendirilmiştir. Bu değişiklik emek piyasasında teknolojik değişimler çerçevesinde ortaya çıkan yeni sözleşme ilişkilerinden kaynaklanmaktadır (Kıdak, 2023: 156-157). Örgüt 2022 yılında hazırladığı raporda ise hizmet sunum şekline göre dijital çalışma platformlarını, 'internet temelli online platformlar' ve konum temelli platformlar' olarak iki gruba ayırmaktadır. *İnternet tabanlı online platformlar*, görevlerin ya da işlerin çevrimiçi olarak uzaktan görüldüğü çeviri, tasarım, kodlama, veri analizi vb. işlerin yapılabildiği zeminlerdir. Bu tür platformlarda işler, çalışanlar tarafından online olarak gerçekleştirilmektedir. *Konum tabanlı platformlar* ise işin belirli bir yerde ve zamanda fiziksel olarak bir çalışan tarafından yapılmasını sağlar; ulaşım, dağıtım, ev hizmetleri vb. (ILO, 2022: 7-8). Bahsedilen bu çalışma modeli aslında kapitalizmin en eski formlarından birisi olan ve ücretleri düşürmenin ve çalışma gününü uzatmanın bir yolu olarak kullanılan parça başı işçiliktir (Vandaele, 2018: 8). Bu anlamda hem platformların kapsamındaki işler hem de bu işleri parça başı, çağrı üzerine ya da taşeron çalışma veya işi dışarı verme gibi biçimler ile yerine getirme sanayi devrimine kadar götürülebilir. Yeni olan, bu sürecin dijital platformlar üzerinden yapılmasıdır (Kaya, 2021: 23).

Platform ekonomisi ile genellikle aynı anlamda kullanılmakla beraber gig³ ekonomisi ise güvencesiz ve şarta bağlı çeşitli türden işleri içermektedir ve basitçe 'parça başı iş' olarak da tanımlanabilmektedir (Chen, 2020: 125). Gig ekonomisi, "bireylerin bu hizmet modelini benimseyen şirketler (çoğunlukla platformlar) ile sözleşme imzalayarak üstlendikleri, parçalanmış, küçük görevleri veya işleri ifade etmektedir" (Tassinari ve Maccarrone, 2020: 35-36). Bu modeli benimseyen şirketler, 'işçiler'i veya 'bireysel hizmet sağlayıcılar'ı tüketicilerle dijital olarak buluşturmak için online platformları kullanmaktadırlar (Duggan vd., 2020: 115). Yolcu taşımacılığı, kuryelik, yaşlı bakımı, köpek gezdirme, temizlik, tesisatçılık, muhasebecilik, mimarlık, metin yazarlığı, gazetecilik, çevirmenlik, grafikerlik, illüstratörlük, tasarımcılık gibi sayısız iş kolu gig ekonomisinde yerini almaktadır (Denktaş, 2013).

3. Kavram, talep üzerine gecelik anlaşma ile tek seferlik gerçekleştirilen müzik işi için kullanılmaktadır. Müzisyenlerinin aldıkları bu tek seferlik işler 'engagement' (sözleşme) kelimesinin kısaltılmışı olan 'gig' kelimesiyle anılmıştır. Kısa süreli ve geçici olması parça başı çalışmanın da bu adla anılmasına neden olmuştur. (Denktaş, 2013)

Gig ekonomisi, platform işi ya da paylaşım ekonomisi, crowdwork ve uygulamaya (app-work) dayalı çalışma olarak üç farklı türde sınıflandırılmıştır. İlk satıcı ile alıcı arasında aracılık eden internet platformlarında tarafların birbirini bulması ile ortaya çıkar. Crowdwork modeli ise internet platformu üzerinden iş alan çalışanların verilen görevleri tamamladığı ve uzaktan çalıştığı modeldir. Burada çalışan, görevi verenle doğrudan ilişki kurmamakta ücretini platform aracılığıyla almaktadır. Bu makalenin de konusu olan uygulama ile çalışma (app-work) modelinde hizmet sağlayan aracı platform şirketleri, hizmet ücretinin belli bir yüzdesini alarak bu hizmet karşılığında ödeme yapan müşteriler için yerel olarak belli görevleri kendi hesabına çalışanlara yaptırmaktadır (De Stefano, 2016).

Gig ekonomisi, yeni bir emek rejimini beraberinde getirmiştir (Schor vd., 2020: 834). Emek gücünü satmak için bir online uygulama kullananlar, bu ekonominin emek piyasasını oluşturmaktadır (Taylor vd., 2017: 23). Gig işçilerinin önemli bir kısmı kendi hesabına çalışanlardan oluşmakta ve platformda çalışanların çok az orandaki kısmı yasal olarak işçi statüsünde bulunmaktadır (Todolí ve Signes, 2017, Aktaran Duggan vd., 2019: 115). Böylece sosyal güvenceden yoksunluğun ve algoritma aracılığıyla kontrolün hakim olduğu enformel bir emek biçimi ortaya çıkmaktadır (Abilio, 2017; 2020; Abilio ve Grohmann, 2021:5). İş modeli, temel olarak dış kaynak kullanımı üzerine kurulu olan platformlar, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmadan hem üretimin hem de emeğin üzerinde denetim kurabilme yeteneğine sahiptirler (Kıdak, 2023: 166). Platformun elinde tuttuğu en büyük varlık, yazılım ve toplanan verilerin analizi ile üretilen bilgidir. Platformun kendi bünyesinde istihdam ettiği sınırlı ücretli emek ise bu değerli bilgiyi üretmek için kullanılmaktadır (Çakmur, 2024:21-31).

Platformların daha eşitlikçi bir kapitalizm biçimini ortaya çıkaracağına vurgu yapan düşünceler de bulunmaktadır. Bu modelin avantajları olarak; bürokratik araçların aradan çıkarılarak işlem maliyetlerinin düşürülmesi, dezavantajlı grupların iş gücüne katılımına olanak sağlaması, araba, ev gibi mallar üzerinden sağlanan gelirlerle düşük kazançlı kesimlerin emek gelirlerine olan bağımlılıklarının azaltılması gibi olumlu yanları ifade edilmektedir (Vallas ve Schorg, 2020: 377). Davis, platformların bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde işlem yapanları (paylaşanları, alıcıları ve satıcıları) birbirine bağlayarak maliyetleri önemli ölçüde düşürdüğünü belirtmektedir. Teknolojik esneklik, kaynakların verimli kullanımı ve emek katılımının teşvik edilmesi sayesinde platform modeli daha insani ve demokratik işletme modellerinin önünü açmaktadır (2016: 135-137)

Bahsedilen çalışma modelinin yaygınlaşmasıyla emeğin farklı biçimde yönetimi, kontrolü ve örgütlenmesi söz konusu olmakta ve bu süreç 'überizasyon' olarak da adlandırılmaktadır (Rosenblat, 2018). Fordizm, Taylorizm, Toyotizm gibi daha önceki iş organizasyonlarına benzer şekilde gig ekonomisi de kendisini en iyi özetleyen firma olan Uber üzerinden açıklanmaktadır (Atmaca, 2022). Überizasyon'dan aslında, "bazı şirketlerin tekelleşmesiyle birlikte meydana gelen ve hazırda bulunan çok sayıda işçinin talebe göre esnek ve kendi hesabına çalışanlar

haline gelmesine neden olan emeği kayıt dışı hale getirme süreci” anlaşılmaktadır (De Stefano, 2016; Abilio, 2017). Bu da işin geçicileşmesine ve ekonominin daha fazla kayıtdışı hale gelmesine yönelik eğilimi arttırmaktadır (Mahnkopf, 2020: 114).

Bu modelde, kendi hesabına çalışan ve yasal olarak bağımsız şahıs şirketi sahipleri olan çalışanların, platform şirketinin yerine riski ve sorumluluğu üstlendiği görülmektedir (Ravenelle 2019; Robinson 2017). Böylece şirketler işveren statüsünün getirdiği tüm sorumluluklardan kaçınarak, emeğin sosyal maliyetlerine katlanmaksızın dilediği zaman, dilediği süre çalıştırabileceği küresel veya yerel işgücü piyasaları sağlamaktadırlar (Boyacı, 2020: 1). Sonuç olarak üretimin riskleri ve maliyetleri, sürekli artan rekabet ile güdülenen işçilerin üzerine yüklenmiş olmaktadır (Cohen, 2019: 61; Crocco ve Atzeni, 2022: 441-448). Çalışanların bağımsız taşıyon firmalar olarak gösterildiği ve emeklilik, sosyal yardımlar ve diğer kanuni korumalardan yararlanmadan düşük ücretlerle çalıştığı bu modelin dünyada en çok bilinen örnekleri Uber, Lyft, TaskRabbit, veya Upwork, ClickWork ve Mechanical Turk gibi şirketlerdir (Dyer-Witthof vd., 2019: 93).

Ayrıca gig kapsamında yürütülen işlerde, ücretlendirme ve çalışma saatlerine ilişkin herhangi bir garanti bulunmamaktadır (Abilio ve Grohmann, 2021:3). Çalışma saatleri ve yoğunluğu, platformun sağladığı hizmete yönelik tüketici talebi doğrultusunda şekillenmektedir. Çalışma sürecinde ortaya çıkan boşluklar ve aksaklıkların da işverene maliyet olarak yansımalarının önüne geçilerek sözde ‘üretken olmayan’ zamanı, ücretli emeğin kapsamından çıkarmak kendi hesabına çalışma modeli ile mümkün olmuştur (Moore ve Newsome, 2018: 475). Diğer yandan ürün satan şirketler de gig modelini benimseyen platformların online uygulamalarını kullanarak, yönetim sorumlulukları olmadan ve talebin düşük olduğu dönemlerde ortaya çıkabilecek maliyetlere katlanmadan esnek bir işgücüne sahip olmaktadır (Tassinari ve Maccarrone, 2020: 37). Ayrıca hastalık izni, tatil ve emeklilik gibi işçi haklarının getirdiği farklı maliyetlerin, kendi hesabına çalışana yüklenmesi söz konusu olmaktadır (Moore ve Newsome, 2018: 489). Sonuç olarak gig çalışanları, benzer işleri ‘resmi çalışan’ olarak yapanlara kıyasla önemli ölçüde daha zayıf yasal, sosyal ve ekonomik haklara sahip kalmakta; fazla çalışma, garantili asgari ücret ve toplu pazarlık (sendikalaşma) haklarından yararlanamamaktadırlar (Tan vd., 2021:12).

Uygulama ile çalışan kuryeler sürekli şekilde algoritmik mekanizmalar tarafından denetlenmektedir. Algoritmik yönetim, üretim süreçlerinde işçi denetimini yöneticilerden alarak “içinde keskin sınıfsal kodlamalar bulunan” yazılımlara aktaran bir süreci ifade etmektedir (Alemdar, 2022). Platform kapitalizminin eşitsiz ve hiyerarşik biçimi içinde ‘şeffaf olmayan’ algoritmalar, (Rosenblat ve Stark, 2016: 3772) bu ilişki biçimini teknik olarak üreten ve maskeleyen mekanizmalardır (Tammisto, 2019). Dolayısıyla bu modelde kendi hesabına çalışma, şirket tarafından her an kontrol edilen şekli ile aslında bağımlı bir çalışma süre-

ci yaratmaktadır (Moore ve Newsome, 2018: 476-477). Algoritmalar iş sürecinin tamamında bir denetleme ağı kurarak bir taraftan da çalışanın işini ve gelirini doğrudan kontrol eden bir mekanizma işlevi görmektedirler. Müşteri yorumları ve puanlamaları ile birlikte kuryenin paket teslim süresi, ne kadar hız yaptığı vb. kriterler performansının ölçülmesinde kullanılmaktadır. Performansı düşük olarak değerlendirilen çalışanların hizmet sözleşmelerinin feshi de söz konusu olmaktadır (Vandaele, 2022: 206). Bahsedilen kriterlerle oluşan itibar puanları ve müşteri geri bildirimlerine dayalı derecelendirmeler çalışanların iş dağılımlarını da etkilemektedir. Ancak bu sistem genellikle eşitsiz iş dağıtım sonuçlarına neden olmaktadır. İyi puanlara ve fazla deneyime sahip olan çalışanlar, müşterilerin tercihleri ve platformların arama sonuçlarında çalışanları algoritmik olarak sıralaması nedeniyle daha fazla iş almaktadırlar (Tan vd., 2021:3-6). Tüm bu algoritmaya dayalı kontrol, Edwards (1979: 112-13) tarafından belirtilen makinelerin ve teknolojinin işçilerin emek sürecini kontrol amacıyla kullanıldığı teknik denetim biçiminin gelişmiş bir hali olarak değerlendirilmektedir.

Diğer yandan şirket ile çalışanlar arasında uygulamanın algoritmasına bağlı olarak ortaya çıkan “*bilgi asimetrisi çalışanların karar verme kapasitesini azaltmaktadır*” (Saphiro, 2018: 2954). Algoritmik yönetim mekanizmaları, yönetici figürü ‘görünmez’ hale getirmektedir (Lucio ve Stewart, 1997: 53). Bununla birlikte istihdamları üzerindeki önemli etkisine rağmen, platform işçilerinin kendileriyle ilgili tutulan verilere erişme, analiz etme ve bunlara göre hareket etme hakları bulunmamaktadır (Mrvos, 2021:270). Griesbach vd. ABD’de Instacart, DoorDash, Postmates, Uber Eats, GrubHub ve Shipt gibi önde gelen yemek dağıtım platformlarında çalışan 955 platform işçisiyle yaptıkları anketle algoritmik yönetimin işçiler üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışma, algoritmik yönetimin işçiler için belirsizlik ve öngörülemezlik yarattığını ortaya koymaktadır. Örneğin, algoritmanın nasıl çalıştığı konusunda bilgi eksikliği, işçilerin ne zaman ve ne kadar iş alacaklarını bilmelerini zorlaştırmaktadır. Ayrıca algoritmanın karar verme süreçlerinin şeffaf olmaması, işçilerin algoritmayı keyfi ve adaletsiz olarak algılamasına ve iş tatmininin olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır (Griesbach vd., 2019:7-14).

Esnaflık Kurye Çalışma Modeli

Uygulamaya dayalı çalışma modelini benimseyen bazı şirketlerde ürün teslimatını gerçekleştiren arabalı ya da motorlu kuryeler çalışmaktadır. Pandemi döneminde yaygınlaşan online sipariş platformları ile bu sektördeki işgücü arzı da talebi de artmıştır (ILO Monitor, 2021). Emek maliyetlerini ucuzlatma arayışlarının günümüzde Türkiye’de geldiği noktada esnaf kurye modeli karşımıza çıkmaktadır (Kıdak, 2021:10). Esnaf kurye modelinde çalışanlar, şirketlerin deyimiyle ‘iş ortakları’dır (Kaya, 2021: 23). İşçileri bu şekilde bağımsız iş sahipleri olarak sınıflandırmak ve emek maliyetini en aza indirmek amacıyla yasal denetlemele-

rin etkisini ortadan kaldırmak bu modeli benimseyen şirketlerin genel eğilimidir (Chen, 2020: 131). Bahsedilen durum aynı zamanda çalışanların kendilerini bir sınıf olarak tanımlamalarını engellemektedir. Gig çalışanları, 'statüsüzlük' nedeniyle sınıf olarak hareket etmenin uzağında durmakta ve aslında mensup oldukları işçi sınıfına yabancılaşmaktadır (Umman, 2022).

Kendi hesabına çalışmanın teşviki aracılığıyla firmaları işveren olmanın getireceği tüm yükümlülüklerden kurtarmayı hedefleyen esnaf kurye modeli, Uber ve benzeri gig modelindeki şirketlerin uyguladığı modelle aynıdır. Model, sermayenin asgari ücreti dahi ortadan kaldırarak maliyetleri düşürme stratejisine işaret etmektedir. Şirketler, kendilerine yönelen emek arzını 'kendi işinin patronu ol', 'bağımsız çalış', 'girişimci kurye ol', 'esnaf kurye ol' gibi sloganlar etrafında toplamaktadır. Özellikle genç yaştaki bireyler, bağımsız statüde ve kendi hesabına çalışma fikrinin cazibesine kapılarak bu alana yönelmektedir (Kıdak, 2021: 12). Esnaf-kurye modelinde kuryeler bir şahıs şirketi kurmaktadır. Bu durumda, çalışanlarla platformlar arasında işçi-işveren yerine iki eşit şirket olarak anlaşma yapılmaktadır. Ana şirket, tamamen kendisini koruduğu, karşısındakinin itiraz hakkı olmadığı bir sözleşmeyi çalışanlara dayatmaktadır. Esnaf kuryeler, araçlarının kredi ödemeleri, vergiler, kasko, sigorta, benzin, bakım, trafik cezaları, eğer bir kaza olursa tamir giderleri gibi birçok ek harcamayı karşılamak zorundadır (Koşar, 2022).

Gig ekonomisi, üretim araçlarının çalışan tarafından karşılandığı, emek sömürsününü artıran bir çalışma modelidir. Bu modelde temel olarak emek maliyetini düşürme ve sürekli işgücü yerine taşeron firmalar kullanarak karın maksimize edilmesi amaçlanmaktadır. Bağımsız çalışma, bir tür yanılsama içermektedir (McGaughey, 2018). Bu modelde çalışanların kendilerini 'kendi işinin patronu' olarak gördüklerini belirten çalışmalar da bulunmaktadır (Barrat vd., 2020). Ancak konuyla ilgili literatür incelendiğinde bağımsız çalışan olarak tanımlanan kişilerin gerçekte işçi belirten çok sayıda çalışma görülmektedir (Varghese, 2020; Moore ve Newsome, 2018; AFL CIO, 2016). Hollanda'da Uber'e karşı açılan bir davada mahkeme, Uber ve sürücüler arasında modern iş ilişkisi bulunduğunu belirtmiş ve platform çalışanlarının işçi olduğu kararını vermiştir (Küçük, 2023: 198). Platformların bu şekilde 'bağımsız çalışma', 'kendi işinin patronu olma' gibi vaatlerinin arkasında, çalışanların iş ve istihdam süreci üzerindeki gücünü engelleyen mekanizmaların gizlenmesi gibi bir hedefin olduğu da değerlendirilmektedir (Atmaca, 2022).

Esnaf kurye modeli aynı zamanda gelir değişkenliği, ekonomik güvencesizlik ve iş kazası geçirme gibi yüksek riskleri de beraberinde getirmektedir. Çalışanlar müşterilerin tacizine uğramakta, haksız yere sözleşmeleri feshedilmekte, yetersiz sağlık ve güvenlik koşullarına maruz kalmakta ve 'kendi kendilerinin patronu olmak' gibi sahte bir özgürlük karşılığında daimi bir ekonomik istikrarsızlığa boyun eğmektedir (Chen, 2020: 127). İş sürecinin sürekli şekilde elektronik olarak

izlenmesi, çalışanları yoğun denetim baskısı ile disipline edilmiş bir çalışma ortamına maruz bırakmaktadır. Şirketler aynı zamanda verilen hizmetin ya da ürünün niteliğini, kalitesini, biçimini belirleyerek çalışanı gerektiği zaman sistemin dışında bırakarak cezalandırabilmektedir. Dolayısıyla, bu modeli benimseyen şirketler, çalışanları denetleyen, kontrol eden ve onun üzerinden kar sağlayan bir tür ‘işveren’e dönüşmüş durumdadır. (Wood vd., 2019: 62)

Gig ekonomisini post-kapitalist bir çalışma ilişkisi olarak değerlendiren yaklaşımlar da bulunmaktadır. Kapitalizmin erken aşamalarında yaygın olan parça başı iş ve işçi kiralama yöntemleri ve Jeff Bezos, Elon Musk gibi kendi teknoloji aristokratlarını yaratması sebebiyle bu çalışma modeli ‘neo-feodalizm’ ya da ‘tekn-feodalizm’ olarak da adlandırılmaktadır (Atmaca, 2022). Tekno-feodalizm kavramı, özellikle tekelleşmiş teknoloji platformlarının hakimiyetiyle birlikte sermaye birikim sürecinde yaşanan değişimlerin feodal eğilimler gösterdiğini ifade etmektedir. Amazon, Facebook, Google gibi dev platformlar, feodal beylere benzer şekilde kullanıcıları ve küçük işletmeleri kontrol etmektedirler. Dijital altyapıdaki hakimiyetlerinin politik bir güç de kazandığı platform sahipleri (tekn-lordlar), feodalizmde toprak sahiplerinin köylülerden rant almasına benzer şekilde, ‘vassal’ (bağımlı) kapitalistlerden (platformlar üzerinden satış yapan küçük işletmelerden), işçilerden ve platform kullanıcılar üzerinden rant elde etmektedirler (Varuofakis ve Morozov, 2022).

Gig ekonomisinde hem iş süreçlerinin kendine özgü niteliklerinden hem de çalışanların dahil edildiği yasal çerçeveden kaynaklanan ve sendikal örgütlenmeyi zorlaştıran bir dizi faktör bulunmaktadır. İş gücünün fiziksel dağılımı, algoritmik kontrol, parçalanmış iş süreçleri, belirsiz yasal statü ve geleneksel sendikaların gig çalışanlarını kapsamadaki eksikleri bu faktörlerden bazılarıdır (Cini ve Tassirani, 2022:1-2). Vallas ve Schorg, gig işçilerinin sendikalaşmasındaki temel zorluğun çalışma süreçlerinde geleneksel işyerlerindeki gibi fiziki bir iletişime izin vermeyen mekânsal dağınıklık olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca platform çalışanları arasındaki heterojenlik de örgütlenme ve kolektif eylemde bulunmalarını zorlaştırmaktadır. Çalışanların bazıları platform gelirine bağımlı iken, diğerleri bunu ek gelir olarak kullanmaktadır. Bu farklılık, ortak çıkarlar etrafında birleşmeyi ve kolektif eylem için ortak bir zemin bulmayı zorlaştırmaktadır (Vallas ve Schorg, 2020: 280-284).

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada nitel desen seçilerek, vaka çalışması yöntemi benimsenmiştir. Trendyol Express bünyesinde çalışan arabalı kuryeler ve Trendyol Go bünyesinde çalışan motorlu kuryeler ile kartopu yöntemi kullanılarak yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. İstanbul, Ankara, Bursa ve Tekirdağ’da yaşayan sekizi kurye, ikisi iş bırakma süreçlerine dahil olan sendika temsilcisi olmak üzere toplamda on görüşme yapılmıştır. Görüşmecilerden şahsi bilgilerinin

ve görüşme verilerinin gizli tutulacağı belirtilerek sözlü onam alınmıştır.⁴ Dolayısıyla görüşmeciler, görüşmeci 1, görüşmeci 9 ifadesine ek olarak çalıştıkları birimin adı ile anılmaktadırlar. Görüşmeler sonucunda esnaf kuryelerin çalışma sürecine, örgütlenmesine ve iş bırakma eylemlerine dair yeterli bilgi edinilerek veri doyumuna ulaşılmış, edinilen bilgilerin farklı görüşmeciler tarafından tekrarlandığı görülmüştür. Zoom platformu üzerinden görüşülen sekiz kuryenin demografik bilgileri aşağıdaki şekildedir:

Görüşmeciler	Çalıştığı birim	İl	Yaş	Öğrenim durumu	Kurye olarak deneyimi
Görüşmeci 1	Trendyol GO	İstanbul	24	Lise terk	4 yıl
Görüşmeci 2	Trendyol Express	Bursa	42	Lise	5 yıl
Görüşmeci 3	Trendyol GO	İstanbul	30	Lise	8 yıl
Görüşmeci 4	Trendyol Express	Tekirdağ	28	Lisans mezunu	5 yıl
Görüşmeci 5	Trendyol	Tekirdağ	38	Lisans	4 yıl
Görüşmeci 6	Trendyol Express	İstanbul	38	Lisans	3 yıl
Görüşmeci 7	Trendyol Express	Ankara	38	Lise	6 yıl
Görüşmeci 9	Trendyol GO	İstanbul	35	Lise terk	12 yıl

Kuryeler ile yapılan görüşmelerde esnaf kurye olarak çalışma sürecinin genel hatlarıyla anlatılması istenmiş, çalışma koşulları ve iş bırakma eylemlerinin üzerinde durulmuştur. Görüşmeler açık kodlama ile analiz edilmiştir. Bu analiz, esnaf kurye olarak çalışmanın betimlenmesini ve bu süreçte hem algoritmik denetimin, hem de yöneticilerin doğrudan denetiminin payının ortaya konulmamasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra çalışma bu iş modelinde örgütlenmenin olanaklarını ve kısıtlılıklarını da tartışmaktadır.

Saha araştırmasını zorlaştıran ve sınırlandıran en önemli unsur, iletişim kurulan kuryelerin önemli bir kısmının görüşmeye gönüllü olmamasıdır. İş bırakma sürecinde kurulan Whatsapp gruplarına isim ve diğer şahsi bilgiler gizlenmiş olarak kuryelerle görüşüleceği iletilmiş olmasına rağmen çok az sayıda kurye olumlu dönüş yapmıştır. Görüşmeyi kabul eden temsilci kuryeler iş bırakma sürecinin ardından, şirketin çalışanlar üzerinde baskı kurması nedeniyle diğer çalışanların işlerini kaybetmekten korktukları için konuşmak istemediklerini belirtmiştir.

4 Görüşmeler için İstanbul Gelişim Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurul Başkanlığı'ndan 19.12.2024 tarihli 2024/20 toplantı karar no'lu Etik Kurul İzni alınmıştır.

Trendyol’da Esnaf Kuryelerin Çalışma Koşulları ve Sorunları

Trendyol Express’te internet sitesinden sipariş edilen ürünleri teslim eden arabalı kuryeler, Trendyol Go’da ise yemek siparişlerini teslim eden motorlu kuryeler esnaf kurye modelinde çalışmaktadır. İki farklı ekibin koşulları benzerlik taşımakla birlikte belli açılardan farklılaşmaktadır. İlk ekip, Trendyol depolarından teslim aldıkları ürünleri dağıtırken, diğer ekip sadece restoranlardan gelen yemek ve market siparişlerini dağıtmaktadır.

Trendyol Express’te Esnaf Kuryelerin Çalışma Koşulları

Trendyol Express çalışanları kendilerine ait olan arabalar ile Trendyol aracılığıyla verilen siparişlerin teslim edilmesi için kargo hizmeti vererek çalışmaktadırlar. Bu arabalı kuryeler, motorlu kuryelerden farklı olarak sözleşmedeki iş tanımında yer almadığı halde kamyonlardan ürün boşaltma ve ardından kargoları bölgelere göre ayırarak sisteme kaydetme gibi ek işler için ücretsiz mesai yapmak zorunda kalmaktadır:

... sabah 7:30’da işbaşı yaparız. Bir ya da iki kamyon olarak gelen malları indiririz. ... İş bölümü şeklinde bu iş yapılır. Gelen kargolar bize teslim edilerek zimmetimize alınır. Kargoların her türlü sorumluluğu bizdedir. Bizim kullandığımız bir Trendyol uygulaması var. Daha sonra kargo dağıtımı yapılır ve kargolar teslim edildikçe [üzerimizden] düşme işlemi yapılır. Dağıtıma 10-12 arasında başlanır (Görüşmeci 5, Trendyol Express).

Esnaf kurye olarak çalışma ile sigortalı işçi olarak çalışma arasındaki fark işveren firmanın temel işçi maliyetlerinden kaçınmasıdır. Diğer yandan bu model, çalışanların kendi aracının sahibi olmasını şart koşturmaktadır. Arabalı kuryelerin bir kısmı bu iş için kredi kullanarak araç almıştır:

Şöyle bir durum var aslında, eskiden sermaye derdi ki risk aldığı için bu onun kâr payı. Aslında bütün riski şu an çalışana yüklemiş oluyor. Herkesin 36 ay, 40 ay borcu var. Riske giren borca giren aslında çalışan. (Görüşmeci 5, Trendyol Express).

Robinson (2017) ve Cohen’in (2019) belirttiği üzere, işten kaynaklanan her türlü sorunun ve maliyet kalemlerindeki fiyat dalgalanmalarında yaşanacak maddi kaybın da kuryeler tarafından üstlenildiği görülmektedir. Teslim edilen paket başına alınan ücret sabit kalırken, akaryakıt fiyatlarında enflasyona bağlı yaşanan artış kuryelerin sürekli gelir kaybetmesine yol açmaktadır. Görüşülen tüm kuryeler, şube ve bölge müdürlerinin çalışanlar üzerindeki baskısına özellikle değinmişlerdir. Şube müdürlerinin baskısı, özellikle geliri etkileyecek şekilde kuryenin çalıştığı bölgenin değiştirilmesi, ufak hatalara ceza yazılması ve sözleşmeyi fesihle tehdit gibi birçok biçim altında kendini göstermektedir:

Kamyon indir diyorlar indiriyorsun, ek sefer var [depoya ikinciye gidip mal alma] diyor gidiyorsun. Yıllık iznimiz yok. Cenazemiz var, rica minnet alıyorsun izin. Biz Haziran'ın 25'inde bir hafta gidelim dedik eşimle. Diyor ki ben o tarihte kampanya başlatıyorum gidemezsin bir yere napacaksın? 3 gün gitmediniz tutanak tutup sözleşmenizi feshedebiliyorlar. Sözleşmede de var bu. Arka plana döndüğünüzde müdürün inisiyatifinde. Bizim hiçbir söz hakkımız yok burada. Motorlu kuryede de öyle. Bir hafta, on gün gelmeyeceğim deyince adamın bölgesini değiştiriyorlar (Görüşmeci 2, Trendyol Express).

Şube yöneticileri eliyle uygulanan bu baskılar, Edwards'ın (1979) basit doğrudan denetim dediği adeta ustanın işçiye yaptığı doğrudan baskının biçimini almaktadır:

Kamyon indirme konularına bizim işimiz eğil dediğimiz zaman, bak sen zimmetsiz mal çıkarmışsın para cezası, sen yanlış teslimat yaptın [teslim ederken] kod almadın teslimatı yaparken ceza veriyorum. Yani diyor sen bu işi yap ben de senin ufak tefek şeylerini görmeyeyim. ... İstersen 9-12 çalışırsın, istersen 12-3 arası seçme hakkın var ama şube sorumlusu [müdürü] bu paketi almazsan yarın sana 70 paket veririm diyor, tehdit ediyor (Görüşmeci 7, Trendyol Express).

Şu saatte burda olmanız gerekiyor deniyor o saatte orda olmak zorundasınız. Bölgenize ne kadar ürün gelirse onu dağıtmak zorundasınız. Size gönderilen paket kadarını almak zorundasınız. Eğer bunu dağıtmazsanız nolur adam size der ki sen yapamıyor musun o zaman senin alanını küçültüyim. Alanı küçültünce de size gelen paket sayısı azalacak ve istediğiniz parayı kazanamayacaksınız sistem tamamen size geleni dağıtmak üzerine. (Görüşmeci 6, Trendyol Express).

Trendyol ile esnaf kuryeler arasında yapılan sözleşmeler de kuryelerin çalışma süreçlerini Trendyol yöneticilerinin inisiyatifine bırakmaktadır. Bu durum, kuryelerin çalışma koşullarının yöneticilerin keyfi olarak yaptığı düzenlemeler ile belirlenmesine yol açmaktadır:

Trendyol bizimle çalışırken cumartesi çalışıyoruz, Pazar çalışıyoruz, haftanın şu kadar günü tatil diye sözleşme yapmıyor. Dinlenme de sözleşmede açıkça belirtilmiş değil. Dolayısıyla siz her gün, Trendyol her çağırdığında şubede olmak zorundasınız. (Görüşmeci 6, Trendyol Express).

Gün içerisinde size kalan 5-6 saatte sizin bunu dağıtmanız beklenir. Her mahalleye iki kişi verilerek dağıtılır. Aslında şubeden çıktığınız anda size kimsenin karışmaması gerekiyor. Çünkü iş modeli olarak baktığınızda kendi işinizi yapıyorsunuz. Bitirme saati verilmiyor o sizin gücünüze kuvvetinize göre. İmzalandığınız iş sözleşmesinde herhangi bir saat aralığı belirtilmiyor. (Görüşmeci 4, Trendyol Express)

Diğer yandan yapılan sözleşmede somut bir gerekçe olmaksızın sadece 30 gün önce bildirim yapılarak kurye ile sözleşmenin feshedilebileceği açıkça belirtilmiştir. Bu da keyfi biçimde kuryenin iş ilişkisini kaybetmesine hukuki zemin yaratmaktadır:

TRENDYOL LOJİSTİK, Sözleşme süresi içerisinde herhangi bir zamanda ve herhangi bir gerekçe göstermeksizin sözleşmeyi 30 (otuz) gün öncesinden yazılı bildirimde bulunmak şartıyla tek taraflı ve tazminatsız olarak feshedebilir. (Trendyol Taşıyıcı Sözleşmesi, 2019, Süre ve Fesih)

Bunun yanı sıra sözleşmede cezai şartlara, işin işleyiş kurallarına dair ekler bulunmaktadır. Şirket tarafından bu kurallarda tek taraflı yapılan değişikliklerin kurye tarafından otomatik olarak kabul edileceği belirtilmiştir:

TAŞIYICI, işbu Sözleşme’nin eklerinin Sözleşme’nin ayrılmaz bir parçası olduğunu, TRENDYOL LOJİSTİK’in tek taraflı bildirimle işbu ekleri her zaman değiştirme hakkı olduğunu, ...bu eklere uyacağını, eklerdeki yükümlülüklerini tam ve gereği gibi yerine getireceğini Sözleşme’nin eklerindeki yükümlülüklerine aykırı davranmasının işbu Sözleşme’nin esaslı ihlalini teşkil edeceğini, ... belirtilen tutarları cezai şart olarak TRENDYOL LOJİSTİK’e ödeyeceğini kabul, beyan ve taahhüt eder. (Taşıyıcı Sözleşmesi, 2019, Taşıyıcının hak ve yükümlülükleri).

Diğer yandan çalışma kurallarına dayalı olarak kuryelere farklı ceza puanları verilmekte, bu puanlara göre gelir kesintileri yaşanmaktadır. Sözleşmede net olarak belirtilmeyen ve kuryelerin de ceza aldıktan sonra bilgi sahibi olduğu sıkı ve detaylı çalışma kuralları dayatılmaktadır:

İş modeli olarak baktığınızda kendi işinizi yapıyorsunuz. Bitirme saati verilmiyor sizin gücünüze kuvvetinize göre. İmzaladığınız iş sözleşmesinde herhangi bir saat aralığı belirtilmiyor. Biz pandemi döneminde çok az paketimiz olduğundan ve hemen biteceğini bildiğimizden paketleri aldıktan sonra kahvaltıya gidiyorduk. Düşünün, 8’de arabayı hazırlayıp çıkmış oluyorsunuz, 8 buçukta kapınıza gelmiş olsam siz bana farklı bir tepki verebilirsiniz. Bu saatte ne kargosu diye. Biz 9 buçuğa kadar bekletiyorduk sonra başlıyorduk. Bu sebepten birçoğumuz ceza yemiş bulunduk. (Görüşmeci 4, Trendyol Express).

Tüm bu sözleşme hükümleri ile birlikte kuryelerin çalışma süreci sıkı bir denetim altına alınmakta, yönetimin her türlü yaptırımına açık hale getirilmektedir. Dolayısıyla bu modelde serbest çalışma, her an kontrol edilen ve çerçevesi şirket tarafından çizilen bağımlı bir çalışma biçimini almaktadır (Moore ve Newsome, 2018: 476-77). Platform modelinin esneklik ve özerklik getirdiği söylenecektir.

de, gerek görüşmeci ifadeleri gerekse sözleşme hükümlerinin gösterdiği üzere gerçekte bu model “çoğu zaman yalnızlığa, sahte esnekliğe, tutarlı iş fırsatlarının eksikliğine ve daha uzun çalışma saatlerine yol açmaktadır” (Scholz, 2017: 54)

Trendyol Go’da Esnaf Kuryelerin Çalışma Koşulları

Motorlu kuryeler, çalıştıkları bölgede algoritma tarafından kendilerine atanan yemek ve market siparişlerini teslim etmekle sorumludurlar. Paket başına çalışma düzenini benimseyen Trendyol’da esnaf kuryelerin paket başı aldıkları ücret dışında bir geliri bulunmamaktadır. Bu şekilde şirket, işçi istihdam ettiğinde ödemesi gereken tazminat, ücretli hastalık izni ve yıllık izin gibi maliyet kalemlerine katlanmamaktadır (Moore ve Newsome, 2018: 489). Tüm bu maliyet kalemleri kendi hesabına çalışan kuryelere transfer edilmektedir:

Tazminat yok, yıllık izin yok, benim kendi yerime bir hafta çalışmayacaksam yerime sigortalı bir çalışan koymam gerekiyor” (Görüşmeci 2, Trendyol Express). “Kendi adıma şirketimiz var, şirket açıyorsun %18 vergi ödüyorsun. Benzin, yemek, yedek parça, motorun bakımı her şey sana ait. Bir gün çalışmadığın takdirde o gün sen sıfırsın (Görüşmeci 1, Trendyol GO).

Arabalı ve motorlu kuryeler arasında çalışma sürecinin denetimi bağlamında farklılık bulunmaktadır. Trendyol Express’te dağıtımın sırası kuryelere bırakılmıştır. Trendyol Go’da ise siparişler sistemin algoritması aracılığıyla kuryelere atanmaktadır. Ayrıca teslimat süresi gibi kriterler üzerinden kullanıcılar tarafından kuryelerin performansı puanlanmaktadır. Bu yolla uygulama tarafından kuryelerin çalışma yoğunluğu ve rotası düzenlenmekte ve denetlenmektedir. Bu durum Burawoy’un belirttiği şekilde işi bir nevi rekabete dayalı oyuna dönüştürme ve daha fazla hizmet üretmeyi teşvik etme konusunda bir motivasyon yaratmaktadır (1979: 87):

Yarış yapıyoruz. Biz iki tane kurye aynı bölgede aynı kilometrelerde ikimiz de yola çıktık. Hangimiz daha önce varırsa onu sıralamada [algoritma] bir tık daha öne atıyor. Orda 5 tane sipariş varsa 4 tanesini ona atıyor bir tanesini bana atıyor. O dört tanesi yakın olanlar oluyor, o en uzağı da bana atıyor mesela (Görüşmeci 1, Trendyol GO).

Teslimat hızının daha fazla paket üstlenmek ve geliri arttırmak için önemli olması, kuryeleri kazalara açık hale getirmektedir. Elbette bu trafik kazalarından doğan zarar da yasal olarak hız sınırı firma tarafından düşük belirlendiği için çalışana ait olmaktadır:

Bizim bir kilometre [hız] sınırimız var. Ama ne için koymuşlar biliyor musun? Eğer ki elli km üzerinde ben hız yaparsam, allah korusun bana bir şey olursa Trendyol diyecek ki ben senin hız sınırını belirledim 50 km. 50 km üstü 55 km ile

giderken kaza yaptığında diyecek ki kardeşim ben sana uyarı verdim. Sen bunu geçmişsin kaza yapmışsın. Yasal olarak ben senin hiçbir şeyini karşılayamayacağım. Ama biz kaçla gidiyoruz 100-120 km. 50 km hızla gidersem ben bir şey kazanamam (Görüşmeci 1, Trendyol GO).

Trendyol ve benzeri platformlar üzerinden gerçekleştirilen dağıtım hizmeti, esnek ve güvencesiz çalışmanın temel olduğu bir dijital post-fordist emek rejimi içinde yürütülmektedir (Harvey, 1997: 170-171). Bahsedilen hız baskısı geleneksel fabrikadaki üretimin yoğunlaştırılması uygulamasının post-fordist biçimi olarak değerlendirilmelidir (Olcan, 2022). Trendyol’da teslim edilen paket sayısına göre paket başına ücretler değişmektedir. Bu da daha fazla paket götürmeyi cazip hale getirmektedir. Paket başına ücretlerin yüksek olması için daha uzun saatler ve hızlı çalışmak gerekmektedir:

Bütün iyi bonusları yukarı (fazla sayıda paket) koyuyorlar. Elli altmış paket attığın zaman orda kazanabiliyorsun. Elli altmış paket kolay değil İstanbul gibi bir yerde. Bu da seni hızla teşvik ediyor, hız da ölüme. Seni kurtaracak paket 45-55 paket” (Görüşmeci 9, Trendyol Go).

Esnaf kuryelerin çalışma koşulları algoritma tarafından denetlenmektedir. Kuryeler izin kullanmak istediklerinde şube ile görüşüp izin alsalar dahi algoritma tarafından hesaplanan performans puanı düştüğü için izin sonrası bir süre eskisi gibi sık paket alamamaktadırlar. Bunun dışında uzak yerlerden algoritmanın atadığı paketleri kabul etmek zorunda kalmaktadırlar: “Bazen bir restoran siparişi geliyor size bayağı ters. Sipariş gecikecek müşteri için de benim için de kötü. Ama o atanan siparişi almıyorlar yani” (Görüşmeci 3, Trendyol Go) Siparişi kuryenin üzerinden atması ise uygulamaya otomatik ceza olarak yansımaktadır:

Mesela bir paket geliyor, bir site içi ve en uzak mesafedeki blok. Site içine motorla giriş yasak, yürüyerek gidiyorsun. Ben bunu götürmeyeceğim diyorum operasyona. Ayda bunu üç kere yaptın mı çağırıyor seni, gözdağı veriyor işine gelmiyorsa çalışma diye. Ya da sen adresi ve mağazayı gördükten sonra aradaki mesafe fazla ise paketi üstünden attın. Anlık ceza veriyor, o andan itibaren bir buçuk saat çalışmazsın diyor. İkinciye yaparsan tüm gün çalışmıyorsun (Görüşmeci 9, Trendyol Go).

Bu durum, çalışan algoritmaya itiraz ettiğinde karşısına doğrudan denetleyen yöneticilerin çıktığını göstermekte, soyut gözüken sistem en ufak sorunda somut olarak çalışanın gelir kaybetmesi için adım atmaktadır.

Türkiye’de Esnaf Kuryelerin Örgütlenmesi ve Trendyol Direnişi Örneği

Gig modelinde çalışanların örgütlenmesi önündeki temel engelin, çalışanların birbirleriyle etkileşebilme olanaklarını kısıtlayan atomize hale gelme döngü-

sü olduğu düşünülmektedir. Bu modeldeki şirket örgütlenmesi, işgücünü aşırı tecride ve yalnızlığa maruz bırakarak, parçalanmış bir halde tutmak için kurgulanmıştır (Chen, 2020: 133). Ancak bu durum işçilerin dayanışma mekanizmaları oluşturamadığı ve örgütlenemediği anlamına gelmemektedir.

Çalışanlar restoran önlerinde, bekleme alanlarında ya da ürün teslim aldıkları depolarda bir araya gelerek çeşitli iletişim ağları oluşturmaktadırlar (Crocco ve Atzeni, 2022: 453). Trendyol Express'te çalışanların bir araya geldiği yer kargoları teslim aldıkları bölge birimleri iken, Trendyol Go motorlu kuryeleri için ise genellikle sipariş teslim aldıkları restoranlar olmaktadır. Geleneksel çalışma biçimlerinin aksine işyerinde sürekli biçimde yan yana gelinmesi de, aynı bölgede çalışanlar arasında ilişkiler kurulmakta ve işle ilgili detaylar paylaşılmaktadır. Diğer yandan platform şirketlerinde esnaf kurye çalışma biçimi nedeniyle geleneksel örgütlenme modellerine (sendikalaşma) başvurulamamaktadır (Kassem, 2023). Türkiye'de şahıs şirketi sahipleri İş Hukuku kapsamında değerlendirilmemektedir. İşçi sendikalarına üye olma hakkı ise sadece SGK kapsamında işçi statüsünde çalışanlara tanınmıştır (Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmeleri Kanunu, m. 17). Dolayısıyla esnaf kurye örgütlenmeleri geleneksel sendikalaşma biçimlerinin dışında ortaya çıkmaktadır (Cini, 2023). Çalışmada incelenen eylemler kuryelerin kendiliğinden iş bırakması ile başlamış ardından bazı sendikalar dahil olarak kuryelere destek vermişlerdir.

Esnaf kurye olarak çalışanlar arasında eylemi ilk başlatan Trendyol Express'e bağlı kuryeler olmuştur. 24 Ocak 2022'de şirketin bünyesindeki kuryelere bir sonraki dönem için %11 zam yapması üzerine çalışanlar iş bırakmıştır. İstanbul'da başlayan eylemin ardından Ankara, Mersin, İzmir, Tekirdağ, Eskişehir ve Kırklareli'nde de kuryeler eyleme destek vererek iş durdurmuşlardır (Sendika, 24 Ocak 2022). Whatsapp ve Telegram grupları kurarak örgütlenen çalışanlar, temel talepler olarak yüzde elli zam ve hakkını arayan hiçbir kuryenin işten çıkarılmasını belirlemişlerdir (Birgün, 25 Ocak 2022). Bu eylemler, Bulut ve Yeşilyurt'un belirttiği üzere Türkiye'de hemen hiçbir işçi eyleminin ana akım medyada kendine yer bulamadığı bir zaman diliminde, ünlü simaların desteğinden sosyal medya kampanyalarına ve kullanıcıların platform boykotlarına kadar geniş bir destek bulması açısından kendisini ayırtmaktadır (Bulut ve Yeşilyurt, 2022). Trendyol eylemi aynı zamanda Türkiye'de birçok sektörde 2022 Ocak ayında başlayan fiili grev dalgasının önemli bir bileşeni olarak ele alınmalıdır. Bu grevler temel olarak yüksek enflasyon karşısında düşük kalan ücretler nedeniyle ortaya çıkan ve örgütsüz işçi kesimleri tarafından başlatılmıştır (Birikim, 8 Şubat.2022).

Eylem modeli olarak iş bırakma, kırmızı fişek yakma, yük indirmeme, yoğun caddelerde korna çalma ve genel merkez önünde toplanma gibi yöntemler kullanılmıştır. Woodcock, yüksek işçi sirkülasyonuna ve düşük pazarlık gücüne sahip oldukları için 'örgütlenemez' olduğu düşünülse de bu dinamiklerin platform işçilerinin yeni eylemlilik biçimleri bulmasına yol açtığını belirtmektedir. Ona

göre platformlar, genellikle işçilerin birbirleriyle iletişim kurması için kurumsal kanallar sağlamadığından işçiler kendi dijital ağlarını kurmaktadırlar (2021: 11) Kuryelerin önemli bir bölümü başta tartışılan güvensizleştirme ve işçileştirme dalgasından etkilenen üniversite mezunu gençlerden oluştuğu için sosyal medyayı kullanmaya dayanan stratejilerde yönlendirici olmuşlardır.

Bu süreçte kuryeler ofis ve büro işkolunda örgütlü sendika l’den destek olarak eylemlerini örgütlemiş ve kamuya duyurmuşlardır:

Orada [sendika 1] ile görüşme yaptık. [Twitter’daki] hashtag çalışmalarını orda planladık kamuoyu oluşturmak adına. Ben ikinci gün sonunda bırakma noktasına geldim, çünkü her yerden bir baskı ortamı var, Sızmalar oldu bizde de. Herkes her şubeden tanıdığı ve direnişe yakın bir kişiyi o direnişin temsilcisi olarak seçip o temsilciler meclisine aldı ve onlarla tartıştık. Ama temsilciler meclisini güzel kurabildiğimiz için diğer ana grupta istedikleri kadar sızma olsun şube müdürlerinin hepsi de bu direnişi yakından takip etti hepsi de telegramdaydı. Biz o grubu sadece haberleşme amaçlı kullandık arkadaşlar akşama size birşey açıklayacağız herkesin aktif twitter kullanıcısı olmasını istiyoruz. Şirket küçük bir grup olduğundan haberdardı ama buraya sızmalarına izin vermedik (Görüşmec 6, Trendyol Express).

Temsilciler ağıımızı destekleyen bir sendika vardı, dediler sizi destekleyenler bir dernek değil, normal sendika değil bunların terör örgütleriyle bağları var. Maslak’ta eline mikrofon alıp konuşan arkadaşlar için söylüyorlar bunu. Benim başka bir bölgedeki arkadaşımı emniyetten çağırdılar. Sen insanları isyana mı teşvik ediyorsun diye ifadesini aldılar, çocuk araya tanıdıklarımı soktu da çıktı. ... Biz bu birliği bir daha bulamayız daha büyüğünü [basın açıklaması] yapmamız lazım dedik. Ondan sonra bizi aradılar geceleri Trendyol’un bölge müdürleri. Bu sendikalar başınıza bir bela gelir arkanızda durmaz, bana da bu dendi (Görüşmec 7, Trendyol Express).

Kuryelerin eyleme geçme kararı sonrası eşzamanlı olarak sendika l’den aldıkları destek daha etkili bir sosyal medya kampanyası yürütmede kuryelere rehberlik etmiştir. Sendikanın bu konularda var olan deneyimi kuryelerin direnişlerini kamuoyunun geniş kesimlerine duyurmalarını sağlamıştır.

Şirketin yüzde 11’lik zam dayatması karşısında üç gün ‘kontakt kapatana’ kuryeler yüzde 38,8’lik zammı kabul ettirmiştir (Birgün, 26 Ocak 2022). Temsilciler arasında eylem sonrası işlerine devam edenler bulunmaktadır ancak firmanın baskısının arttığına dair de ifadeler kullanılmıştır:

Evet zam verdiler ama eylemlerden sonra bize daha başka davranmaya başladılar, erzak vs vermeyi kestiler, çok daha fazla baskı ve mobbing uygulanmaya

başlandı. Yanlış kişiye teslimat mesela kişiye değil aynı adreste bulunan annesine teslim etmişsin ona da ceza geliyor. En ufak şeyde ceza kesmeye başladılar. Hatta temsilcilerden çok diğerlerine daha fazla [baskı] yaptılar (Görüşmecı 7, Trendyol Express).

Tüm bu eylemlerin bir sonucu olarak, şirket yılda iki defa olmak üzere çalışanların beklentilerine yakın zamlar yapmaya başlamıştır. Görüşülen çalışanlar bu durumun direniş sonrası şirket üzerinde yaratılan baskının doğrudan bir sonucu olduğunu düşünmektedirler:

... son bir senedir gerçekten emeğimizin karşılığını alıyoruz artık. Alıyoruz ve kimseden ses çıkmıyor. Yani o ilk Temmuz ayında, yani bekleyin ve görün demişlerdi ve evet bekledik ve gördük. Gerçekten çok güzel zam yaptılar. Gerçekten mutlu ettiler bizi. Problem yok. Zaten bir sonraki Ocak'ta yani bu senenin başında %54 civarı bir zam yaptılar. Kargo sayısı çok güzel arttı. Artışa geçti. Garanti ücret kalktı.⁵ Zaten artık gerek de yok çünkü kargo sayısı arttığı için. Kargo başı düşen birim fiyat güzelse zaten garanti ücrete ihtiyaç yok. Çalıştığımız kadar kazanalım istiyoruz. Ücretlendirme de güzelse bir problem yok (Görüşmecı 5, Trendyol Express).

2023 Ocak ayında ise Trendyol Go'ya bağlı motorlu kuryeler, şirket tarafından açıklanan zam oranına ve kötüleşen çalışma koşullarına eyleme geçmişlerdir. Kuryeler 16 Ocak'ta önce Alibeyköy ofisinde ardından Maslak'ta bulunan şirket merkezi önünde toplanarak iş bırakmışlardır. İstanbul'da başlayan eylem, Bursa ve İzmir gibi kentlerde çalışan kuryelerin de katılımıyla genişlemiştir (Uıd-Der, 19 Ocak 2023).

Şirketin İstanbul'da çalışan kuryeleri ilçe bazlı oluşturulan Whatsapp grupları üzerinden örgütlenmiştir:

Bunun neticesinde de İstanbul'un 39 ilçesinde kurye arkadaşlarla görüştük durumu ne yapabiliriz diye. Çünkü bizim sadece kendimize ve bireysel olan bir zararımız olmadığı için toplum olarak bunu gündeme getirdik. Orada bulunan temsilci arkadaşlarımızla bir araya gelip durumu anlattık ve bunun neticesinde de en son bildiğiniz üzere eylemimiz gerçekleşti (Görüşmecı 3, Trendyol GO).

Kuryeler, 10 saatlik çalışmanın karşılığı olarak 30 paket teslimi ile 1300 TL kazanç elde etmeyi, paket başı ücretlerin arttırılmasını ve 'alevli saatlerde'⁶ mola

5. Garanti ücret, 1 aylık çalışma süresi içinde kurye tarafından teslim edilen paket sayısı düşük kaldığında, arasındaki farkın şirket tarafından tamamlanmasına yönelik belirlenen bir minimum ücrettir. Bu uygulama, kuryelerin çeşitli nedenlerle günlük olarak belirlenen paket sayısına ulaşamamaları durumunda gelirlerine yönelik önemli bir güvence sağlamaktadır.

6. Alevli saatler siparişin yoğun ve kazancın daha yüksek olduğu hafta içi 17.00-22.00, hafta sonu 15.00-22.00 aralığındaki zaman dilimini ifade etmektedir.

hakkının tanınmasını en temel talepleri olarak belirlemişlerdir. Ayrıca çalışma koşullarında çeşitli iyileştirmeler de talep edilmiştir (Bianet, 17 Ocak 2023).

İş bırakma eyleminin ortaya çıkış sürecinde, sosyal medya üzerinden eylemin kuryeler arasında turizm ve hizmet alanında çalışan sendika 2, yaygınlaşmasında etkili olmuştur:

Sendika bir video paylaştı, biz Trendyol Alibeyköy ofisine gidiyoruz diye viral oldu o. Ondan sonra bir anda eylem başladı” (Görüşmeci 9, Trendyol Go).

Direniş haberi geldiğinde bizim birkaç üyemiz de vardı, dolaşıyorduk, Alibeyköy bölge müdürlüğünde kuryeler toplanıyor diye duyduk. Trendyol’da farklı bölgeler var, belli yönetim binaları var. Biz de oraya [Alibeyköy’e] geçtik. Orada kuryelerle konuşuldu oradan beraber Trendyol Genel Merkez önüne [Maslak] gidildi (Görüşmeci 8, Sendika 2 temsilcisi).

Ancak çalışanların sendikalar ile temasını kesmeye yönelik gerek şirket gerek devlet tarafından tehdit içeren tavırlarla karşılaşmıştır. İş bırakma ve Trendyol genel merkezi önünde toplanma sürecinde ilk gün alanda olan sendika ertesi gün hedef gösterilmiştir:

Alanda bize karşı bir polis kışkırtması da oldu. Eylem alanında sivil polislerin bizi hedef gösterdiği bir durum vardı. Bazı gazetecileri de hedef gösterdiler. O ilk günden sonra bizim daha geri durduğumuz işçilerin daha önde olduğu bir durum oldu. Bu tip gerginliklerle bizim işçilerin önüne geçmemiz söz konusu olmazdı, geri durduk (Görüşmeci 8, Sendika 2 temsilcisi).

Benzer şekilde ikinci gün alana gelen farklı konfederasyonlardan nakliye ve taşımacılık alanın da örgütlü başka sendikalar da kuryelerle iletişim kurma imkanı bulamamıştır (Gazete Duvar, 24 Ocak 2023). Eylem sırasında araç plakalarının alındığı ve katılanların işten çıkarılacağı duyumu yayılmıştır (Medyascope, 17 Ocak 2023).

İki gün devam eden iş bırakma eyleminin ardından, Trendyol yöneticileri kuryeler arasından seçilen sekiz temsilci ile görüşmeye ikna olmuştur (Görüşmeci 3, Trendyol Go). Yapılan görüşmeler sonucunda alevli saatler denen yoğun saatlerde yemek molası verilebilmesi ve günlük garanti ücretin 1300 TL’ye çıkarılması talepleri kabul edilmiştir.

Şu an kötü havada yağmurda gidilecek mesafeyi üç kilometreye düştürdüler. 4 km. üstü gelmişse üstünden at paketi. [Bölge] müdür yardımcısından randevu alıyorsunuz. Bu problemi bir tek ben yaşıyordum tamam, ama başka on beş tane, yüz tane kurye şikayetçi olduysa

bu konuyla ilgili çalışma yapılıyor. Bu, kurye şikayetlerinin ciddiye alınması eylem sonrası oldu (Görüşmeci 9, Trendyol Go).

Yapılan anlaşmada önemli taleplerinden birisi olan paket başına zam şirket tarafından ilgili iyi bir kazanım elde edilmemiş ancak gelirin hesaplamasına dair değişikliklerin kuryelere sorulmadan yapılmaması ve kuryelerin sahada yaşadığı sorunların dinlenmesi konusunda çeşitli kazanımlar elde edilmiştir.

Sonuç

Çalışmada ele alınan Trendyol'a bağlı kurye eylemleri, Türkiye'de platform şirketlerinde çalışan esnaf kuryeler tarafından gerçekleştirilen ilk eylemler olarak emek hareketinde oldukça özgün bir konuma sahiptir. Gig modelinde örgütlenmenin önündeki temel engel çalışanların birbirleriyle etkileşebilme olanaklarının kısıtlı olmasıdır. Bu kısıtlılık işçilerin ortak sınıfsal eğilimler ve dayanışma ağları geliştirmesini engellemektedir. Platformlar, algoritmik yönetim sistemleri aracılığıyla da işçileri birbirinden izole ederek kolektif eylem için gerekli olan dayanışma ve örgütlenme kapasitesini zayıflatmaktadır. Ancak çalışmamızda görüşmecilerin ifade ettiği üzere kuryeler restoranlarda, dağıtım noktalarında hatta teslimat sırasında trafikte olmak üzere birçok yerde bir araya gelmekte ve sorunları hakkında ortak gündem oluşturabilmektedir. Eylemlerin hızla yaygınlaşmasının önemli sebeplerinden birisinin işyeri dışında kurulan bu ağlar olduğu görülmektedir. Bunun dışında eylem örgütlenmesinin kurulduğu bir diğer önemli alan sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarıdır. Daha genç ve eğitilmiş çalışanların sosyal medya kullanımı konusundaki becerilerinin bu konuda etkili olduğu görülmektedir. Eylemler, işçilerin iletişim kurması, örgütlenmesi ve yeni modeller geliştirmesi bağlamında önemli bir deneyim sağlamıştır.

Kurye eylemleri ve sonuçları, özellikle 2008 krizi sonrasında yaşanan proleterleşme dalgası ve bunun güvencesizlik ve esnek çalışma ile ilişkisi ele alınarak değerlendirilmelidir. Güvencesiz ve esnek çalışma dijital teknolojilerin sağladığı imkanlarla platformlar tarafından yeni biçimlerde genişletilmektedir. Şirketler tarafından 'iş ortağı' olarak tanımlanan esnaf kuryeler için literatürde 'prekaryaya' ya da 'yeni işçi sınıfı' vb. şeklinde tanımlamalar bulunmaktadır. Bu tanımlamalar, işçi sınıfı içindeki ayrımları derinleştirmekte ve platform çalışma modeli üzerinden yeniden üretmektedir. Ancak çalışma koşulları incelendiğinde esnaf kuryelerin bağımsız değil şirketlere bağlı çalışan işçi sınıfının yeni üyeleri olduğu görülmektedir. Platform şirketlerinin esnaf kuryelerin işçi değil iş ortağı oldukları ve birbirlerini temsil edemeyecekleri şeklindeki yaklaşımı Trendyol eylemleri sonucunda kırılmış ve şirket, kuryelerin kararlaştırdığı temsilci heyeti ile görüşmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Esnaf kurye eylemlerinde gerçekleştirilen toplu iş bırakma, temsilci heyeti kurarak yönetimle pazarlık yürütme gibi yöntemlerin geleneksel anlamda işçilere özgü faaliyetler olduğunun altı çizilmelidir. Bu durum kuryelerin kağıt üzerinde kendi hesabına çalışan oldukları

halde fiili olarak işçi sınıfının bir parçası olarak hareket ettiğini göstermektedir. Görüşmecilerin aktardığı üzere, eylemler sonrasında çalışanlara dönük tavrın farklılaşması da şirket nezdinde değişen yaklaşımı göstermektedir.

Esnaf kurye modelinde çalışanların esnek örgütlenme biçimlerine açık bir yapısı olduğu bu çalışmanın doğrudan bir sonucu olarak belirtilmelidir. Eylem sürecinin örgütlenmesi tabandan hareket eğiliminin esnaf kurye modelinde etkin olduğunu göstermektedir. Çalışanlar arasında, eylemlerin ardından sosyal medya grupları üzerinden temsilciler düzeyinde bir bağ devam ettirilmiş fakat bu örgütlülük kalıcı bir forma dönüşmemiştir. Bu durum yasal olarak işçi sayılmayan esnaf kuryelerin sendikalaşamamaları ile de ilgilidir. Eylemler sırasında kuryeler farklı işkollarından farklı sendikalarla ilişkiler kurmuştur. Doğrudan işçilere destek veren sendika 1 ve 2'nin sendikal anlayışları gereği güvencesiz işçi kesimleriyle olan ilişkileri kurye eylemlerinde ön plana çıkmalarına neden olmuştur. Ancak sendikalarla kurulan bu ilişki büyük oranda lojistik destek ve eylemlerin kamuoyunda duyurulması ile kısıtlı kalmıştır. Sendikaların direnişin dışında tutulmasının, kuryeleri sendikalarda biriken direniş ve toplu pazarlık deneyiminden mahrum bıraktığı ve daha büyük kazanımların önüne geçtiği de özellikle Trendyol Go direnişi için gözlemlenmiştir. Hukuken sendikalar gibi kurumsal temsil örgütlerine sahip olmayan esnaf kuryeler, sendika dışı örgütlenme biçimleri ve iş bırakma eylemleri ile hak arama mücadelelerini fiili biçimlerde sürdürebilmektedir. Bu alanda il bazlı ya da ulusal mesleki dernekler de faaliyet göstermektedir.

Eylemlerin platform modelinin dağıtım ağıyla sınırlı kalması ve yazılım, pazarlama bölümleri gibi diğer çalışanlarla bir ilişki kurulamaması bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Platform kullanıcılarının iş bırakan çalışanlarla sosyal medya üzerinden yürüttüğü ve şirketi boykot etmek şeklinde somutlaşan dayanışması ise sonraki süreçte platform şirketlerinde emek örgütlenmesi ve direnişlerine ilişkin geliştirilebilecek yöntemlere dair ipuçları sunmaktadır. Trendyol eylemleri hem kazanımla sonuçlanmaları hem de kuryelerin geliştirdikleri taban örgütlenmesi deneyimi sebebiyle emek hareketi açısından özgün bir konuma sahiptir. Bu özgün konum, özelde esnaf kurye genelinde ise platform modeli çalışanlarının örgütlenmesine dönük önemli sonuçlar içermektedir.

Kaynakça

- Abilio L (2017) Uberisation of work: the real subsumption of "getting by." Historical Materialism. Available at: <http://www.historicalmaterialism.org/blog/uberisation-work-real-subsumption-getting> Erişim Tarihi: 21.09.2024.
- Abilio L (2020) Digital platforms and uberization: towards the globalization of an administrated south? *Contracampo* 39, 1, 12–26.
- Abilio, Ludmila & Grohmann, Rafael & Weiss, Henrique. (2021). Struggles of Delivery Workers in Brazil: Working Conditions and Collective Organization during the Pandemic. *Journal of Labor and Society*. 24. 1-19. 10.1163/24714607-bja10012.
- Akçaroğlu, A. (2009) "Yeni Kapitalizm" Teorileri, Dijital Devrim ve Türkiye Kapitalizmi", *Mülkiye Dergisi*, 43, 3, 525-575.
- AFL-CIO (2016) 2016 Fact Sheet: The Misclassification of Employees as Independent Contractors, <https://www.dpeaflcio.org/factsheets/misclassification-of-employees-as-independent-contractors> Erişim Tarihi: 13.02.2025
- Alemdar A. A. (2022) "Dijital ekonominin ekonomi politikliği-3 | Platform kapitalizminin özel biçimi: Gig ekonomisi", <https://www.evrensel.net/haber/452801/dijital-ekonominin-ekonomi-politigi-3-platform-kapitalizminin-ozel-bicimi-gig-ekonomisi> (12.09.2024).
- Alemdar A. A. (2023) "Platformlaşan Sömürü Gig Ekonomisi: Bir Kontrol, Güvencesizlik ve Borçlandırma Modelinin Politik Ekonomi Eleştirisi", <https://kompleks.org/fasikul/gig/bolum-1/platformlasan-somuru-gig-ekonomisi-bir-kontrol-guvencesizlik-ve-borclandirma-modelinin-politik-ekonomi-elestirisi/> (20.08.2024).
- Atmaca, M. Ç. (2022) "Yapay zeka bunalımda", <https://textumdergi.net/yapay-zeka-bunalimda> (21.12.2024).
- Barratt, T., Goods, C., Veen, A. (2020) "I'm my own boss...: Active intermediation and 'entrepreneurial' worker agency in the Australian gig-economy", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 52, 8, 1643-1661.
- Bianet, (17 Ocak 2023) "Trendyol GO moto kuryeleri iş bıraktı", <https://bianet.org/haber/trendyol-go-moto-kuryeleri-is-birakti-272922> Erişim Tarihi: 12.09.2024
- Birgün, (25 Ocak 2022) "Trendyol'da 'direniş günleri' devam ediyor", <https://www.birgun.net/haber/trendyol-da-direnis-gunleri-devam-ediyor-374634> Erişim Tarihi: 1.05.2024
- Birgün (26 Ocak 2022) "Trendyol çalışanları: Yönetim yüzde 38,8 oranında zam yapılacağını açıkladı", <https://www.birgun.net/haber/trendyol-calisanlari-yonetim-yuzde-38-8-oraninda-zam-yapilacagini-acikladi-374765> Erişim Tarihi: 7.05.2024
- Birikim (08 Şubat 2022) "Fiili Grevler: Bir Eşik Atlama Fırsatı" Alpkın Birelma ile Son Günlerdeki İşçi Eylemleri Üzerine Söyleşi Emre Bayın (Söyleşi)", <https://birikimdergisi.com/guncel/10905/fiili-grevler-bir-esik-atlama-firsati> Erişim Tarihi: 11.09.2024
- Blakeley, Grace (2020) "The Big Tech Monopolies And The State", *Socialist Register* 2021, 57, 100-111.
- Boyacı, N.B. (2020) *Dijital Emek Platformları ve Sendikalar*, Ankara: Türk Metal Yayınları.
- Bulut, E. ve Yeşilyurt, A. (15.02.2022) "Platform Kapitalizminin Tekerlerine Çomak Sokan Kuryeler ve Esnaf Kurye İdeolojisinin Alaşağı Edilişi", <https://birikimdergisi.com/guncel/10914/platform-kapitalizminin-tekerlerine-comak-sokan-kuryeler-ve-esnaf-kurye-ideolojisinin-alasagi-edilisi> (01.05.2023)
- Burawoy, M. (1979) *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism*, Chicago: The University of Chicago Press.

- Castells, M. (2008) *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt I Ağ Toplunun Yükselişi* (çev. Ebru Kılıç), İstanbul:Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Chen, M. (2020) "A New World of Workers: Confronting the Gig Economy", *Socialist Register: Beyond Market Dystopia. New Ways of Living*, 56.
- Cini, L. ve Tassinari, A. (2022). Trade Unions in the Gig Economy, *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, Second Edition, Donatella della Porta, Douglas McAdam, and Bert Klandermans. John Wiley & Sons Ltd.
- Cini, L. (2023) "Resisting algorithmic control: Understanding the rise and variety of platform worker mobilisations", *New Technology, Work and Employment*, 38, 1, 125-144.
- Cohen, N. S. (2019) "Bir Mücadele Alanı Olarak Kültürel İş: Freelance Çalışanlar ve Sömürü". Vincent Mosco ve Christian Fuchs (ed.). *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi*. İstanbul: NotaBene, 45-69.
- Cole, M., Radice, H. ve Umley, C. (2022) "Verileştirme ve Çalışmanın Politik Ekonomisi: Yeni Dijital Taylorizm mi?", *Praksis*, 59, 109-127.
- Crocco, F.G. ve Atzeni, M. (2022) "The effects of the pandemic on gig economy couriers in Argentina and Chile: Precarity, algorithmic control and mobilization", *International Labour Review*, 161, 3, 441-461.
- Çakmur, B. (2024) "Dijital Kapitalizmin Ekonomi Politikası", *Dijital Teknoloji Sorguluyor* (Ed. A. Özkotay, N. Torenli), Ankara: Nika Yayınevi, 13-47.
- Davis, G. F. (2016). Can an Economy Survive Without Corporations? *Technology and Robust Organizational Alternatives. Academy of Management Perspectives*, 30(2), 129-140.
- De Stefano, V. (2016) "The rise of the "just-in-time workforce": On-demand work, crowdwork and labour protection in the "gig-economy". *Conditions of Work and Employment Series*, 71, Geneva: ILO
- Denktaş, M.A. (2013). "İşler değişirken: Gig Ekonomisi", <https://kompleks.org/fasikul/gig/bolum-1/isler-degisirken-gig-ekonomisi-platform-ekonomisi-guvencesizlik-ekonomisi/> Erişim tarihi: 06.08.2024
- Duggan, James; Sherman, Ultan; Carbery, Ronan ve McDonnell, Anthony. (2020) Algorithmic management and app-work in the gig economy: A research agenda for employment relations and HRM. *Human Resource Management Journal*, 30, 1, 114-132.
- Dyer-Witthof, N., Kjøsen, A.M. ve Steinhoff, J. (2022). *Yapay zekâ ve kapitalizmin geleceği -İnsandışı bir güç* (B. Cezar, çev.). İstanbul: İletişim.
- Edwards, R. (1979) *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*. New York: Basic Books.
- Fuchs, C. (2016) *Sosyal Medya Eleştirel Bir Giriş* (çev. Diyar Saraçoğlu, İlker Kalaycı), İstanbul: NotaBene.
- Fuchs, C. (2011) "Cognitive capitalism or informational capitalism? The role of class in the information economy". In *Cognitive Capitalism, Education and Digital Labor*, Michael Peters and Ergin Bulut (ed.), New York: Peter Lang. 75-119.
- Gazete Duvar (24.01.2023) "Trendyol Go kuryelerinin eylemi sonuç verdi", <https://www.gazeteduvar.com.tr/trendyol-go-kuryelerinin-eylemi-sonuc-verdi-haber-1599861> Erişim Tarihi: 01.05.2025.
- Griesbach K., Reich A., Elliott-Negri L., Milkman R. (2019) "Algorithmic Control in Platform Food Delivery Work", *Socius Sociological Research for a Dynamic World* 5, 4, 1-15.
- Gürçan, E. C. (2019) "Küresel Kapitalizmin Krizi, Sınıflar ve "Yeni" Toplumsal Hareketler", *Praksis*, 50, 71-95.
- Gürçan, E. C. (2022) "Emperyalizm Çağında Dijitalleşme ve Tekelci Kapitalizmin Dönüşümü", *Bilim ve Ütopya*, 338, 30-42

- Hardt, M. ve Negri, A. (2019) Meclis, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, D. (1997) Postmodernliğin Durumu, İstanbul: Metis Yayınları.
- Huberman, J. (2023). Dijital Kapitalizmin Ruhı, Ankara: Fol Yayınları.
- ILO (2022), Decent Work in the Platform Economy, (Cenevre: International Labour Organization-Conditions of Work and Equality Department). Erişim tarihi: 19.06.2023.
- ILO Monitor (2021) Dünyada İstihdam ve Sosyal Görünüm (COVID-19 and the World of Work), https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@europe/@ro-geneva/@ilo-ankara/documents/publication/wcms_774395.pdf, Erişim tarihi: 30.06.2023.
- Karayemiş O. (2018). "Dijitalleşme ve Özneliliğin Üretimi: Aşırı-İletişim Çağının Bir Ön Panoraması", Doğu-Batı, 86, 39-61.
- Kassem, S. (2023) Work and Alienation in the Platform Economy: Amazon and the Power of Organization, Bristol: Bristol University Press.
- Kaya C. (2021) "Eski iş, yeni güvencesizlik: Dijital emek platformları, Dijitalleşen Dünya, "Değişmeyen" Mücadele", <https://dergi.sendika.org/wp-content/uploads/2021/07/dijital-son2.pdf>, Erişim tarihi: 23.06.2023.
- Kıdak, E. (2021) Kargo Taşımacılığında Kendi Hesabına Çalışma Aldatmacası: Esnaf Kurye Modeli, İstanbul: Tümtis Yayınları.
- Kıdak, E. (2023) "İstihdam Statülerinin "Gri Alanında" Güvencesizleşme: Türkiye'de Esnaf Kurye Modeli", Emegin Hallerine Dair Yüzleşmeler (Ed. Aytül Ayşe Cengiz, Banu Uçkan Hekimler), İstanbul: Yeni İnsan Yayınları.
- Koşar, A. (2022) "Kuryeler: İşçi mi, esnaf mı, prekarya mı?", <https://www.evensel.net/haber/454984/kuryeler-iscisi-mi-esnaf-mi-prekarya-mi>, Erişim tarihi: 17.06.2023
- Küçük, D. (2023) Türk iş hukuku bakımından platform çalışanları, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Lebert D. ve Vercellone C. (2016) "Kapitalizmin Uzun Vadeli Dinamiği İçinde Bilginin Rolü: Bilişsel Kapitalizm Varsayımı", Bilişsel Kapitalizm (Ed. Vercellone C.), İstanbul: Otonom, 17-39.
- Mahnkopf, B. (2020) "The Future of Work in the Era of 'Digital Capitalism'", Socialist Register: Beyond Market Dystopia. New Ways of Living, 56, 104-122
- Lucio, M.M. ve Stewart P. (1997) "The paradox of contemporary labour process theory: the rediscovery of labour and the disappearance of collectivism", Capital & Class, 21, 2, 49-77.
- McGaughey, E. (2018) "Taylorism: When network technology meets corporate power", Industrial Relations Journal, 49, 5-6, 459-472
- Medyascope (17.01.2023) "Trendyol Go kuryeleri eylemde: "Bir 'zam' yapıldı ama adına zam denemez", <https://medyascope.tv/2023/01/17/trendyol-go-kuryeleri-eylemde-bir-zam-yapildi-ama-adina-zam-denemez/> Erişim Tarihi: 03.03.2025.
- Moore, S. ve Newsome, K. (2018) "Paying for Free Delivery: Dependent Self-Employment as a Measure of Precarity in Parcel Delivery", Work, Employment and Society, 32, 3, 475-492.
- Mrvos, D. (2021) "Illusioned and Alienated: Can Gig Workers Organise Collectively?", tripleC: Communication, Capitalism & Critique, 19, 1, 262-276.
- Olcan, Anıl. (2022) "Platform Kapitalizmi ve Gig Ekonomisi Dijital Fabrika, Küresel Proletarya (Söyleşi)", 1+1 Express, <https://birartibir.org/dijital-fabrika-kuresel-proletarya/> Erişim tarihi: 18.01.2025
- Politika Haber (1 Mart 2021) "Yemeksepeti'nde sendikal baskılar sürüyor", <https://politikahaber.com/yemek-sepetinde-sendikal-baskilar-suruyor/> Erişim Tarihi: 7.4.2025
- Ravenelle, A. J. (2019) Hustle and gig: Struggling and surviving in the sharing economy. Berkeley: University of California Press.

- Rosenblat, A. and Stark, L. (2016) “Algorithmic labor and information asymmetries: a case study of Uber’s drivers”, *International Journal of Communication*, 10, 3758-3784.
- Rosenblat, A. (2018) *Uberland: How Algorithms Are Rewriting the Rules of Work*, (1st ed.), Berkeley: University of California Press.
- Robinson, H. C. (2017) *Making a digital working class: Uber drivers in Boston, 2016–2017*. PhD Dissertation. MIT.
- Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu (07.11.2012) <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?Mevzuat-No=6356&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> Erişim tarihi: 20.05.2025
- Scholz, T. (2017) *Uberworked and underpaid: How Workers Are Disrupting The Digital Economy*, John Wiley & Sons.
- Schor J.B., Attwood-Charles, W., Mehmet Cansoy, M., Ladegaard, I, ve Wengronowitz, R. (2020). “Dependence and precarity in the platform economy”, *Theory and Society*, 49, 833–861.
- Shapiro, A. (2018) “Between autonomy and control: Strategies of arbitrage in the “on-demand” economy”, *New media & society*, 20, 8, 2954-2971.
- Schiller, D. (1999) *Digital Capitalism Networking the Global Market System*, London: The MIT Press.
- Snicek, N. (2020) *Platform Capitalism*. Polity Press.
- Sendika (24.01.2022) “Trendyol bünyesindeki kuryeler sefalet zammına karşı kontak kapattı”, <https://sendika.org/2022/01/trendyol-bunyesindeki-kuryeler-sefalet-zammina-karsi-kontak-kapatti-644473>
- Ström, T. E. (2022) *Sibernetik Kapitalizm, E-skop E-Dergi, Sanat Tarihi*. <https://www.e-skop.com/skopbulten/sibernetik-kapitalizm/6470> (13.10.2023)
- Tammisto, T. (2019) “Bay Robot patronunuz olduğunda: Algoritmaların emrinde çalışmak”, <https://sendika.org/2019/09/bay-robot-patronunuz-oldugunda-algoritmalarin-emrinde-calismak-tuomas-tammisto-571566> (13.10.2023)
- Tan, Z. M., Aggarwal, N., Cows, J., Morley, J., Taddeo, M., Floridi, L. (2021) “The Ethical Debate about the Gig Economy: A Review and Critical Analysis”, *Technology in Society*, 65, 1-28.
- Tassinari, A. ve Maccarrone, V. (2020) “Riders on the storm: Workplace solidarity among gig economy couriers in Italy and the UK”, *Work, Employment and Society*, 34, 1, 35-54.
- Taylor, M., Marsh, G., Nicole, D., Broadbent, P. (2017) “Good work: The Taylor review of modern working practices”. <https://www.gov.uk/government/publications/good-work-the-taylor-review-of-modern-working-practices> (03.05.2023)
- Todolí-Signes, A. (2017) “The ‘gig economy’: Employee, self-employed or the need for a special employment regulation?”, *Trans-fer: European Review of Labour and Research*, 23, 2, 193-205.
- Uıd-Der (19.01.2023) “Trendyol Go Kuryelerinin Mücadelesi”, https://uıd-der.org/trendyol_go_kuryelerinin_mucadelesi.htm
- Umman, U. Ş., (2022) “GIG Ekonomisi ve Direniş: İşçiler “Kısa Süreliğine” mi Tarih Sahnesine Çıkıyor?”, https://birikimdergisi.com/guncel/10909/gig-ekonomisi-ve-direnis-isciler-kisa-sureligine-mi-tarih-sahnesine-ci-kiyor#_ftn2 (08.10.2023)
- Vallas, S. ve Schor, J.B. (2020) “What Do Platforms Do? Understanding the Gig Economy”, *Annual Review of Sociology*, 46, 273-94.
- Vandaele, K. (2018) “Will trade unions survive in the platform economy? Emerging patterns of platform workers’ collective voice and representation in Europe”, Brussels: European Trade Union Institute

- Vandaele, K. (2022) "Vulnerable Food Delivery Platforms Under Pressure, Protesting Couriers Seeking 'Algorithmic Justice' and Alternatives", Immanuel Ness (der.) Routledge Handbook of the Gig Economy, London: Routledge, 205-219.
- Varghese, S. (2020) "Gig economy workers have a new weapon in the fight against uber", <https://www.wired.co.uk/article/gig-economy-uber-unions> (10.09.2023).
- Varuofakis, Y. & Morozov, E. (2022) "Crypto, the Left, and Techno-Feudalism", <https://metacpc.org/en/crypto-to-blockchain/> (01.05.2025)
- Wayne, M. (2015) Marksizm ve Medya Araştırmaları: Anahtar Kavramlar, Çağdaş Eğilimler (çev. Barış Cezar), İstanbul: Yordam Kitap
- West, S. M. (2019) "Data Capitalism: Redefining the Logics of Surveillance and Privacy", *Business & Society* 2019, 58, 1, 20-41
- Wood, A. J., Graham, M., Lehdonvirta, V., Hjorth, I. (2019) "Good gig, bad gig: Autonomy and algorithmic control in the global gig economy", *Work, Employment and Society*, 33, 1, 56-75.

Araştırma Makalesi

Kuramdan Alana: Psikolojik Perspektiften İnsana Yakışır İş

Arzu ÖZSOY ÖZMEN¹

ORCID 0000-0002-8571-6299

Öz

ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü)'nün insana yakışır iş kavramı, günümüz çalışma koşullarında evrensel bir boyutu olan ve ideal çalışma şeklini ifade eden bir tanımlamadır. Çalışma hayatı içinde insanca yaşayabilmeyi sağlayacak bir işin olmazsa olmaz özelliklerini sıralamaktadır. Pek çok bilim dalının çalışma alanına giren insana yakışır iş tanımlaması psikoloji alanında diğer alanlara göre nispeten daha geç çalışılmaya başlanmıştır. Çalışma Psikolojisi Kuramı, insana yakışır iş tanımlamasını bağlamından koparmadan psikolojik boyutlarıyla ele almaktadır. Bu çalışma da insana yakışır iş tanımlamasının psikolojik boyutuna vurgu yaparak konunun daha bütünsel olarak ele alınması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak insana yakışır iş tanımlamasının genel çerçevesine ilişkin bilgiler verilmektedir. Burada konunun kavramsal çerçevesi ve yıllar içindeki değişimi ele alınırken, sonrasında ILO'nun son yıllardaki söylemlerine eleştirilerle konunun yeniliklere ihtiyacı olduğu vurgusu yapılmaktadır. Çalışmanın ikinci kısmında ise kuramdan alana inilerek, psikolojik boyutlarıyla insana yakışır iş ölçeğinin geliştirilmesiyle sonuçlanan Çalışma Psikoloji Çerçevesi (ÇPÇ) ve Çalışma Psikoloji Kuramı (ÇPK) irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsana yakışır iş, çalışma psikolojisi çerçevesi, çalışma psikolojisi kuramı.

1. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, arzuozsoy@kocaeli.edu.tr

From Theory to Field: Decent Work from a Psychological Perspective

Abstract

The International Labor Organization's (ILO) concept of decent work is a definition that has a universal dimension in today's working conditions and expresses the ideal way of working. Decent work lists the indispensable characteristics of a job that will ensure a decent living in work life. The definition of decent work, which is included in the field of study of many disciplines, has started to be studied relatively later in the field of psychology compared to other fields. Psychology of Working Theory deals with the definition of decent work with its psychological dimensions without detaching it from its context. This study emphasizes the psychological dimension of decent work and argues that the issue should be addressed more holistically. In this context, firstly, information on the general framework of the definition of decent work is given. Here, the conceptual framework of the subject and its change over the years are discussed, followed by criticisms of the ILO's recent discourses, emphasizing the need for innovation. In the second part of the study, the Psychology of Working Framework (PWF) and Psychology of Working Theory (PWT) which resulted in the development of the decent work scale with its psychological dimensions, are examined.

Keywords: Decent work, psychology of working framework, psychology of working theory.

Giriş

Günümüz çalışma koşullarında “insana yakışırın iş”²in önemi her geçen gün daha çok açığa çıkmaktadır. Küresel salgınlar, ekonomik krizler ve hep var olan ve yaygınlaşan güvencesiz çalışma şekilleri konunun önemini artıran pek çok nedenden sadece bir kaçıdır. İlk bakışta insana yakışır iş kavramı psikolojik bir kavram olarak akla gelmemektedir. İlk kez 1999 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından tanımlanan kavram, köklerini adalet ve eşitlik gibi temel insan hakları ilkelerinde bulmaktadır. Kavramın faydası, öncelikle sürdürülebilir kalkınma için siyasi eylemleri destekleme ve geliştirme kabiliyetinde yatmaktadır. Bu nedenle, ekonomi, politika, hukuk ve hatta felsefe çalışmalarının odağında insan yakışır iş tartışmalarını görmek mümkündür. Ancak psikoloji alanı içerisinde, insana yakışır iş konusundaki tartışmalar gecikmeli olarak başlamıştır.

2 İngilizce’de “decent work” olarak kullanan terimin farklı Türkçe çevirileri vardır. Türkçe yazına bakıldığında “düzgün iş”, “uygun iş”, “insan onuruna yakışır iş”, “insana yaraşır iş” ve “insanca iş” (Kapar, 2004; Palaz, 2005; İşçiçık, 2009; Yıldırım ve İslamoğlu, 2014) gibi farklı kullanımlarının olduğu görülmektedir. Bununla birlikte ILO Türkiye sitesinde “insana yakışır iş” çevirisi kullanılmaktadır. Bu çalışmada “insan onuruna yakışır iş” çevirisinin özü itibarıyla daha doğru olduğu kabul edilmekle birlikte hem kullanım kolaylığı hem de kavramın doğuşundaki ILO’nun önderliği nedeniyle ILO’nun çevirisi olan “insana yakışır iş” ifadesi tercih edilmiştir.

(Pouyaud, 2016: 1-2) Kariyer psikolojik danışmanlığı alanındaki çalışmalar ile konunun psikolojik boyutuna olan ilginin 2006 yılından itibaren artmaya başladığı görülmektedir. (Blustein, 2006; Blustein, 2008; Blustein, 2013; Duffy vd., 2016).

Disiplinler arası bir kavram alan olan insana yakışır işin ne olduğu konusunda anlaşmazlıklar devam etse de, söz konusu tartışma yönetimden ekonomiye kadar pek çok alandaki çalışmaların katkısıyla yüksek kaliteli bir işin tanımlayıcı boyutları üzerinde bir fikir birliği geliştirme çabasına dönüşmüştür. İnsana yakışır işin, adil, onurlu, istikrarlı ve güvenli bir çalışma şekli olarak üzerinde mutabakata varılan bir tanımının kullanılması, çalışma hayatında büyüyen krize yönelik araştırmaları, politika girişimlerini ve potansiyel çözümleri yönlendirme potansiyeline sahiptir (Blustein vd., 2016: 2). Bu nedenle insana yakışır iş kavramı ilk kullanıldığı andan itibaren önemini korumaktadır.

İnsana yakışır işe psikolojik perspektiften bakmak, bireysel deneyimlere daha spesifik bir odaklanma sağlayarak ve insana yakışır işi sosyal adalet kökenlerine yeniden bağlayarak insana yakışır iş gündemini yeniden canlandırmayı sağlamaktadır. Psikolojik bakış açısı, insana yakışır işi makro düzeydeki piyasaların perspektifinden inceleme geleneğinin aksine, insana yakışır işi bireylerin ve toplulukların perspektifinden tanımlamaya çalışmakta başka bir deyişle, insanlar için insana yakışır iş deneyimi nedir ve insana yakışır işe ulaşmada var olan engeller nelerdir sorusuna cevap aramaktadır (Blustien vd, 2016: 1-2).

Bu çalışmadaki amaç ise insana yakışır iş tanımlamasını bağlamından koparmadan psikolojik boyutunun da önemine dikkat çekmektir. Psikolojik boyut, öznel değerlendirmeyi içerdiği için insana yakışır iş tanımlamasını sosyal politika bağlamından uzaklaştırabileceği düşünülebilir. Fakat insana yakışır işin nesnelliği çalışanların çalışma hayatına yansımadağında ya da insana yakışır işin etkinliği ölçülemediğinde amacı da gerçekleşmiş olmayacaktır. Bu nedenle bu çalışmada insan yakışır iş tanımlamasına nesnel ve öznel boyutlarıyla bütüncül bir açıdan bakmanın daha doğru olduğu kabul edilmektedir.

Gerçekten de ILO tanımı, işi insana yakışır hale getiren “nesnel” ekonomik ve ahlaki koşulları açıklasa da, daha öznel yönleri keşfetmemektedir. Bu nedenle tanım, öznel bir boyut içermemesi nedeniyle farklı disiplinler açısından eksiktir. Temel soru, işin öznel anlamının, işi birey ve toplum için az ya da çok insana yakışır hale getiren koşulların nasıl bir parçası olabileceğidir (Pouyaud, 2016: 2).

Alanyazında insana yakışır bir yaşamın, insana yakışır bir işten geçtiği vurgusu görülmektedir. Çünkü iş ve ilişkiler insanların yaşamlarının ana bağlamıdır. Bu nedenle teori ve uygulamalar, çağdaş yaşamdaki değişikliklere duyarlı olmalı ve insanlara iş ve ilişkiler yoluyla sağlıklı yaşamlar inşa etmelerinde rehberlik etmelidir (Di Fabio, 2016: 2). Tam olarak bu söylemin insana yakışır iş tanımlaması içinde kullanılması yeni arayışları ortaya çıkarmıştır. Çünkü çalışma hayatı içindeki değişen ve dönüşen ihtiyaçlar insana yakışır iş tanımlamasının da sorgulanmasına yol açmıştır. Çalışma Psikolojisi Çerçevesi (ÇPÇ) ve Çalışma Psikolojisi Kuramı (ÇPK) da bu bağlamda ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada ilk önce insan yakışır işin genel çerçevesi: tarihsel olarak ortaya çıkışı, gelişimi ve anlamı ele alınacak daha sonra genelden özele olan eğilimi, ÇPCÇ ve ÇPK bağlamında irdelenecektir.

İnsana Yakışır İş: Genel Çerçeve

‘İnsana yakışır iş’ kavramı ilk kez 1999 yılında ILO Genel Direktörü Juan Somavia tarafından 87. Uluslararası Çalışma Konferansı’na sunulan bir rapor aracılığıyla gündeme gelmiştir (ILO, 1999; Ghai, 2003: 113; Pouyaud, 2016: 3; Deranty & MacMillan, 2012: 386; Hughes, 2005: 419; Işığışok, 2009: 313). Fakat kavramın içeriği çok daha eskilere dayanmaktadır. Hem 1944 Philadelphia Bildirgesi’nde hem de 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesinde kavramın izlerini bulmak mümkündür.

ILO, “insana yakışır iş” tanımlamasıyla, 1944 Philadelphia Bildirgesi’nde belirtildiği gibi “emeğin bir meta olmadığı” şeklindeki temel inancını maddi bir gerçeklik haline getirmeye çalışmıştır (Deranty & MacMillan, 2012: 386). Yine ILO, 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirge’sindeki işin serbestçe seçilmesi, adil ve uygun çalışma koşullarına sahip olma, işsizlikten korunma, eşit ücret hakkı, sendika kurma ve sendikaya üye olma hakkı gibi herkesin sahip olması gereken hakları referans alarak (Blustein, Olle, Connors-Kellgren ve Diamonti, 2016: 2), BM Bildirgesi’nin misyonunu yerine getiren bir edayla çalışma yaşamının niteliklerini tanımlamaya odaklanmıştır.

Philadelphia Bildirgesi’nden elli dört yıl sonra ise 1998 yılında ILO, Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklar Bildirgesi ile temel değerlerini bir kez daha teyit etmiştir. Bu bildirmede dört ilke ve hak yer almaktadır: örgütlenme özgürlüğü ve toplu pazarlık hakkının etkin bir şekilde tanınması; zorla ya da zorunlu çalıştırmanın her türlüşünün ortadan kaldırılması; çocuk işçiliğinin etkin bir şekilde ortadan kaldırılması; istihdam ve meslek konusunda ayrımcılığın ortadan kaldırılmasıdır (ILO, 1998; Hughes, 2005: 417; Deranty & MacMillan, 2012: 389). Bildirge’nin en önemli noktalarından biri, başlığında da anlaşılacağı üzere haklardan “işçi hakları” yerine “çalışma hakları” olarak bahsedilmesidir. Bununla bağlantılı olarak “iş” ya da “istihdam” yerine “çalışma” terimi kullanılmış ve böylece serbest meslek, evde çalışma ve kayıt dışı ekonomide işle ilgili faaliyetleri içeren geniş bir perspektif kapsama alınmıştır (ILO, 1998; Hughes, 2005: 417-418). ILO’nun kapsama ilişkin bakış açısını genişletmeye başladığını söylemek mümkündür.

İşte ILO’nun “İnsana Yakışır İş” kavramı; 1998 tarihli Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklar Bildirgesi’nin, Somavia tarafından ifade edilen ILO’nun dört stratejik hedefiyle bütünleştirilmesini içermektedir. Bu dört stratejik hedef şunlardır: 1) çalışma haklarının geliştirilmesi, 2) tam istihdamı destekleyen makro ekonomik politika yoluyla insana yakışır iş ve işten elde edilen gelir için fırsatlar yaratılması, 3) sosyal koruma ve 4) sosyal diyalog. Ayrıca ILO, bu dört hedefe ulaşılmasıyla herkes için insana yakışır işe ulaşılacağına inanmaktadır (Deranty & MacMillan, 2012: 390).

Son olarak, 2008 yılında “Adil Bir Küreselleşme için Sosyal Adalet Bildirgesi”nde de ILO, 1998 yılından bu yana Örgüt tarafından geliştirilen “insana yakışır iş gündemi”nin 17 temel amacını sıralamış ve bu amaçların niteliğini açıklamıştır. Buradaki amaç, sürekli ve hızlı değişimin yaşandığı küreselleşme sürecinde, uluslararası çalışma standartları aracılığıyla ekonomik ve sosyal politikaların merkezine “insana yakışır iş” ile üretken ve tam istihdam sağlama amaçlarının yerleştirilmesidir (ILO, 1998; Kapar, 2009: 66-67). Bildirge’de insan hakları ile ilişkili olarak tanımlanan dört amacın sürdürülebilir bir ekonomik iyileşme için ILO çerçevesini oluşturmaya karar verilmiştir: “tam istihdam, sosyal koruma, sosyal diyalog ve temel hak ve ilkeler” (ILO, 2008; Kapar, 2009: 66; Pouyaud, 2016: 3).

Özet bir tarihsel açıklamadan sonra insana yakışır iş kavramının özünde yer alan çalışma ve istihdama ilişkin temel yaklaşımı çıkarmak çok zor değildir. En genel anlatımla insana yakışır iş, bireylerin çalışma ve istihdam haklarına, iş sağlığı ve güvenliği koşullarına, sosyal güvenlik olanaklarına ve sendikalar ya da diğer temsil ve katılım mekanizmaları aracılığıyla temsil haklarına atıfta bulunan genel bir kavramsal çerçeveyi nitelemek üzere kullanılmaktadır. İnsana yakışır iş, günümüzde tüm bireyleri ilgilendiren küresel bir gereksinim ve talep haline gelmiştir. Kuşkusuz bu gerçeğin gerisinde de insana yakışır işin, ekonomik ve sosyal sürdürülebilir kalkınmanın sağlanarak yoksulluğun ortadan kaldırılması, sosyal katılım, sosyal barış ve sosyal bütünleşmenin sağlanması gibi çok yönlü ve geniş amaçlarının bulunması ve ayrıca bu amaçların tümüne birden hizmet etmesi yatmaktadır (İşçiçok, 2009: 328).

İnsana yakışır işin tanımlanmasından sonra uygulamaya geçilmesi için somut göstergelere ihtiyaç olmuştur. Bu bağlamda elbetteki ILO’nun insana yakışır iş göstergelerine ilişkin yıllar içindeki raporlarını görmek mümkündür. 1999 yılında başlayan insana yakışır iş göstergelerine ilişkin raporların en kapsamlısı 2008 yılındaki Cenevre’de gerçekleştirilen Üçlü Uzmanlar Toplantısı’nda (Tripartite Meetings of Experts) insana yakışır işin göstergelerine ve ölçümüne yönelik değerlendirmeler yapılarak oluşturulan kılavuzdur. Kılavuz, insana yakışır işi 30 temel gösterge, 25 ek gösterge ve üye ülkelerin sosyoekonomik bağlamıyla ilgili diğer 8 değişkenden oluşan bir dizide işlevselleştirmeye çalışmıştır (Piasna vd, 2020: 6-7). Kılavuzdaki 11 temel çatı unsur şu şekildedir: 1) İstihdam fırsatları, 2) terkedilmesi gereken işler, 3) yeterli ücret ve verimli iş, 4) insana yakışır iş saatleri, 5) iş güvenliği ve güvencesi, 6) aile ve kişisel hayat asında denge kurabilme, 7) eğitimde fırsat ve muamele eşitliği, 8) güvenli çalışma ortamı, 9) sosyal güvenlik, 10) sosyal diyalog-işçi ve işveren temsili, 11) sosyal ve ekonomik bağlam (ILO, 2008: 24-25).

Ayrıca 2009 yılında da “Milenyum Kalkınma Hedeflerinin İstihdam Göstergelerine İlişkin Yeni Kılavuz: İnsana Yakışır İşin Tüm Göstergeleri” isimli yeni bir kılavuz daha yayınlamaya insana yakışır işin milenyum kalkınma hedefleriyle nasıl bütünleştirileceğini ve bu bağlamda nasıl ölçüleceğini açıklamaktadır. Yeni göstergeler ise şu şekildedir: işgücü verimliliğinin büyüme oranı, istihdamın nüfusa

oranı, yoksulluk sınırının altında yaşayan çalışan insanların oranı, kendi hesabına çalışanların ve katkıda bulunan aile işçilerinin toplam istihdam içindeki oranı (Piasna vd, 2020: 6-7; ILO, 2009: 12). Burada göz çarpan yoksulluğun da görünür olması ve göstergeler içinde yerini almasıdır.

Her ne kadar göstergeler belirlenmeye çalışılsa da insana yakışır işi belirlemeye yönelik ölçümler konusunda oldukça fazla tartışma mevcuttur. Alanyazında farklı çalışmalar ve farklı göstergeler ile ölçümler yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Anker vd. (2003) insana yakışır işin sağlanmasında gerekli olan bütün unsurları içeren 30 gösterge belirleyerek insana yakışır işi ölçmeye çalışmışlardır. Bescond vd. (2003), Anker vd.'nin çalışmasında belirlediği 30 gösterge içinden 7 gösterge seçmiş ve "insana yakışır iş açıklarını" ölçerek insana yakışır iş performansını açısından ülkeler arasında karşılaştırma yapmışlardır. Ghai (2003), insana yakışır işin tanımında belirtilen ve insana yakışır işin belirlenmesinde kullanılan dört temel amaç olan istihdam, sosyal güvenlik, sosyal diyalog ve temel işçi haklarından yola çıkarak insana yakışır işi ölçmeye çalışmıştır (Palaz, 2005: 494). İnsana yakışır işin ölçümüne ilişkin tartışmalar önemini korurken 2013 yılında ILO, istatistiksel ve yasal çerçeve göstergelerinin kullanıcıları için oldukça ayrıntılı bir kılavuz (ILO, 2013) hazırlamıştır. Bu tür kılavuzlar ve göstergeler olsa dahi istatistiksel verilerin toplanmasındaki sorunlar insana yakışır işin ölçümüne ilişkin tartışmaları devam ettirmektedir.

Ele alınan ILO belgelerinde görüldüğü üzere, bir işi "insana yakışır" yapan ya da yapmayan işin somut boyutlarıdır. Ancak insan yakışır işi sadece somut göstergelerle ve istihdam boyutuyla ele almak çok sığ bir bakış açısı olur. İnsana yakışır iş içerik bakımından da anlam ifade etmektedir (Deranty & MacMillan, 2012: 386; Aca ve Akdamar, 2022: 274). İnsana yakışır iş yalnızca istihdamın yaratılması anlamına gelmez. Aynı zamanda, yaratılan istihdamın kabul edilebilir nitelikler taşıması gerekir. İnsana yakışır iş amacına ulaşmak için, temel hakları gerçekleştiren, sosyal diyalogu destekleyen, sosyal koruma sağlayan, istihdam ve gelir yaratan toplumsal ve ekonomik sistemlerin kurulması bir zorunluluktur (Kapar, 2004: 187).

Bu kısa tarihsel bakış, insana yakışır iş kavramını ekonomi, hukuk ve siyaset alanlarına açıkça konumlandırmaktadır (Pouyaud, 2016: 3). Peki psikoloji alanında bu kavram hakkında ne gibi gelişmeler yaşanmaktadır? Bunun cevabı ise bu çalışmanın özüdür.

İnsana Yakışır İş Tanımlamasına Yönelik Eleştiriler: Yeni Bir Köprü İhtiyacı

ILO'ya yöneltilen en genel eleştiri, ILO'nun neo-liberal politika söylemlerine ayak uydurduğu yönündedir (Di Ruggerio vd., 2015; Standing, 2008). Di Ruggerio vd. (2015)'nin yaptıkları eleştirel bir söylem analizi çalışmalarında bunun somut göstergelerini bulmak mümkündür. Yazarlar, ILO'nun insana yakışır iş tanımını ve gündemini referans noktası alıp, iş (ILO), sağlık (Dünya Sağlık Örgütü) ve eko-

nomi (Dünya Bankası) literatürünü gözden geçirerek, küresel kuramsal bağlamı ve insana yakışır işin olası kavramsallaştırmalarını tasvir etmişlerdir. Kullandıkları söylem analizi ile ILO, Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Bankası metinlerinde farklılaşan temalar tespit etmiş ve 2008-2009 küresel mali çöküşünün ardından ILO'nun gündeminin sosyal çalışma kavramsallaştırmalarından neoliberal, piyasa odaklı tanımlara doğru kaydığını öne sürmüşlerdir. ILO 1919 anayasasında “emeğin bir meta olmadığını” belirtirken, bu dilin analiz ettikleri hiçbir metinde mevcut olmadığını tespit etmişlerdir. Analiz ettikleri metinlerde kullanılan dilin aslında temelde politika tercihinin yansıttığını ortaya koymuşlardır. Söylem olarak tercih edilen kelimelerin neo-liberal politika uygulamalarına hizmet ettiğini dile getirmişlerdir. Örneğin, bireysel sorumluluk söylemi, “kişisel gelişim” ve “insanların istekleri” hakkında iddialarda bulunarak işlemektedir. Bireysel sorumluluğun altında yatan mantık, rasyonel, bağımsız ve girişimci vatandaşların kendi başlarının çaresine bakmaktan sorumlu olduğu bir bakış açısını yansıtmaktadır (Di Ruggerio vd., 2015:120-125). Küresel bağlamda ILO'nun sağlık ve ekonomi alanındaki uygulamalarda ve yaptırımlarda diğer küresel örgütler kadar güçlü olmadığı bir ortamda söz konusu olan piyasa koşullarına uygun söylemleri çok da şaşırtıcı değildir.

ILO'nun politikalarını, neoliberal ekonomik politikalara uygun bir şekilde şekillendirildiği ve dolayısıyla esaslı değişiklikler getirmekten ziyade mevcut düzene hizmet ettiği üzerine oldukça fazla eleştirisi olanlardan bir başkası da İngiliz çalışma ekonomisti Guy Standing'dir. Standing, son yıllarda ILO'nun sessizce yapısal eşitsizliği gidermeye çalışan uluslararası bir kuruluş olmaktan çıkıp istihdam eşitliğini destekleyen bir kuruluş haline geldiğini dile getirmektedir. Standing, insana yakışır işin çoğu zaman daha çok sembolik bir kavram olarak kaldığını savunur (Standing, 2008: 369). Bu çalışmalar dışında da yazında aynı yönde eleştirileri içeren pek çok çalışma vardır (Drubel ve Mende, 2023; MacNaughton ve Frey, 2018).

Bu yöndeki eleştiriler dışında ayrıca kuruluşundan bu yana ILO'ya daha özelde “insana yakışır” tanımlamasına pek çok eleştiri yapılmıştır: ILO'nun “insana yakışır iş” tanımlamasının uygulanabilirlik zorlukları, küresel değer zincirlerinde yeterince güçlü olmaması ve belirgin metodolojik sınırlamalarının olduğu yönündeki eleştirilerinin yanında ayrıca kavramın sınıf, cinsiyet ve etnik köken gibi faktörlere dayalı eşitsizlikleri yeterince ele almadığı ve yerel bağlamlarla uyumlu olmadığı iddia edilmektedir. ILO'nun küresel düzeyde uyguladığı standartların, tüm ülkelerde geçerli olmayabileceği ve yerel ihtiyaçları karşılamadığı savunulmaktadır. Küresel işgücü piyasalarında esneklik, güvencesiz çalışma ve düşük ücretli işler gibi olgular “insana yakışır iş” tanımını zorlaştırdığı vurgulanmaktadır (Charlesworth ve Macdonald, 2015; Dribel ve Mende, 2023; Rombouts ve Zekic, 2020). ILO'nun hükümetler, işveren ve işçilerden oluşan üçlü yönetim yapısında mevcut olan ideolojik bölünmelerle ilgili yeni endişeler dile getirilmektedir. Bu bağlamda ILO içindeki örgütsel sorunlar ve açıkça adalet odaklı bir gün-

demin yaygınlaşması nedeniyle, mevcut insana yakışır iş tanımlarının muğlaklık ve belirsizlikle dolu olduğunu belirtilmektedir. Ayrıca piyasa temelli güçlerin baskın etkisine ilişkin endişelere ek olarak, mevcut insana yakışır iş görüşlerinde işe ilişkin kavramlarının psikolojik yönlerinin göreceli olarak ihmal edilmesine ilişkin bir başka tema daha ortaya çıkmıştır (Blustien vd, 2016: 3-4).

ILO'ya dönük genel eleştiriler içeren çalışmalardan biraz daha ayrıntılı eleştirel çalışmalara bakıldığında da işin içeriğine dönük eleştirilerin olduğu görülmektedir. Deranty ve MacMillan (2012)'ın çalışması, insana yakışır iş kavramının altında yatan “iş” kavramının çok daraltılmış olduğunu ileri sürmektedir. Onlara göre, çalışmanın bir faaliyet olarak ele alınmaması ve işin içeriğinin göz ardı edilmesi insana yakışır iş tanımlamasında ciddi bir boşluk oluşturmaktadır. İnsana yakışır iş, sadece temel hüküm ve koşulların güvence altına alınması ya da pazarlık ilişkisinin yeterince eşitlenmesi ile sağlanmaz. Çalışma faaliyetinin içeriği de önemli bir rol oynar. ILO, işin bu önemli boyutu konusunda muğlak bir duruşa sahiptir. ILO bir dizi temel sözleşme ve belgesinde çalışma faaliyetinin önemine atıfta bulunmaktadır, ancak insana yakışır iş kampanyasındaki genel yaklaşımı aslında istihdam, hüküm ve koşullar ve pazarlık ilişkisine odaklanmakta ve işin içeriğine yer vermemektedir (Deranty & MacMillan, 2012: 386-387; 402-403).

Bu bağlamda, Deranty ve MacMillan'a göre “insana yakışır işler, çalışan insanların kendi bakış açılarını da içermelidir”. Bunu da Christophe Dejours'un “psikodinamik çalışma teorisi”nden beslenerek açıklamışlardır. Özellikle Dejours'un, işin faaliyet ve içeriğinin iş deneyiminin “iyi” olup olmadığını belirlediği üç farklı seviyenin tanımlanmasına yardımcı olduğunu belirtmektedirler. Bunlar; iş tasarımının bireysel seviyesi, etkili işbirliğinin kolektif seviyesi ve çalışma politikasının sosyal seviyesi. Onlara göre bu üç boyut, ILO tarafından “insana yakışır iş” koşulları olarak listelenen genel ilkeler dizisine oldukça kolay bir şekilde entegre edilebilir. Dolayısıyla Dejours'un yaklaşımı, çalışma kolektifini sadece yönetimle ilişkilerde bir paydaş, işin organizasyonu ile ilgili kararlarda yeri olması gereken bir organ olarak değil, aynı zamanda çalışma faaliyetinin kendisinin ortaya çıkmasında temel bir unsur ve sonuç olarak çalışanların refahında kilit bir faktör olarak gördüğü için bu konulara orijinal bir ışık tutmaktadır (Deranty & MacMillan, 2012: 386-387; 402-403). Benzer yönde insana yakışır işin parametrelerinin bireysel düzeyde değişim içinde olduğu; işin artık sadece ücret ve güvenli koşullar gibi maddi unsurlarla ilgili değil, aynı zamanda birçok insan için maddi olmayan değerler ve ihtiyaçlarla da ilgili olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda iş, kendini ifade etme ve kendini gerçekleştirme eylemi ve sosyalleşme alanı olarak işlev görebilir (Rombouts ve Zekic, 2020: 356).

Toplu olarak değerlendirildiğinde burada ele alınan eleştiriler, insana yakışır iş kavramlarının ayrılmaz bir parçası olan değerlere ilişkin olarak giderek artan bir fikir birliği eksikliğine işaret etmektedir. İnsana yakışır işin ilk geliştiricilerinin, çalışan insanları ekonomik metalar olarak gören hakim görüşlerin güçlü

bir şekilde reddedilmesiyle karakterize edilen bir insan hakları görüşünü açıkça onaylayan net duruşundan ziyade mevcut eğilim giderek artan bir şekilde piyasaya güçlerine yanıt veriyor gibi görünmektedir. Orijinal kavramsallaştırmalarda kullanılan makro düzeydeki perspektiflerin, çalışma temelli politikaları değerlendirmek için harici kriterler sağlaması açısından psikolojide memnuniyetle karşılandığını savunmakla birlikte, işverenlerin ve neo-liberal politikaların etkilerine karşı giderek daha savunmasız hale gelen bu makro düzeydeki perspektifler ile çalışan insanların yaşadıkları deneyimler arasında bir köprü kurulması gerekmektedir. Bu köprü, psikolojik teori ve işle ilgili araştırmaların iskelesi aracılığıyla inşa edilebilir (Blustein vd, 2016: 4-5). Özetle kuramdan alana inen çalışmalara daha çok ihtiyaç vardır.

Bu çalışma günümüzde her geçen gün önemi daha çok artan ILO'nun "insana yakışır iş" tanımlamasına yapılan eleştiriler bağlamında konuya yeni bir bakış açısı sunmanın önemine dikkat çekmektedir.

Psikolojik Boyutlarıyla İnsana Yakışır İş

İnsana yakışır iş tanımlamasının çalışan algıları ve deneyimleri ya da daha genel söylemle işin anlamına ilişkin değerleri de içermesi eleştirileri bir yana günümüz işgücü piyasası verilerinin bize anlattığı, her geçen gün çalışan psikolojisini daha da derinden etkileyecek bir geleceğin bizi beklediğidir.

Günümüzde yüksek ve düşük gelirli ülkelerde standart olmayan istihdam biçimlerinde bir artış yaşanmakta, bu da güvencesiz işlerde bir artışa yol açmaktadır. Bu durum, insanların daha fazla oranda istihdam koruma sisteminin dışında kaldığı veya bu korumanın sadece küçük bir kısmının garanti altına alındığı anlamına gelmektedir. Platform (veya gig) çalışanları, serbest meslek sahipleri, kayıt dışı ekonomide çalışan kişiler, belgesiz göçmen işçiler, bakım yükümlülüğü olan aile üyeleri ve diğer birçok grup, insana yakışır işin gerektirdiği normatif güvencelerden genellikle yararlanamamaktadır. Sonuç olarak, "insana yakışır ve sürdürülebilir iş"e yönelik gerçek bir taahhüdün hayata geçirilebilmesi için, hiçbir savunmasız grubun koruma kapsamı dışında kalmadığı "insan merkezli bir yaklaşım"ı garanti altına almak üzere kapsayıcılık hedefinin korunması büyük önem taşımaktadır (Rombouts ve Zekic, 2020: 358).

Bu bağlamda, "insana yakışır iş" tanımlamasını daha kapsayıcı olması fikrinden hareket eden ve konunun psikolojik boyutuna vurgu yapan kariyer psikolojik danışmanlığı alanyazınındaki çalışmalar göze çarpmaktadır (Pouyaud, 2016: 1-2). Bu kapsamda son zamanlarda ortaya çıkan ÇPÇ (Blustein, 2006; Blustein, 2008; Blustein, 2013) ve devamında geliştirilen ÇPK (Duffy vd., 2016) ile insana yakışır işi merkeze alan bir yaklaşım benimsenmiş ve bireylerin insana yakışır işe ulaşmalarında etkili olan değişkenler ve bunun sonucunda elde edecekleri kazanımlar bir model çerçevesinde ele alınmıştır (Kirazcı vd., 2022: 571).

Blustein'e göre; Çalışma Psikoloji biliminin amacı sadece iyi eğitimli ve varlık-

lı olanları değil, tüm herkesin çalışma hayatlarını incelemektir. Bu nedenle Çalışma Psikolojisi biliminin, Mesleki Rehberliğe göre kapsayıcılığını kabul etmek gerekiyor. Bu düşünceyle Blustein Çalışma Psikolojisi alanına dair çalışmalarına başlıyor. Hem kariyer danışmanlığı hem kariyer danışmanlığı alanı için “çalışma” kavramına çalışma psikolojisiyle daha bütüncül bakılabileceğini iddia ediyor. Blusteine’e göre çalışma psikolojisi, bireyin sınıfı, ırksal ve etnik kimliği, cinsiyeti, cinsel yönelimi ve kültüründen bağımsız olarak 21. yüzyıldaki tüm iş deneyimlerinin dikkatli, bütünleştirici ve sistematik analizi için ihtiyaç duyulan entelektüel bir yuva sağlayacaktır (Blustein, 2001: 172-180). Daha kapsayıcı bir çerçeveye ihtiyaç olduğu düşünceyi Blustein’in ÇPÇ yaklaşımını ileri sürmesini sağlamıştır. Psikolojik boyutta insana yakışır iş tanımlamasının kökenlerini ÇPÇ yaklaşımında ve daha sonra buradan yola çıkılarak oluşturulan ÇPK yaklaşımında bulmak mümkündür. Bu nedenle ilk olarak ÇPÇ daha sonra ÇPK irdelenecektir.

Çalışma Psikolojisi Çerçevesi

Çalışma Psikolojisi Çerçevesi bireylerin bulundukları toplumsal farklılıklar, cinsiyet, ırkçılık, sosyal sınıflar gibi sebeplerle dışlanmış bireylerin kariyer danışmanlığı alanında yeteri kadar temsil edilmedikleri ve göz ardı edildiklerini savunarak ortaya çıkmıştır. ÇPÇ başlangıçta kariyer danışmanlığı alanında kariyer seçimleri üzerinde bireysel kontrolü olan kişilerin yaşamlarına ayrıcalık tanıyan mevcut söylemlerin bir eleştirisi olarak geliştirilmiştir. Eleştiri tam olarak geliştirildikçe, çağdaş çalışma deneyimlerinin psikolojik doğasının zengin bir araştırmasını sağlayan bir meta-perspektif inşa edilmiştir. İnsana yakışır iş gündemiyle tutarlı olarak ÇPÇ, işle ilgili konuların bireysel analizlerini, kaynakların dağılımını ve insana yakışır işe erişimi anlamada açıkça kilit bir rol oynayan daha geniş sosyal ve ekonomik faktörlerle ilişkilendirmeyi amaçlayan sosyal adalet perspektifi ni içermektedir (Blustein vd, 2016: 6).

ÇPÇ, kariyer danışmanlığı alanında, geleneksel olarak sosyal sınıfları nedeniyle ya da ırkçılık ve diğer sosyal baskı biçimleri (engellilik durumu, cinsel yönelim, göçmenlik durumu, yaş, cinsiyet, yoksulluk ve/veya maddi ve sosyal kaynaklara ve fırsatlara erişim eksikliği temelinde) sonucunda görmezden gelinen ya da unutulmuş kişilerin yaşamlarını ele almaya yönelik açık bir ihtiyaca yanıt olarak geliştirilmiştir (Blustien vd., 2008). ÇPÇ, başlangıçta geleneksel kariyer seçimi ve gelişimi disiplininin bir eleştirisi olarak başlamıştır fakat daha sonra bu eleştiri, danışmanlık ve mesleki rehberlik akademisyenleri ve uygulayıcıları tarafından ileri sürülen diğer sosyal adalet odaklı eleştirilerle harmanlanmıştır (Duffy vd., 2016: 128).

Blustein, ÇPÇ ile her ne kadar kariyer danışmanlığı alanındaki boşluğu doldurma hedefiyle yola çıkmış olsa da sadece iş ve kariyer yolu seçiminde tercih ve iradeye sahip olanları değil, tüm insanların çalışma deneyimlerini kendine dert edinmiştir. Bu bağlamda Blustein, insana yakışır işi bütüncül bir bakış açısıyla

tanımlayabilmek hedefiyle, insana yakışır iş tanımlamasında eksik gördüğü psikolojik yönleri teşvik etmek için ÇPÇ yaklaşımını ileri sürmüştür.

Blustein'in ÇPÇ yaklaşımını ortaya koyan ilk çalışmasında işin değişen doğasına vurgu yaptığı görülmektedir. Blustein'e göre işin doğası değişiyor ve bu nedenle pek çok kişi için "kariyer öldü" teması doğrulanıyor ancak asıl mesele dünya genelinde pek çok insanın hiçbir zaman bu tür bir kariyer yörüngesine girmemiş olmasındadır. Bu nedenle Blustein'e göre hayatın her kesiminden çalışanların sesleri olmadan, çalışmaya dair net bir anlayış geliştirmek imkansızdır. Ayrıca yazında insanların içsel motivasyonlarına, kişisel yapılarına ve çalışmaya nasıl anlamlandırdıklarına dair bir eksikliğe de dikkat çekmektedir (Blustein, 2006: 64-65). Bu bağlamda, Blustein bir yandan konuya dair çalışmalarında çalışma hayatında ikincil olarak atfedilen ve dışlanan gruplara dikkat çekerken diğer yandan çalışmanın psikolojik boyutunun da önemli olduğuna vurgu yapmaktadır.

ÇPÇ yaklaşımının ilk çalışmalarında Blustein özellikle, çalışmayla doyurulan üç temel ihtiyacın altını çizmektedir. Bunlar: 1) Hayatta kalma ve Güç ihtiyacı (Temel İhtiyaçlar), 2) Sosyal Bağlantı İhtiyacı (Sosyalleşme), 3) Öz-Belirleme İhtiyacı.

1) Hayatta Kalma ve Güç İhtiyacı (Temel İhtiyaçlar): Bireyin hayatta kalmasını sağlayan işe erişimi ve hedeflerini gerçekleştirme kapasitesi olarak tanımlanan bir ihtiyacı içermektedir. Hayatta kalma, iş güvencesi, iş istikrarı, geçimlik bir ücretin sağlanması, sağlık sigortası ve ücretli izin gibi yan haklar ve iş yerinde bağımsızlık ve kontrol hissi gibi iş özellikleri ile yerine getirilir. Bu özelliklerin her biri insana yakışır iş ortamı tanımının bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Hayatta kalma ihtiyaçlarını karşılayan iş özellikleri, işyeri düzeyinde olduğu kadar politika ve makroekonomik düzeylerde de mevcuttur. Bireylerin hayatta kalma ihtiyaçlarının iş tarafından ne ölçüde karşılandığı, bireysel işlerde veya işyerlerinde insana yakışır işin önemli bir boyutu olarak hizmet edebilir ve ülkelerin insana yakışır iş hedefini ne kadar iyi karşıladığını değerlendirmek için ölçeklendirilebilir. Örneğin, işyerleri çalışanlara sundukları ücret ve yan haklar bakımından farklılık gösterse de, hükümetler asgari ücret belirleme ve vatandaşlarına güvencesiz çalışmanın olumsuz sonuçlarını azaltan güvenlik ağıları sunma kabiliyetine sahiptir. (Blustein vd, 2016: 11). Çalışma dünyası daha öngörülemez ve güvensiz bir aşamaya geçtikçe, hayatta kalma ihtiyacının çalışarak karşılanan temel bir ihtiyaç olarak genç yetişkinler ve yetişkinlerin tamamı arasında daha açık bir şekilde ortaya çıkacağına şüphe yoktur (Blustein, 2006: 84; Blustein, 2008: 234).

2) Sosyal Bağlantı İhtiyacı (Sosyalleşme): ÇPÇ tarafından ana hatları çizilen ikinci ihtiyaç, işin başkalarıyla ilişkilere erişim sağlayan yönlerinin yanı sıra toplumla ve genel olarak dünyayla bağlantı hissini tanımlayan "Sosyal bağlantı ihtiyacı (Sosyalleşme)"dır. Bu ihtiyacı, bireyin kimliği veya sosyal konumu ne olursa olsun destekleyici, saygılı bir ortam ve bireylerin iş dışında olumlu ilişkiler sürdürmeleri için zaman ve kaynak sağlayan politikalar (örneğin ücretli aile izni) yoluyla karşılayabilir. İşin hayatta kalma ihtiyacını karşılayan yönleri gibi, işin

sosyal bağlantıya yol açan özellikleri de istihdamla bağlantılı birçok düzeyde etkilenebilir (Blustein vd, 2016: 11).

Sosyal bağlam ister yüksek düzeyde yapılandırılmış bir organizasyonda isterse küçük bir aile çiftliği ya da işletmesinde çerçevesinde, çalışmak yapabileceğimiz en sosyal faaliyetlerden biridir. İnsanlar çalışma faaliyetlerine katıldıkça, diğerleriyle tutarlı ve samimi bir şekilde bağlantı kurmakta ve böylece kendilerini toplumlarının sosyal dokusuna ve ekonomik varlıklarına bağlamaktadırlar. Çalışmak bireye sosyal çevresi içinde bir kimlik kazandırır. Çalışanların seslerine dikkatle kulak verdiğimizde, kişinin yaptığı işin doğasının kişinin kimliğinin inşasıyla yakından bağlantılı olduğuna dair geniş bir görüş ortaya çıkmaktadır. Çalışma, insanları başkalarıyla son derece karmaşık ancak kritik derecede önemli bir bağla birbirine bağlar, bir topluluk duygusu ve tatmin edici ve anlamlı bir yaşam yolculuğu için gerekli olan duygusal beslenmeyi sağlayan sosyal destek için fırsatlar sunar (Blustein, 2006: 111-112).

3) Öz-Belirleme İhtiyacı: Son olarak ÇPÇ, Deci ve Ryan (2000)'in öz-belirleme kuramını temel alarak, işin özünde ödüllendirici olsun ya da olmasın, insanların öz-belirleme ya da iş için anlam geliştirme ihtiyacını karşılayabileceğini ve karşılaması gerektiğini ileri sürmektedir (Blustein vd., 2008: 298). Öz-belirleme kuramı, insan motivasyonunun anlaşılmasının, yetkinlik, özerklik ve ilişkiye yönelik doğuştan gelen psikolojik ihtiyaçların dikkate alınmasını gerektirdiğini savunur (Deci ve Ryan, 2000: 227). ÇPÇ bağlamında, işyerinde özerklik, ilişkisel ve yetkinlik fırsatları, değer uyumu ve fırsat yapısına erişime vurgu yapılarak yaratılır (Blustein, 2006). Bireyler işlerinde, alanlarında veya genel olarak iş dünyasında başarılı iş deneyimlerini destekleyen kaynakları ve destekleri bulma ve kullanma becerisine sahip olduklarında, bir özerklik duygusu geliştirmeleri daha olasıdır (Blustein vd, 2016: 11). Psikolojik olarak, kişinin yaptığı işten tatmin, özerklik ve yeterlilik duygusu kazanabilmesi, insana yakışır işin evrensel vizyonunun ayrılmaz bir parçasıdır (Deranty ve MacMillan, 2012; Blustein vd, 2016: 11). Bu üç temel ihtiyaç etrafında ÇPÇ yaklaşımını özetleyen Blustein daha sonraki çalışmalarında ÇPÇ yaklaşımının varsayımlarını genişletmiştir.

ÇPÇ'nin temel varsayımları şu şekilde özetlemek mümkündür (Blustein, 2013:6-8):

- Mantıksal pozitivizm, post-pozitivizm ve sosyal yapılandırmacılık gibi çeşitli epistemolojiler çalışmanın doğasını anlamak için uygulanabilir stratejilerdir.

- İş, yaşamın önemli bir parçasıdır.

- İş, psikolojik sağlığın önemli bir parçasıdır.

- Çalışma psikolojisi alanındaki çalışmalar, çalışan ve çalışmak isteyen herkesi kapsamalıdır.

- Çalışma ve çalışma dışı deneyimler çoğu zaman insanların yaşamlarının doğal akışında kesintisiz olarak yaşanır.

-Çalışmanın, insan yaşamındaki rolünün bireylerin deneyimlerine yakın bir şekilde anlaşılması, çalışmanın psikolojik keşfinin ayrılmaz bir parçasıdır.

-ÇPÇ, sosyal, ekonomik ve politik güçlerin, kaynakların ve olanakların dağılımını nasıl etkilediğini tanımlamayı amaçlamaktadır.

-ÇPÇ, çalışmanın işgücü piyasası ve bakım verme bağlamı da dahil olmak üzere çeşitli bağlamlarda gerçekleştiğini benimser.

-ÇPÇ, çalışma kavramsallaştırmalarını kültürel ve ilişki bağlamlarına yerleştirir.

-ÇPÇ, mevcut olan teorileri (örgütsel psikoloji, kariyer danışmanlığı vs.) geliştirme potansiyeline sahiptir.

-Çalışmak, üç temel insan ihtiyacını karşılama potansiyeline sahiptir: “hayatta kalma ve güç” ihtiyacı (Temel İhtiyaçlar), “Sosyal bağlantı” ihtiyacı (Sosyalleşme) ve “Öz-belirleme” ihtiyacı. (Blustein, 2006:16; Blustein, 2008: 233-234; Blustein vd, 2016: 11).

Özetle ÇPÇ ile Blustein, çalışmanın temel insan ihtiyaçlarını karşılayabilme kapasitesine odaklanarak bu alandaki çalışmaların kapsamını genişletmeye çalışmıştır. Bu nedenle ÇPÇ, çalışmayla ilgili çağdaş psikolojik çalışmaların kapsamını genişletmeye çalışan mesleki psikolojideki yeni düşüncenin bir örneğini temsil etmektedir. Bu bakış açısının temel unsurlarından biri, çalışmanın aslında bireysel psikolojik sağlık ve toplulukların refahı açısından merkezi bir öneme sahip olmasıdır.

Blustein’e göre insana yakışır iş gündemi, ÇPÇ tarafından ana hatları çizilen hayatta kalma, sosyal bağlantı ve öz-belirleme ihtiyaçlarının karşılanması için çalışarak, dünyanın dört bir yanındaki çalışanların psikolojik sağlığı ve refahına vurgu yaparken netlik ve biçim kazanabilir (Blustien vd, 2016: 11). Daha sonra ÇPÇ, Çalışma Psikolojisi Kuramına dönüştürülmüştür.

Çalışma Psikolojisi Kuramı

Blustein’in ÇPÇ yaklaşımından hareketle Duffy ve diğerleri (2016), insana yakışır işin öncüllerini ve sonuçlarını belirlemeye çalışan ve Çalışma Psikolojisi Kuramı (ÇPK) olarak bilinen bir teorik model oluşturmuşlardır. ÇPK, ÇPÇ’de özetlenen kavramlara dayanan ve insana yakışır işi tüm bireyler için iş deneyimlerinin merkezine yerleştiren, ampirik olarak test edilebilir bir model ortaya koymaktadır (Blustein vd, 2016: 6). Çalışma Psikolojisi Kuramı ile Duffy vd. (2016), hem Blustein’in çalışmalarını genişletmek hem de Blustein’in nitel çalışmalarından ve kavramsal maddelerinden çıkarılan iddiaları ampirik olarak test etmek istemişlerdir. Blustein’in kavramsal çalışmasıyla tutarlı olan ampirik model, insana yakışır işlere erişimin temel belirleyicileri olarak işin sosyal ve ekonomik koşullarını ön plana çıkarmaktadır (Di Fabio vd, 2023: 53). Duffy vd. (2016), psikolojik temelli teorilerin geleneksel bireysel odağının, daha geniş sosyal ve bağlamsal faktörleri bütünleştiren kapsayıcı teorik modellere ihtiyacı olduğunu düşünerek ÇPK’yı ileri sürmüşlerdir.

Bu teorik model, proaktif kişilik, kariyer uyumluluğu ve eleştirel bilinç gibi psikolojik faktörlerin yanı sıra ekonomik koşullar, ötekileştirme ve sosyal sınıf gibi sosyal ve ekonomik faktörleri de içermektedir. Bu iki katkı, farklı geçmişlerden gelen bireylerin, özellikle de tarihsel olarak geleneksel kariyer anlatılarına daha az erişimi olan ve iş giderek daha güvencesiz hale geldikçe büyüyen bir grup olan ötekileştirilmiş ve haklarından mahrum bırakılmış sosyal gruplara mensup bireylerin farklı iş deneyimlerini anlamayı amaçlamaktadır (Blustein vd, 2016: 6).

Blustein'in ÇPÇ yaklaşımına dayanan ÇPK, bir dizi temel ilke tarafından yönlendirilmektedir. Bu ilkeler şunları içerir: (1) iş, bireysel refah ve toplumların refahı için önemli bir bağlam olarak işlev görür; (2) iş, hayatta kalma ve güç, sosyallik ve öz-belirleme ihtiyaçları için temel insan ihtiyaçlarını karşılama potansiyeli aracılığıyla refaha katkıda bulunur; (3) insana yakışır işlere erişim kaçınılmaz olarak aile geçmişi, kültürel kimlik ve güçlü sosyal, ekonomik, siyasi ve tarihi güçler de dahil olmak üzere kişinin bağlamı tarafından şekillendirilir, kısıtlanır ve kolaylaştırılır; (4) işgücü piyasası değişmektedir ve hızlı bir değişim içinde olmaya devam edecektir; ve (5) çalışma, piyasadaki ve bakım bağlamlarındaki çabaları içerir ve birçok belirgin yaşam alanıyla psikolojik alanı paylaşır. Ayrıca çalışma, kapsayıcı olmalı, çalışmak isteyen herkesi kapsamalı ve çoklu araştırma epistemolojilerini benimsemelidir. Bu çerçevenin ilkeleri, sosyal statü, ayrımcılık, ötekileştirme, ekonomik kısıtlamalar ve düşük çalışma iradesinin insana yakışır işe erişim ve iyilik hali üzerindeki etkilerini vurgulayarak sosyal adalet değerlerini içermektedir (Fabio vd, 2023: 53). Anlaşıldığı üzere ÇPK, Blustein'in çerçevesini çizdiği ÇPÇ yaklaşımın ilkeleri üzerine inşa edilmiştir.

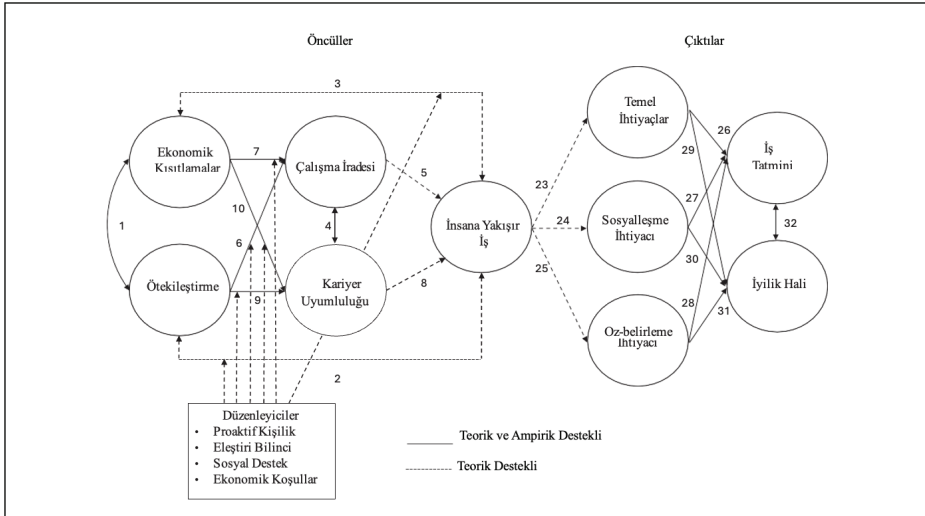
Çalışma Psikoloji Kuramının modelini oluştururken Duffy vd. (2016), yukarıda daha önce tanımlamasını yaptığımız ILO'nun insana yakışır iş tanımını referans alarak insana yakışır işin beş boyuttan oluştuğunu ileri sürmektedirler: (a) fiziksel ve ilişkisel güvenli çalışma koşulları (örneğin, fiziksel, zihinsel veya duygusal istismarın olmaması), (b) boş zamana ve yeterli dinlenmeye izin veren çalışma saatleri, (c) aile ve sosyal değerleri tamamlayan örgütsel değerler, (d) yeterli ücret, (e) yeterli sağlık hizmetlerine erişim. Tüm bu bileşenler mevcut olduğunda, insana yakışır iş kavramının var olduğunu kabul etmekle birlikte, yapının doğası gereği eklemeli olduğu için bazı bileşenlere sahip olduğunun da altını çizmektedirler. Ayrıca Duffy vd. (2016) farklı araştırmacılar için sendika yoğunluğu, yetişkin nüfus içindeki istihdam-işsizlik oranları, işçiler için yasal korumaların kullanılabilirliği ve benzeri makro düzey endekslerle birlikte derecelendirme ölçeklerini kullanma tercihlerinin de olabileceğini kabul etmekle birlikte asıl önemli olanın insana yakışır işin ÇPK'ye dahil edilmesi olduğunu belirtmektedirler (Duffy vd., 2016: 131). Her ne kadar Duffy vd. (2016) ÇPK ile psikolojinin bireysel bakış açısını genişlettiklerini dile getirseler de kendilerinin de kabul ettiği üzere hakim görüş olarak bireyci bir bakış açısına sahiptirler.

Bu bağlamda model, bağlamsal ve psikolojik değişkenlerin bireyin insana ya-

kışır bir iş bulma becerisini nasıl etkilediğini ve bunun bireysel ihtiyaçların karşılanmasına olan etkilerini ortaya koymaktadır (Duffy vd., 2016: 128). Bu anlamda Duffy vd. (2016) insana yakışır işin, çoğunlukla makro göstergelerle ölçümü yerine, mikro göstergelerle ve çalışma ortamlarındaki deneyimlerinden hareketle çok boyutlu ve kapsamlı bir ölçme aracı geliştirmişlerdir (Aca ve Akdamar, 2022: 218; Keser ve Büyükoze: 2020: 23). Ancak bu kuramın pek çok unsurunun daha kolektivist toplumlar için de geçerli olabileceğine inanmakta ve gerçekten de belirli yönlerini daha kolektivist toplumlara uygulamanın, bireyci ve kolektivist faktörlerin işle ilgili davranış ve deneyimleri nasıl şekillendirdiğini ortaya çıkarmaya yardımcı olabileceğini ileri sürmektedirler (Duffy vd., 2016: 128).

ÇPK, her ne kadar insana yakışır iş ölçümünde bireyselliğe önem veriyor olsa da güvencesiz veya insana yakışır olmayan işlerin işgücü piyasasında oranının azalması için politik ve ekonomik anlamda hem bireysel hem de toplu bir mücadele içine girilmesi gerektiğinin de altını çizmektedir. Kariyer yerine çalışmayı ele alan bu yaklaşım, somut öznel çalışma deneyimleri ile daha sosyal, örgütsel ve siyasi konular arasındaki ilişkileri düşünmemize olanak tanımaktadır (Pouyaud, 2016: 8). Bu bağlamda ÇPK modelinde mikro boyutta ölçümlere ağırlık verilmeyle birlikte makro değişkenlerin de önemli olduğu kabul edilmekte ve insana yakışır iş tanımlamasının tüm boyutlarıyla yapılması gerektiğinin mesajı verilmektedir (Kenny, 2019: 633). Bu nedenle, ÇPK'nın insana yakışır iş tanımlamasındaki bütüncül bakış açısının çalışma hayatının olmazsa olmaz insana yakışır iş kabulünü güçlendirmesindeki katkısını kabul etmek gerekmektedir.

Şekil 1: Çalışma Psikolojisi Kuramı Modeli

Kaynak: Duffy vd., 2016: 129.

Yukarıdaki Şekil 1, çalışma psikolojisi kuramının, temeline insana yakışır işi olarak, insana yakışır işin öncülleri ve sonuçları ile nasıl işlediğini özetlemektedir. Duffy vd. göre ÇPK'nın birincil işlevi, insana yakışır iş sağlama sürecindeki önemli unsurları açıklamak ve insana yakışır iş yapmanın nasıl iş tatmini ve iyilik hali sağladığını tanımlamaktır (Duffy vd., 2016: 128). Kuram kapsamında ileri sürülen model iki kısımdan oluşmaktadır. Modelin ilk kısmında insana yakışır işlerin elde edilmesinde etkili olabilecek bağlamsal (ekonomik sınırlılıklar ve ötekileştirilme) ve psikolojik faktörler (çalışma iradesi ve kariyer uyumluluğu) değerlendirilirken modelin ikinci kısmı; insana yakışır işe ulaşmanın sonucunda ne gibi kazanımların elde edileceğini içermektedir. Kuramın ileri sürdüğü varsayımına göre insana yakışır işin elde edilmesi kişilerin işleri yoluyla karşılayabilecekleri ihtiyaçların doyumunu sağlamakta ve bu da kişilerin iyilik halleriyle ve iş tatminleriyle sonuçlanmaktadır (Kirazcı vd., 2022: 571).

Modelde bahsi geçen ihtiyaçlar Blustein'in ÇPÇ yaklaşımında ileri sürdüğü, temel ihtiyaçlar olarak ele gruplandırmayı tercih ettiğimiz; hayatta kalmayı sağlayan ihtiyaçlar ve güç, sosyal bağlantıyı sağlayan sosyalleşme ihtiyacı ve öz-belirlenme ihtiyacıdır. Bu üç temel ihtiyacın karşılanması, iş yerinde genel tatmine ve iş dışında genel refaha katkıda bulunur (Di Fabio vd, 2023: 53, Keser ve Büyüköze, 2022: 24).

ÇPK, ekonomik kısıtlamalar ve ötekileştirme deneyimlerinin, kısıtlamalara rağmen işle ilgili seçimlerin özerkliği (çalışma iradesi) ve mevcut veya gelecekteki mesleki görevlerle başa çıkma becerileri (kariyer uyumluluğu) ile olumsuz yönde ilişkili olduğunu öne sürmektedir; bu ilişki, ekonomik kısıtlamalar ve ötekileştirmenin insana yakışır işlere erişimi etkileme yollarını kısmen açıklamaktadır. Ayrıca, eleştirel bilincin, sosyal desteğin, proaktif kişiliğin ve ekonomik koşulların, ekonomik kısıtlamaların ve ötekileştirmenin çalışma iradesi, kariyer uyumluluğu ve insana yakışır işlere erişim üzerindeki olumsuz etkilerini tamponladığı öne sürülmektedir. İnsana yakışır bir iş elde etmenin, temel ihtiyaçlar, sosyal bağlantı ve öz-belirlenme ihtiyaçlarının karşılanması yoluyla kişinin iş tatminini ve genel refahını artıracaklarını ve insana yakışır iş yoluyla bu temel insani ihtiyaçların karşılanmasının bireyin iş tatmini ve iyilik haliyle bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir (Kozan vd., 2019: 318; Autin vd., 2019: 2, Duffy vd, 2016: 135; Duffy vd., 2019: 200). Modelin bu bileşenleri sırasıyla modelin öncülleri düzenleyicileri ve sonuçları olarak açıklanacaktır.

ÇPK Modelinin Öncülleri

Şekil 1'deki görselden de anlaşılacağı üzere modelin öncülleri başka bir değişle insana yakışır işin belirleyicileri; ekonomik kısıtlamalar, ötekileştirme, çalışma iradesi ve kariyer uyumluluğudur. Bunlardan ötekileştirme ve ekonomik kısıtlar bağlamsal faktörler olarak ele alınmıştır (Duffy vd., 2016: 131; Duffy vd., 2019: 200). Her ne kadar modelin geneli bireysel düzlemde mikro boyutta kurgulanmış

olsa da ekonomik kısıtlar ve ötekileştirme makro faktörler olarak ele alınmıştır. O nedenle modelin tüm boyutlarıyla mikro olduğunu söylemek çok doğru olmayacaktır.

Teorik olarak, yaşamları boyunca daha fazla ekonomik kaynağa ve daha az ötekileştirme deneyimine sahip olan bireylerin, kısmen karar verme süreçlerinde daha fazla seçim yapma duygusu ve iş dünyasına uyum sağlama becerilerinin artması nedeniyle, insana yakışır bir iş bulma olasılıklarının daha yüksek olması beklenmektedir. İnsana yakışır iş sahibi olan bireylerin, işleri temel ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olduğu için iş ve yaşamlarında daha tatmin olmuş olacakları varsayılmaktadır (Duffy vd., 2019: 200).

Duffy vd. (2016)'ne göre, bir kişi öncüller olarak ele alınan ekonomik kısıtlılığın ve ötekileştirmeyi ne kadar çok yaşarsa, insana yakışır işlere erişim olasılığının o kadar az olacağını varsaymıştır (Williams vd., 2023: 757). Ayrıca insana yakışır iş ile ekonomik kısıtlılıklar ve ötekileştirilme arasında aracı değişkenler olarak çalışma iradesi ve kariyer uyumu değişkenleri sunulmuştur (Keser-Büyüköze, 2020: 23).

Ötekileştirme: Ötekileştirme, insanların (veya insan gruplarının) bir toplum içinde daha az güçlü veya dahil edilmiş bir konuma düşürülmesini temsil eder ve ötekileştirilme deneyimi, insana yakışır işlerin güvence altına alınmasının önünde kritik bir engeldir. Sosyal sınıf, insanların ötekileştirilmesinin bir yolunu temsil eder. Burada asıl üzerinde durulan diğer ötekileştirme ve kişiler arası ayrımcılık biçimlerine maruz kalan gruplardır: cinsel ve toplumsal cinsiyet azınlıkları, engelli kişiler, göçmenler ve ırksal veya etnik azınlıklar. Kavramsal modelde, ötekileştirmenin, insana yakışır iş ve kariyer gelişimini güvence altına almak için bir “tehdit” olarak hizmet ettiği varsayılmaktadır. Ötekileştirmeyi olumsuz kariyer gelişimi ve örgütsel çıktılarla ilişkilendiren güçlü alanyazına dayanarak, daha yüksek ötekileştirme düzeylerinin insana yakışır iş sağlama becerisini azaltacağı öne sürülmektedir (Duffy vd., 2016: 132-133). Sadece çalışma hayatı için değil sosyal ve toplumsal olarak da ötekileştirilmenin her açıdan bireyin psikolojisini ve hayatını olumsuz etkileyeceği çok açıktır.

Ekonomik Kısıtlamalar: ÇPK'nın temel odağı fırsatlara erişimi kısıtlı olanların çalışma hayatlarını tespit etmek olduğundan, ÇPK kavramsal modelinde ekonomik kaynaklar yerine ikinci bağlamsal değişken olarak “ekonomik kısıtlamalar” kavramsallaştırılmıştır. Ekonomik kısıtlar, insana yakışır işlerin güvence altına alınmasının önünde kritik bir engel teşkil eden sınırlı ekonomik kaynaklar (örneğin hane geliri, aile serveti) ile tanımlanmaktadır. Ekonomik kısıtlar, bir ailenin veya bir kişinin, çocukluk döneminde bilişsel olarak uyarıcı deneyimler ve materyaller gibi başarıyı, kariyer gelişimini ve/veya mesleki kazanımı kolaylaştıran ekonomik kaynaklara yatırım yapma veya bunlara erişme kapasitesini etkilemektedir. Sınırlı ekonomik kaynaklar aynı zamanda (genellikle) akademik ve mesleki ortamların kalitesini ve titizliğini de zorlar; öyle ki yoksulluk içinde

veya yakınında yaşayan ergenler daha düşük akademik titizlik seviyesine sahip okullara gitme eğilimindedir ve içsel olarak ödüllendirici staj ve mesleki keşif faaliyetleri gibi kariyer gelişiminin yapı taşlarına daha sınırlı erişimleri vardır. Ekonomik kısıtlamalar ikinci olarak akademik başarı, kariyer gelişimi ve mesleki kazanımı kolaylaştıran sosyal sermayeye erişimin yanı sıra kişinin toplumdaki diğer kişi veya gruplara göre öznel sosyal sınıf konumu hissini de kapsar (Duffy vd., 2016: 133).

ÇPK modeli ekonomik kısıtlar veya kaynaklar ile bir bireyin insana yakışır iş bulma becerisini etkileyen temel sonuçlar arasında zaman içinde iyi kurulmuş bağlantıları göstermeyi amaçlamaktadır. Sosyal sınıf, ekonomik kısıtlar ve sosyal ve kültürel sermayeye erişim arasındaki bu yerleşik bağlantılara dayanarak, daha fazla ekonomik kısıtları olan bireylerin insana yakışır iş bulma olasılığının daha düşük olacağı önerilmektedir. Her ne kadar ekonomik kısıtlamalar ile insana yakışır iş arasında doğrusal bir ilişki olduğunu varsayılsa da ekonomik kaynaklar arttıkça bu ilişkinin gücünün plato çizebileceğini belirtmek önemlidir. Örneğin, araştırmalar sürekli olarak gelir ve yaşam kalitesi arasındaki bağlantının bir noktaya kadar doğrusal olduğunu, ancak belirli bir gelir seviyesine ulaşıldığında plato çizdiğini göstermiştir (Kahneman ve Deaton, 2010: 16492). Başka bir deyişle, belirli bir gelir seviyesine ulaşıldığında, bu miktardan daha fazla kazanmanın kişinin yaşam kalitesi üzerinde büyük bir etkisi olmayacaktır. Ekonomik kısıtlamalar ile insana yakışır iş arasında da benzer bir bulgu söz konusu olabilir. İnsana yakışır işi güvence altına alma becerisi, belirli bir ekonomik kaynak seviyesine ulaşmaya bağlı olabilir ve bu seviyeye ulaşıldığında, bu değişkenler arasındaki ilişkiler plato çizebilir (Duffy vd., 2016: 134; Blustein vd., 2023: 293). Doyum noktasından sonra durağanlık olması beklenen bir durumdur.

Çalışma İradesi: Çalışma iradesi, ötekileştirme ve sınırlı ekonomik fırsatlarla ilgili engellere rağmen kariyer kararlarında seçim yapma algısıdır (Di Fabio vd, 2023: 54). Çalışma iradesi, bireyin kariyer seçimine sahip olduğuna ne ölçüde inandığıdır. ÇPK, çalışma iradesini bireyin diğer engellerle ilgili deneyimiyle yakından ilişkilendirmektedir. Örneğin, ötekileştirme ve ekonomik kısıtlamalar gibi somut engellerle karşılaşan bir birey, sonuç olarak çalışma isteğini düşük olarak algılayabilir (Massangale vd., 2020: 597). Çalışma iradesi, gerçek kısıtlamalar tarafından şekillendirilen ama aynı zamanda bunlardan bir şekilde farklı olan bir algı olarak kavramsallaştırılmaktadır. Modelde, çalışma isteğinin bir algı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu algının şekillendirilebilir olduğunu ve insana yakışır işlerin güvence altına alınması çabalarında müdahale için önemli bir hedef teşkil edebileceği ileri sürülmektedir (Duffy vd., 2016: 135). Bu nedenle modelde öncül değişkenlerden biri olarak ele alınmıştır.

Kariyer Uyumluluğu: Kariyer uyum yeteneği, bireyin mevcut ve beklenen mesleki gelişim görevleriyle başa çıkmaya hazır olma durumunu ve kaynaklarını ifade eden psikolojik bir yapıdır. Kariyer uyumluluğu kişinin kendine kariyer oluş-

turabilmesi için sahip olması gereken özelliklerden biridir (Savickas, 2002: 156). Aynı zamanda kişinin işine ilişkin gelecekteki değişiklikleri yönetme ve bunlara uyum sağlama kapasitesine ilişkin algılarını ifade eder (Di Fabio vd., 2023: 54). Kariyer uyumluluğuyla kişi, kariyer gelişimi ile ilişkili çeşitli rollerde ustalaşma yeteneğini kazanır (Massangale vd., 2020: 597).

Çalışma iradesi gibi, kariyer uyumluluğu da bağlamsal faktörlerden etkilendiği öne sürülen ancak aynı zamanda şekillendirilebilen bireysel bir özelliktir. Uyum yeteneği dört alt bileşenden oluşmaktadır: kişinin mesleki geleceğiyle ilgili “endişe duyması”, yaşamı ve çevresi üzerinde “kontrol sahibi” olduğunu hissetmesi, kendisi ve mesleki fırsatlar hakkında “merak duyması” ve görevleri tamamlayabilme ve engellerin üstesinden gelebilme konusunda “kendine güvenmesi”. Modele göre daha yüksek düzeyde kariyer uyumluluğuna sahip bireylerin iyi işlerde çalışma olasılığı daha yüksek olacaktır. Ayrıca belirtmek gerekir ki çalışma iradesi ve kariyer uyumluluğu, ÇPK modelinde aracı değişkenler olarak konumlandırılmıştır (Duffy vd., 2016: 135-136).

ÇPK Modelinin Düzenleyicileri

ÇPK modelinde, psikolojik değişkenler de bireyin insana yakışır işlere ve iş tatminine giden yolunu etkilemektedir. Bu bağlamda ÇPK, makro düzeydeki ekonomik ve sosyal faktörler tarafından dayatılan kısıtlamaların bireyler üzerindeki olumsuz etkisini azaltabilecek eleştirel bilinç, proaktif kişilik, sosyal destek gibi bir dizi ılımlaştırıcı faktör belirlemektedir (Kenny, 2019: 635). Ancak modelde ele alınan psikolojik özelliklerin gelişimi toplumsal bir bağlam içinde ele alınmaktadır. Belirli bir dizi psikolojik özelliğe sahip kişilerin, fırsatlara erişim eksikliğinin ve sosyal baskıya maruz kalmanın getirdiği engelleri mutlaka veya kolayca aşabileceği öne sürülmemektedir. Bu nedenle aslında, ekonomik koşullar düzenleyici faktörlerden biri olarak sunulmaktadır. Ekonomik koşulların düzenleyicilerden biri olarak sunulmasının nedeni, önerilen ilişkilerin düzenlenmesinde muhtemelen önemli bir rol oynayacak olan mevcut işgücü piyasası faktörlerini değerlendirmek için bir araç sağlamaktır (Duffy vd., 2016: 136). Düzenleyicilerin seçimi, modelin genel ele alınışına uygun eğilim göstermektedir; bir yandan proaktif kişilik, eleştirel bilinç ve sosyal destek gibi psikolojik bireysel algılar ele alınırken diğer yandan bu algıların toplumsal bağlamı olarak ekonomik koşullar da dördüncü düzenleyici olarak belirlenmiştir.

Proaktif kişilik, kişinin çevresini etkilemek ve zorlukların üstesinden gelmek için kişisel inisiyatif veya eylem öngörme ve alma özelliğini veya eğilimini temsil eder. Eleştirel bilincin üç boyutu vardır: toplumsal ayrımcılığın sosyal ve yapısal yönleri üzerine eleştirel düşünme; harekete geçme ve sosyal ve siyasi değişimi etkileme kapasitesi olarak algılanan siyasi yeterlilik; ve ötekileştirmeyi azaltmak için (bireysel veya toplu olarak) harekete geçme deneyimi olarak eleştirel eylem. Sosyal destek, marjinalleşme ve ekonomik zorluklarla başa çıkmak için aile,

arkadaşlar, önemli diğer kişiler ve kişinin toplumundan destek alınabileceği algısını içerir. Ekonomik koşullar arasında işsizlik oranı, geçim ücretlerinin erişilebilirliği, işte ilerleme fırsatları, eğitim imkânları ve insana yakışır işlere erişimi etkileyen diğer ekonomik faktörler yer almaktadır (Di Fabio vd., 2023: 54; Duffy vd., 2019: 200).

ÇPK Modelinin Çıktıları

ÇPK ayrıca, kişinin insana yakışır iş bulma becerisi ile birkaç önemli sonucun ilişkili olduğunu öngörmektedir. Bunlardan ilki, temel sağlık hizmetlerine, gıdaya ve barınmaya erişimle ilgili olan temel ihtiyaçlardır. Bağlantılılığı temel bir insan ihtiyacı olarak tanımlayan ikinci sonuç sosyalleşme ihtiyacının karşılanmasıdır; ÇPK'nın belirttiğine göre bu ihtiyaçlar, anlam duygusuna yol açan ve bağlılık duygularını kolaylaştıran iş yerindeki sosyal etkileşimlerden oluşmaktadır. Üçüncü sonuç ise öz-belirleme ihtiyaçlarının karşılanması ya da kişinin hem dışsal hem de içsel düzeyde motive edici olan tatmin edici ve anlamlı bir işe ne ölçüde dahil olduğudur. ÇPK modelinde iyi bir iş elde etmenin bu üç sonucunun, genel bir iş tatmini ve iyilik halini teşvik ederek daha büyük bir tatmin duygusuyla sonuçlandığı sonucuna varılmaktadır (Duffy vd., 2016: 138-140; Massangale vd., 2020: 597). Bu bağlamda modelin sonuçları iki aşamalı olarak ele alınmaktadır. Birinci boyutta insan yakışır işin sonuçları, ikinci boyutta bu sonuçların sebep olacağı ihtiyaç tatminin sonuçları.

İnsana Yakışır İşin Çıktıları: ÇPK modeline göre insana yakışır bir işe sahip olmak üç temel ihtiyacın karşılanması yoluyla iş tatminini ve psikolojik iyilik halini artıracaktır. Bu bağlamda insan yakışır bir işin çıktıları ya da sonuçları ilk olarak; temel ihtiyaçlar, sosyalleşme ve öz-belirleme ihtiyaçlarının karşılanmasına bağlıdır. Bu ihtiyaçlar Blustein'in ÇPÇ yaklaşımında belirlediği ihtiyaçlardır.

Temel İhtiyaçlar: Blustein'e göre çalışma sayesinde insanlar yiyecek, su, giyecek, güvenlik ve barınma gibi en temel insani geçim ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Maslow'un motivasyon teorisiyle tutarlı olarak, ancak bu hayatta kalma ihtiyaçları karşılandıktan sonra bireyler kendini gerçekleştirme gibi daha yüce hedeflere ulaşmayı umabilirler (Blustein vd., 2008: 297). Temel ihtiyaçlar, insana yakışır iş yoluyla en iyi şekilde elde edilebilen güvenilir bir gelir, emniyet ve güvenlik, hayatta kalmak için kaynaklara yeterli erişim için birincil öneme sahiptir. İnsana yakışır iş, bireylerin hayatta kalma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olarak gıda, barınma ve sosyal sermaye gibi kaynaklara erişimlerini sağlar (Duffy vd., 2016: 138; Blustein vd., 2016:11)

Sosyalleşme İhtiyacı: İnsanlar ayrıca sosyal bağlantı, sağlıklı bağlar ve güvenli kişilerarası ilişkilere doğuştan gelen güçlü bir ihtiyaç duymaktadır. ÇPÇ, iş yaşamı deneyiminde ilişkilerin öneminin altını çizmektedir. Aynı zamanda temel ihtiyaçlarına ek olarak, iş sosyalleşme için bir yol görevi görür. İş, özellikle işyerinde oluşan sosyal ilişki için bu temel insan gereksinimlerini karşılamanın bir yolunu

sağlayabilir; bu şekilde sosyalleşme, iyi bir işin optimal bir sonucudur. ÇPÇ ve ilişkisel çalışma teorisine göre, sosyalleşme ihtiyacı, her ikisi de mesleki alanda yer alan iki özel ve birbirleriyle ilişkili yolla karşılanabilir. İlk olarak, iş; iş arkadaşları, müşteriler, amirler ve denetçiler gibi diğer kişilerle doğrudan kişilerarası etkileşim için bir ortam sağlayabilir. Ya da ikinci olarak doğrudan kişiler arası ilişkilere ek olarak, çalışma, çalışanları daha geniş bir topluma bağlayarak dolaylı olarak sosyal bağlantıları teşvik edebilir. Bu, çalışanlara daha geniş ekonomik, siyasi ve sosyal dünyalarına katkıda bulunduklarını hissetme fırsatı verir ve çalışanların kendi kültürel yapılarıyla bağlantı kurmalarını sağlar (Duffy vd., 2016: 139; Blustein vd., 2008: 297; Blustein vd., 2016: 11). Gününün büyük çoğunluğunu işinde geçiren bir birey için sosyal ilişkiler psikolojik sağlık açısından oldukça önemlidir.

Öz-Belirleme İhtiyacı: Son olarak, iş, anlamlı ve kendi kendini düzenleyen bir şekilde içsel veya dışsal olarak motive edici faaliyetlerde bulunma deneyimini ifade eden kendi kaderini tayin etmeye giden bir yol sağlar. Pek çok insan kişisel ilgi ve özelliklerine uygun ya da kendi benlik kavramlarını ifade edebilecekleri bir iş seçme ayrıcalığına sahip değildir. Bunun yerine, acı verici, sıkıcı ve bazen aşağılayıcı olabilen işleri yapmak için enerji ve motivasyonlarını sürdürmenin bir yolunu bulmak zorundadırlar. Bu bağlamda, öz-belirleme teorisi (Self-Determination Theory), çalışma ortamının bireylerin daha fazla öz-düzenleme yapmalarına yardımcı olacak şekilde nasıl geliştirilebileceği konusunda sürekli bir tartışmayı bilgilendirme potansiyeline sahiptir, böylece dışsal olarak motive edilen faaliyetler daha öz-belirlenimli hale gelebilir (Blustein vd., 2008: 297). Öz-belirleme teorisinin önemli bir yönü, dışsal olarak motive edilen faaliyetlerin insanlar tarafından nasıl içselleştirildiğini özenle açıklamasıdır. Dışsal motivasyonun en uç biçimi içe yansıtılmış düzenleme olarak adlandırılır ve kişinin tamamen hayatta kalmak veya kötü bir uyarandan kaçınmak için yaptığı faaliyetleri ifade eder. Tanımlanmış düzenleme, dışsal olarak motive edilen, ancak kişinin dışsal bir fayda nedeniyle katılmayı seçtiği faaliyetleri ifade eder (örneğin, ailesini desteklemek ve tıbbi yardım almak için sıkıcı bir işte çalışmak). Özdeşleşmiş düzenlemede, kişi hedeflerle özdeşleşmeye başlar ve faaliyete katılımı bir ödülle dayalı içsel bir kontrol odağına bağlar. Son olarak, bütünselik düzenlemede, faaliyetler doğası gereği içsel olarak ödüllendirici olmasa da, kişi bu faaliyetleri kendi değer ve motivasyon sistemlerine tamamen entegre ederek kendi kendini yönetme duygusu yaratır (Blustein vd., 2016:11; Duffy vd., 2016: 139). Öz belirleme teorisinden yola çıkarak ÇPK modeli de insana yakışır işin kişinin öz-belirleme deneyimini desteklemede etkili olacağını kabul ediyor.

İhtiyaçlar Tatmininin Çıktıları: ÇPK modeline göre insana yakışır bir işe sahip olmak; ÇPÇ yaklaşımında öne sürülen üç temel ihtiyacın (hayatta kalma ve güç, sosyal ilişki ve öz-belirleme ihtiyacı) tatmini sağlayacak, bu ihtiyaçlarının tatminin sonucunda da bireyin iş tatmini ve iyilik hali olumlu sonuçlanacaktır.

İş Tatmini: Duffy vd. iş tatminini, kişisel olarak tatmin edici ve anlamlı olan iş şeklinde tanımlamaktadırlar. Alanyazında yapılan araştırmalar, iş yerinde temel ihtiyaçlarının karşılanması ile iş tatmini arasındaki bağlantıyı tutarlı bir şekilde ortaya koymaktadır (Clark, vd., 1996: 75-76). Buna dayanarak Duffy vd., ÇPK modelinde insana yakışır iş sayesinde karşılanan temel ihtiyaçların iş doyumu seviyesini arttırdığını savunmaktadır. Buna ek olarak, çok sayıda araştırma, iş arkadaşlarıyla sürekli, olumlu ve destekleyici temasın işyeri memnuniyetinin kilit bir göstergesi olduğunu göstermiştir (Ducharme ve Martin, 2000: 238). İlişki ihtiyacının tatmin edilmesi, çoğu zaman, iş yerinde ya da iş vasıtasıyla, diğerlerinin yaşamlarını iyileştirmeyi içerdiği için iş doyumunu etkilemektedir. Son olarak, öz-belirleme ihtiyaçlarının karşılanması da kişinin yaptığı işe bağlılığını arttırarak anlamlı işi, dolayısıyla da iş tatminini etkilemektedir. Dolayısıyla insana yakışır iş ihtiyaç tatmini aracılığıyla iş tatminine ulaşmayı sağlamaktadır (Duffy vd., 2016: 138-139; Güler vd., 2022: 2819)

İyilik Hali: ÇPK modelinde iyilik hali “kişinin yaşamına ilişkin bilişsel ve duygusal değerlendirmesi” olarak tanımlanmaktadır. Modelde, ihtiyaç tatminini olumlu psikolojik ve ilişkisel işleyişle ilişkilendiren alan araştırmaların zenginliğini göz önüne alarak benzer yönde çıkarımlarda bulunmaktadır. Buna göre ÇPK modelinde de iş yerinde temel ihtiyaçların, sosyalleşme ihtiyacının ve öz-belirleme ihtiyaçlarının karşılanmasının iyilik halini olumlu yönde etkileyeceği kabul edilmektedir (Duffy vd., 2016: 138140). Özetle sonuç kısmında ÇPK, insana yakışır işin temel ihtiyaçlarının, sosyalleşme ihtiyaçlarının ve öz-belirleme ihtiyaçlarının tatmin edilmesine yol açtığını ve bunun da iş tatmini (işten elde edilen kişisel anlam ve tatmin) ve iyilik halini beraberinde getirdiğini öne sürmektedir. Bu nedenle model, insana yakışır işin güvence altına alınmasının, iş ve yaşam tatmini alanlarında olumlu sonuçlara yol açtığını öne sürmektedir (Duffy vd., 2019: 200). Çalışma psikolojinin genel amacına uygun bir şekilde insana yakışır bir işe sahip olmak bireyin iyilik halini arttıracaktır.

İnsana Yakışır İş ile İlgili Alan Araştırmaları

İnsana yakışır işe ilişkin kuramsal pek çok çalışmaya ve araştırmaya rastlamak mümkündür. Burada sadece konunun psikolojik boyutlarını da dahil eden alan araştırmalarına yer verilecektir. Bu bağlamda ÇPK modeli çerçevesindeki alan araştırmaları temel alınacaktır.

Her şeyden önce ÇPK'ya ait Duffy vd. (2016)'nin modelini öncü çalışma olarak kabul etmek gerekmektedir. Bunun doğruluğunu 2016 yılı sonrasındaki çalışmaların çeşitliliğinden anlamak mümkündür. Duffy ve meslektaşları, insana yakışır işin bileşenlerini psikolojik bir perspektiften değerlendirmek için İnsana Yakışır İş Ölçeğini geliştirmiştir (Duffy vd., 2017). Mevcut araştırmalar öncelikle ABD ve Batı toplumlarındaki yetişkinlere, özellikle de sosyal sınıf ve toplumsal ikilikler nedeniyle ötekileştirilmeye karşı en savunmasız olanlara odaklanmıştır. Duffy

ve arkadaşları (2018), çeşitli ırksal ve etnik kimliklere sahip çalışan yetişkinler arasında ÇPK'nın temel yönlerini test etmiş ve insana yakışır iş ile ilgili olarak ekonomik kaynaklar, ötekileştirme, çalışma iradesi ve kariyer uyumluluğu arasında varsayılan ilişkileri ortaya koymuşlardır (Duffy vd., 2018). Bu araştırmanın sonrasında pek çok ülke özelinde insana yakışır işin psikolojik boyutunu ele alan araştırmalar artmıştır.

Örneğin Türkiye (Büyüköze-Kavas ve Autin, 2019; Kozan vd., 2019; Keser ve Büyüköze-Kavas, 2022; Kirazcı vd., 2022; Aca ve Akdamar, 2022, Çarkıt, 2025), Doğu Asya (Kim vd., 2021; Chen vd., 2020; Wan ve Duffy, 2022; Nam ve Lin, 2019), ABD'de (Di Fabio ve Kenny, 2019; Duffy vd., 2020; Douglas, 2020; San Antonio ve Kaplan Bucciarelli, 2020) ve diğer Avrupa ülkelerinde İtalya (Di Fabio ve Kenny 2019; Svicher vd., 2022), İngiltere (Dodd vd., 2019), Portekiz (Ferreira vd., 2019), İsviçre (Mardonati vd., 2019) ve Fransa (Vignoli vd., 2020) dahil olmak üzere farklı ülke örneklerinde ÇPK modelini değerlendiren araştırmalar mevcuttur.

Ülkeler bağlamı dışında ÇPK araştırmaları ayrıca daha özelde LGBT (Douglass vd. 2017; Smith vd., 2020), göçmenler ve mülteciler (Autin vd., 2018; Massangale vd., 2020; Kim vd., 2023), gençler (Kenny vd., 2022) ve engelliler (Gilson vd., 2022) dahil olmak üzere ötekileştirmenin farklı yüzlerini deneyimleyen dezavantajlı gruplar için de yaygınlanmıştır. Bunların dışında ÇKP modelinin kronik sağlık sorunu (Tokar ve Kant, 2018) ve işsizlik deneyimi (Kossen ve McIlveen, 2018) ve düşük gelirli (Kozan vd. 2019) gibi konularla da ele alındığı görülmektedir.

ÇPK modeli son dönemlerde alanyazında oldukça ilgi gören konular arasındadır. Hem farklı ülke deneyimlerine ilişkin hem de ele alınan farklı kesimlerin deneyimlerine ilişkin alan araştırmalarının konuyu zenginleştirdiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Köklü bir geçmişe sahip olan insana yakışır iş tanımlamasının “çalışma” var oluşu sürece önemini koruyacağı açıktır. Her geçen gün değişen ve dönüşen çalışma koşulları içinde insana yakışır bir işe sahip olabilmek oldukça güçleşmektedir. İnsana yakışır iş kavramı, bireyin hem fiziksel hem de psikolojik sağlığını koruyan, onun değerlerini ve potansiyelini destekleyen bir çalışma ortamını ifade eder. Herkesin insana yakışır bir işte çalışma hakkı vardır.

Pek çok bilim dalının ilgi alanına giren insana yakışır iş tanımlaması psikolojik boyutta eksik kalmıştır. Bu eksikliğe ilk dikkat çekenlerden biri olan Blustein'in bu alandaki nitel çalışmaları, kavramın psikolojik boyutlarıyla ele alınmasının yolunu açmıştır. Bu bağlamda, kariyer danışmanlığı alanyazınındaki Blustein'in kariyer yolu açısından sıkıntılı gördüğü; güvencesiz, yoksul, göçmen vb. gibi etiketlerle ötekileştirilen insanların da görünür olması arzusu ÇPC'nin doğmasına sebep olmuştur. Blustein'in bu çabası sonrasında Duffy vd.'ne ilham olmuş ve ÇPK modeli ortaya çıkmıştır. Günümüz çalışma şartları açısından insana yakışır

bir yaşam, insana yakışır bir işten geçmektedir. ÇPK modeli, insana yakışır iş tanımlamasını güçlendirmekte ve konunun önemini psikolojik açıdan da görünür kılmaktadır.

İnsana yakışır iş, ekonomik çıktılarının ötesinde, bireylerin psikolojik ve sosyal iyilik hallerini de kapsayan bir kavramdır. Psikolojik kuramlar, işin bireylerin yaşamındaki anlamını ve iş deneyimlerinin niteliğini iyileştirme yollarını gözler önüne serer. Bu bağlamda ÇPK yaklaşımı da insan yakışır işi bireyin gözünden ortaya koyarken işin anlamlı olmasına hizmet etmektedir.

ÇPK modelinin alanyazında çalışma konuları açısından farklı akademisyenler tarafından çalışıldığı görülmektedir. Bunun bir nedeni insana yakışır iş konusunun çok yönlü ve evrensel olmasıyla ilgilidir. Fakat konu Çalışma Psikolojisi bilimi açısından henüz yeterli ilgiyi görememiştir. Bu çalışmanın bir diğer amacı da konunun Çalışma Psikolojisi bilimi içindeki önemine dikkat çekmektir.

Sonuç olarak insana yakışır iş tanımlaması bağlamından koparılmadan öznel boyutta da çalışılmalıdır. Alan araştırmaları konunun öznel boyutta nasıl deneyimlendiğini ortaya koyarken aslında günlük çalışma ortamında konunun amacına hizmet edip etmediğini de sorgulamaktadır. Ama bu demek değildir ki öznel boyuttaki deneyimler tek başına yeterlidir. Sosyal politika açısından yeri ve önemi açık olan insana yakışır iş tanımlamasının psikolojik boyutlarıyla çalışılması konunun bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmasını sağlayacaktır. Unutulmamalıdır ki, çalışma ortamlarının insana yakışır hale getirilmesi, sadece bireylerin değil, toplumsal refahın artması için de önemlidir. ÇPK modeli alan araştırmalarıyla toplum içinde ötekileştirilen grupların sesi olacaktır. Bu nedenle daha çok alan araştırmasına ihtiyaç vardır.

ÇPK modelini çalışmak sosyal politika disiplini açısından sosyal adalet, yapısal eşitsizlikler gibi hem makro ve hem de bireyin iş yaşamı bağlamındaki psiko-sosyal ihtiyaçları gibi mikro konulara dikkat çekilmesini sağlayacaktır. ÇPK modeli bu bağlamda sosyal politikanın sesi olma işlevini üstlenebilir. Kuramsal düzlemde tartışma konusu olan konular alan araştırmaları ile görünür kılınabilir. ÇPK modelinin sosyal politika disiplini ile etkileşimde olması, işe girişin önündeki yapısal engellerin tanınmasına, psikolojik ihtiyaçlar ve sosyal politikalar arasındaki bağın güçlendirilmesine ve ötekileştirilen grupların toplumsal katılımına destek sağlayabilir. ÇPK modeli ile uygulamada ise psikolojik verilerden yararlanılarak politika geliştirilebilir, ötekileştirilen gruplara özgü programlar geliştirilebilir ve işyerinde psikolojik destek hizmetlerinin sunulması sağlanabilir.

Kaynakça

- Aca, Z. ve Akdamar, E. (2022) "Türkiye'de İnsana Yakışır İş: Bağlam, Kavramsallaştırma ve Değerlendirme: Bir Alan Araştırması", *Journal of Management and Economics Research*, 20(1), 216-246.
- Autin, K. L., Duffy, R. D., Blustein, D. L., Gensmer, N. P., Douglass, R. P., England, J. W., ve Allan, B. A. (2019) "The Development and Initial Validation of Need Satisfaction Scales within The Psychology of Working Theory", *Journal of Counseling Psychology*, 66(2), 195-209.
- Autin, K. L., Duffy, R. D., Jacobson, C. J., Dosani, K. M., Barker, D., ve Bott, E. M. (2018) "Career Development Among Undocumented Immigrant Young Adults: A Psychology of Working Perspective", *Journal of Counseling Psychology*, 65(5), 605-617.
- Blustein, D. (2013) *The Psychology of Working: A New Perspective For A New Era*, In D. Blustein (Ed.), *Oxford handbooks online*, <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhdb/9780199758791.001.0001/oxfordhdb-9780199758791-e-001>, Erişim Tarihi: 29.11.2024.
- Blustein, D. L. (2006) *The Psychology of Working: A New Perspective For Career Development, Counseling and Public Policy*. Routledge.
- Blustein, D. L. (2008) "The Role of Work in Psychological Health and Well-Being: A Conceptual, Historical, And Public Policy Perspective", *American Psychologist*, 63(4), 228-240.
- Blustein, D. L., Kenna, A. C., Gill, N., and DeVoy, J. E. (2008) "The Psychology of Working: A New Framework For Counseling Practice and Public Policy", *The Career Development Quarterly*, 56(4), 294-308.
- Blustein, D. L., Lysova, E. I., ve Duffy, R. D. (2023) "Understanding Decent Work and Meaningful Work", *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 10(1), 289-314.
- Blustein, D. L., Olle, C., Connors-Kellgren, A. and Diamonti, A. J. (2016) "Decent Work: A Psychological Perspective", *Frontiers in Psychology*, 7, 407, 1-10.
- Buyukgoze-Kavas, A., ve Autin, K. L. (2019) "Decent work in Turkey: Context, Conceptualization, and Assessment", *Journal of Vocational Behavior*, 112, 64-76.
- Charlesworth, S., ve Macdonald, F. (2015) "The Decent Work Agenda and The Advancement of Gender Equality: For Emerging Economies Only?", *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, 31(1), 5-15.
- Chen, S. C., Jiang, W., ve Ma, Y. (2020) "Decent Work in A Transition Economy: An Empirical Study of Employees in China", *Technological Forecasting and Social Change*, 153, 119947, 1-11.
- Clark, A., Oswald, A., ve Warr, P. (1996) "Is Job Satisfaction U-shaped in Age?", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 69(1), 57-81.
- Çarkıt, E. (2025), *Decent Work among Turkish Working Adults: A latent profile Analysis*, *Journal of Career Assessment*, 33(2), 301-321.
- Deci, E. L., ve Ryan, R. M. (2000) "The 'What' And 'Why' of Goal Pursuits: Human Needs And The Self-Determination of Behavior", *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.
- Deranty, J. P. ve MacMillan, C. (2012) *The ILO's Decent Work Initiative: Suggestions For An Extension of The Notion of "Decent Work"*, *Journal of Social Philosophy*, 43(4), 386.
- Di Fabio, A., Medvide, M. B., ve Kenny, M. E. (2023) "Psychology of Working Theory: Decent Work For Decent Lives", in *Tackling Precarious Work* (pp. 52-69), Routledge.
- Di Fabio, A., ve Kenny, M. E. (2016) "From Decent Work To Decent Lives: Positive Self and Relational Management (PS&RM) in The Twenty-First Century", *Frontiers in Psychology*, 7, 361, 1-12.
- Di Fabio, A., ve Kenny, M. E. (2019) "Decent Work in Italy: Context, Conceptualization, and Assessment", *Journal of Vocational Behavior*, 110, 131-143.
- Dodd, V., Hooley, T., ve Burke, C. (2019) "Decent Work in The UK: Context, Conceptualization, and Assessment", *Journal of Vocational Behavior*, 112, 270-281.
- Douglass, R. P., Autin, K. L., Buyukgoze-Kavas, A., ve Gensmer, N. P. (2020) "Proactive Personality and Decent Work Among Racially and Ethnically Diverse Working Adults", *Journal of Career Assessment*, 28(3), 512-528.
- Douglass, R. P., Velez, B. L., Conlin, S. E., Duffy, R. D., ve England, J. W. (2017) "Examining The Psychology of Working Theory: Decent Work Among Sexual Minorities", *Journal of Counseling Psychology*, 64(5), 550-

559.

- Drubel, J., ve Mende, J. (2023) "The Hidden Contestation of Norms: Decent Work in The International Labour Organization and The United Nations", *Global Constitutionalism*, 12(2), 246-268.
- Ducharme, L. J., ve Martin, J. K. (2000) "Unrewarding Work, Coworker Support, and Job Satisfaction: A test of the Buffering Hypothesis", *Work and Occupations*, 27(2), 223-243.
- Duffy, R. D., Allan, B. A., England, J. W., Blustein, D. L., Autin, K. L. ve Douglass, R. P., (2017) "The Development and Initial Validation of The Decent Work Scale", *Journal of Counseling Psychology*, 64, 206-221.
- Duffy, R. D., Blustein, D. L., Diemer, M. A., & Autin, K. L. (2016) "The Psychology of Working Theory", *Journal of Counseling Psychology*, 63(2), 127-148.
- Duffy, R. D., Gensmer, N., Allan, B. A., Kim, H. J., Douglass, R. P., England, J. W., ve Blustein, D. L. (2019) "Developing, Validating, And Testing Improved Measures Within The Psychology of Working Theory", *Journal of Vocational Behavior*, 112, 199-215.
- Duffy, R. D., Kim, H. J., Allan, B. A., ve Prieto, C. G. (2020) "Predictors of Decent Work Across Time: Testing Propositions From Psychology of Working Theory", *Journal of Vocational Behavior*, 123, 103507, 3-14.
- Duffy, R. D., Velez, B. L., England, J. W., Autin, K. L., Douglass, R. P., Allan, B. A., ve Blustein, D. L. (2018) "An Examination of The Psychology of Working Theory With Racially And Ethnically Diverse Employed Adults", *Journal of Counseling Psychology*, 65, 280-293.
- Ferreira, J. A., Haase, R. F., Santos, E. R., Rabaça, J. A., Figueiredo, L., Hemami, H. G., ve Almeida, L. M. (2019) "Decent Work in Portugal: Context, Conceptualization, and Assessment", *Journal of Vocational Behavior*, 112, 77-91.
- Ghai, D. (2003) "Decent Work: Concept and Indicators", *International Labour Review*, Vol.142, No:2, pp. 113-146.
- Gilson, C. B., Sinclair, J., Whirley, M. L., Li, Y. F., ve Blustein, D. L. (2022) "More Than A Job, It's a Purpose": A Psychology of Working Perspective of The Working Experiences For Individuals With Intellectual and Developmental Disabilities", *Journal of Career Assessment*, 30(2), 367-386.
- Güler, B., Tunalı, C., Tuncel, G., ve Demir, O., (2022) "Çalışma Psikolojisi Teorisini Anlamak", *Proceeding Book, 7th International Conference On Social Sciences*, 24-25 Aralık 2022, 2810-2823.
- Hughes, S. (2005) "The International Labour Organisation", *New Political Economy*, 10(3), 413-425.
- ILO, (1998) *ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up*, Geneva.
- ILO, (1999) *Report of the Director-General: Decent work. International Labour Conference, 87th Session, Geneva*. <https://webapps.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc87/rep-i.htm>, Erişim Tarihi: 10.05.2024.
- ILO, (2008) *ILO Adopts Landmark Declaration on Social Justice for a Fair Globalization*, <https://www.ilo.org/resource/news/ilo-adopts-landmark-declaration-social-justice-fair-globalization>, Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- ILO, (2008) *Measurement of Decent Work, Discussion Paper for the Tripartite Meeting of Experts on the Measurement of Decent Work*, Geneva.
- ILO, (2009) *Guide To The New Millennium Development Goals Employment Indicators: Including the Full Set of Decent Work Indicators*, Geneva.
- ILO, (2013) *Decent Work Indicators: Guidelines For Producers and Users of Statistical and Legal Framework Indicators*, (2nd Ed.), Geneva.
- İşığöç, Ö. (2009) "Küreselleşme Sürecinde İnsana Yakışır İş", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, No:56, 307-331.
- Kahneman, D., ve Deaton, A. (2010) "High Income Improves Evaluation of Life But Not Emotional Well-Being", *Proceedings of The National Academy of Sciences*, 107(38), 16489-16493.
- Kapar, R. (2004) "Uygun İş Bağlamında Çalışan Yoksullar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, C.48, 185-204.
- Kapar, R. (2009) "Adil Bir Küreselleşme İçin Sosyal Adalet Uluslararası Çalışma Örgütü Bildirgesi", *Çalışma ve Toplum*, 4(23), 61-77.
- Kenny, M. E., Blustein, D. L., Liang, B., Klein, T., ve Etchie, Q. (2019) "Applying The Psychology of Working Theory for Transformative Career Education", *Journal of Career Development*, 46(6), 623-636.
- Kenny, M. E., Wu, X., Guterres, K. M., Gordon, P., Schmidtberger, R., Masters, A., ve Cunningham, S. (2024)

- "Youth Perspectives On Decent Education And College And Career Readiness", *Journal of Career Assessment*, 32(3), 598-618.
- Keser, A., ve Büyükgöze-Kavas, A. (2022) "Gelecekteki İnsana Yakışır İş Ölçeği: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması", *Kariyer Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 5(1), 19-33.
- Kim, J. H., Yoo, K., Lee, S., ve Lee, K. H. (2021). A Validation Study of The Work Need Satisfaction Scale For Korean Working Adults, *Frontiers in Psychology*, 12, 611464, 1-16.
- Kim, T., Autin, K. L., ve Allan, B. A. (2023) "An Examination of Psychology of Working Theory With Immigrant Workers in The United States", *Journal of Career Assessment*, 31(1), 190-206.
- Kirazcı, F., Ergin, Z.Ö. ve Büyükgöze-Kavas, A. (2022) "İnsana Yakışır İşten İyi Oluşa: Çalışma Psikolojisi Kuramına Dayalı Bir Model Testi", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (2), 567-591.
- Kossen, C., ve McIlveen, P. (2018) "Unemployment from the Perspective of the Psychology of Working. *Journal of Career Development*", 45(5), 474-488.
- Kozan, S., Işık, E., ve Blustein, D. L. (2019) "Decent Work and Well-Being Among Low-Income Turkish Employees: Testing The Psychology of Working Theory", *Journal of Counseling Psychology*, 66(3), 317-327.
- MacNaughton, G., & Frey, D. (2018) "Challenging Neoliberalism: ILO, Human Rights, and Public Health Frameworks On Decent Work", *Health and Human Rights*, 20(2), 43-55.
- Masdonati, J., Schreiber, M., Marcionetti, J., & Rossier, J. (2019) "Decent Work in Switzerland: Context, Conceptualization, and Assessment", *Journal of Vocational Behavior*, 110, 12-27.
- Massengale, M., Shebuski, K. M., Karaga, S., Choe, E., Hong, J., Hunter, T. L., ve Dispenza, F. (2020) "Psychology of Working Theory With Refugee Persons: Applications for Career Counseling", *Journal of Career Development*, 47(5), 592-605.
- Nam, J. S., ve Kim, S. Y. (2019) "Decent Work in South Korea: Context, Conceptualization, and Assessment", *Journal of Vocational Behavior*, 115, 103309, 2-15.
- Palaz, S. (2005) "Düzgün İş (Decent Work) Kavramı ve Ölçümü: Türkiye ve OECD Ülkelerinin Bir Karşılaştırması", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Vol.50, 2005, 479-505.
- Pereira, S., dos Santos, N. R., ve Pais, L. (2019) "Empirical Research on Decent Work: A Literature Review. *Scandinavian Journal of Work and Organizational Psychology*", 4(1): 4, 1-15. DOI: <https://doi.org/10.16993/sjwop.53>, 1-15.
- Piasna, A., Sehnbruch, K., ve Burchell, B. (2020) "Decent Work: Conceptualization and Policy Impact. Decent Work And Economic Growth", *Encyclopedia of The UN Sustainable Development Goals*, Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-319-71058-7_107-1.
- Pouyaud, J. (2016) "For a Psychosocial Approach to Decent Work", *Frontiers in Psychology*. 7:422, 1-14.
- Rombouts, S. J., ve Zekić, N. (2020) "Decent and Sustainable Work for the Future?", *UCLA Journal of International Law and Foreign Affairs*, 24(2), 317-358.
- San Antonio, D. M., ve Kaplan-Bucciarelli, J. (2022) "Possibility and Constraint in The Lives of Young Rural Workers in The United States: The Psychology of Working And Post-Trauma Vocational Trajectories", *Emerging Adulthood*, 10(1), 30-41.
- Savickas, M. L. (2002) "Career Construction: A Developmental Theory Of Vocational Behavior", In D. Brown, L. Brooks, Associates (Eds.), *Career Choice And Development* (4th ed., pp. 149-205). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Smith, R. W., Baranik, L. E., ve Duffy, R. D. (2020) "Psychological Ownership Within Psychology of Working Theory: A Three-Wave Study of Gender and Sexual Minority Employees", *Journal of Vocational Behavior*, 118, 103374, 2-11.
- Standing, G. (2008) "The ILO: An Agency For Globalization?", *Development and Change*, 39(3), 355-384.
- Svicher, A., Di Fabio, A., ve Gori, A. (2022) "Decent Work in Italy: A network Analysis", *Australian Journal of Career Development*, 31(1), 42-56.
- Tokar, D. M., ve Kaut, K. P. (2018) "Predictors of Decent Work Among Workers with Chiari Malformation: An Empirical Test of The Psychology of Working Theory", *Journal of Vocational Behavior*, 106, 126-137.
- Vignoli, E., Prudhomme, N., Terriot, K., Cohen-Scali, V., Arnoux-Nicolas, C., Bernaud, J. L., ve Lallemand, N. (2020) "Decent Work in France: Context, Conceptualization, And Assessment", *Journal of Vocational Behavior*, 116, 103345, 2-14.

- Wan, W., ve Duffy, R. D. (2022) "Decent Work and Turnover Intention Among New Generation Employees: The Mediating Role of Job Satisfaction and The Moderating Role Of Job Autonomy", Sage Open, 12(2), 21582440221094591, 1-11.
- Williams, T. R., Autin, K. L., Pugh, J., Herdt, M. E., Garcia, R. G., Jennings, D., ve Roberts, T. (2023) "Predicting Decent Work Among US Black Workers: Examining Psychology of Working Theory", Journal of Career Assessment, 31(4), 756-772.
- Yıldırım, S., ve İslamoğlu, E. (2014) "İnsana Yakışır İş" Kavramı Bağlamında Türkiye'de Ev Hizmetinde Çalışan Kadınlar", SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi, 4(2), 145-175

Araştırma Makalesi

Sosyal devleti yeniden düşünmek: Yıkıldı mı, yeniden kurulabilir mi?

Nevzat Evrim ÖNAL¹

ORCID: 0000-0001-5843-7289

Öz

Kapitalist toplumda işçi sınıfına mensup kimi bireylerin, zaman zaman da sınıfın kimi bölmelerinin yaşamak için yardıma muhtaç hale gelmesi, düzenin işleyişinin olağan bir sonucudur. Sanayi devriminden bu yana bu durum sadece kapitalist üretim biçiminin eleştirilerinde değil, düzenin bizzat tanımladığı “sorunlar” listesinde yer almış ve çeşitli çözümler (örneğin zenginlerin daha hayırsever olması) önerilmiştir. Ne var ki 20. yüzyıl içerisinde devletin yerleşik sıfatlarından biri haline gelen “sosyal devlet” ilkesi sadece zaman zaman akut hale gelen yoksulluğa bir çözüm olarak ele alınamaz. Bu ilke, modern devletin felsefesiyle, ideolojik aygıtlarıyla ve maliyesiyle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda sosyal devlet ilkesinin liberallerin iddia ettiğini aksine, “zenginlerden yoksullara kaynak aktarımı” olarak görülmesi mümkün değildir.

1970’lerin başından bu yana neoliberalizmle birlikte, kapitalist devletin her unsuru gibi sosyal olma özelliği de bir dönüşümden geçmiştir. Ne var ki, sıklıkla dile getirilen “sosyal devletin ortadan kalktığı” iddiaları mevcut olgularla desteklenmemektedir. Yaşanan dönüşüm esasen devletin sınıf çelişkilerini hafifletmek için üstlendiği sosyal fonksiyonların daha parasal bir nitelik kazanması ve böylelikle piyasa dostu hale gelmesi yönündedir. Dahası, kapitalist üretim biçiminin, devletin “sosyal” niteliği var olmaksızın ekonomik ve politik açıdan sürdürülebilirliği de kuşkuludur. Bu makalede, sosyal devletin tarihsel

1. Doçent Doktor, Beykoz Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü
nevzatevrimal@beykoz.edu.tr.

arka planından ve mantığından yola çıkılarak bu başlıktaki, evrensel temel gelir ve benzeri güncel tartışmalar ele alınacak ve kavram eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar kelimeler: Sosyal devlet, evrensel temel gelir, yoksulluk

Rethinking the social state: Has it been demolished; can it be constructed again?

Abstract

In capitalist society, it is a normal result of the functioning of the system that some individuals belonging to, and sometimes whole sections of the working class need aid in order to live. Since the industrial revolution, this situation has not only been included in the criticisms of the capitalist mode of production, but also in the list of “problems” defined by the system itself, and various solutions (for example, philanthropism of the rich) have been proposed. However, the principle of the “social state”, which became one of the established attributes of the state in the 20th century, cannot be considered as just a solution to poverty that becomes acute from time to time. This principle is closely related to the philosophy, ideological apparatuses and finances of the modern state, and in this context, contrary to what liberals claim, it is not possible to see it as a “transfer of resources from the rich to the poor”.

Since the early 1970s, together with neoliberalism, the social facet of the capitalist state, like every other facet, has undergone a transformation. However, the frequently expressed claims that the “social state has been demolished” are not supported by present facts. The transformation that is taking place is mainly in a direction in which the social functions that the state has undertaken to alleviate class contradictions become more monetized and therefore more market friendly. Furthermore, it is doubtful that the capitalist mode of production can have economic and political sustainability without the “social” aspect of the state. In this article, the historical background and logic of the social state will be taken into consideration, and current debates on this topic, such as universal basic income, will be subjected to a critical evaluation.

Keywords: Social state, universal basic income, poverty

Giriş

“Sosyal devlet” kavramı bir 20. yüzyıl, hatta daha spesifik olmak gerekirse, Hobsbawm’ın (1996) ifade ettiği biçimiyle bir “Kısa 20. Yüzyıl” ürünüdür.

Piketty (2014: 474-475) birinci kuşak kapitalist ülkelerde devlet gelirlerinin toplam üretimden aldığı payın 1910’ların başından itibaren sürekli olarak büyüdüğünü, bu büyüme eğiliminin 1970’lerin sonundan itibaren durduğunu ancak gerilemediğini saptamaktadır. Yani 1970’lerin ortası itibarıyla kapitalist dünyanın

tamamında hâkim hale gelen neoliberal ekonomi politikaları devletin büyümesini durdurmuş, ama onu küçültmemiştir. Yaklaşık altmış yıla yayılan bu değişim sürecinde devlet harcamalarını olağanüstü büyüten iki dünya savaşının da etkisi bulunmakla beraber, savaş yıllarının ardından yaşanan azalmalar asla savaş öncesi düzeylere geri dönüş anlamına gelmemiş; devletin ekonomideki payında yaşanan artış eğilimi bu dönem boyunca sürekliliğini korumuştur. Türkiye gibi sanayileşmesi esasen 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen, ikinci kuşak kapitalist ülkelerde de süreç, bir zaman farkıyla ama aynı çerçevede işlemiştir (IMF, tarihsiz).

Günümüzde belirli bir gelişkinliğe sahip kapitalist ekonomilerin neredeyse tamamında devlet harcamaları GSYH’nin yüzde 30’undan fazla, kapitalizmin beşiği olan Avrupa’da ise hemen her ülkede yüzde 40’ın üzerindedir (IMF, tarihsiz). Bu harcamaların büyük bölümü kamusal eğitim ve sağlık harcamaları ile hane halkı refahını artırıcı nitelikte aynı ya da nakdi çok çeşitli transfer harcamalarından oluşmaktadır (Piketty, 2014: 475). Dolayısıyla sosyal demokrasinin muhtelif varyantlarının on yıllardır bir ezber olarak tekrarladığı “neoliberalizmin sosyal devleti ilga ettiği” iddiasına şüpheyile yaklaşmak gerekmektedir.

Bunun ötesinde, “sosyal devlet” kavramı tarihin belli bir noktasında, devletin harcamalar politikasının spesifik bir karakterini tanımlamak için ortaya çıkmış olsa da felsefi anlamda totolojiktir; zira bir devletin toplumsal olmaması, yani “antisosyal” olması mümkün değildir. Bu yüzden konu, kavramsal düzeyden başlayarak her soyutlama düzeyinde eleştiriye muhtaçtır ve bu makale, söz konusu tartışmaya bu yönde bir katkı sunma amacı taşımaktadır.

Sosyal devletin mantığı

Devlet konusunda yürütülen tartışmalarda yapılan en yaygın varsayımlardan biri, devletin toplumu oluşturan ve üretim ilişkilerinin tarafı olan sınıflardan bağımsız, özerk bir politik güç odağı olduğudur. Ekonomi ile siyaseti birbirinden ayıran bu varsayıma yönelik en köklü eleştiri, Engels (2018: 190-191) tarafından şu şekilde formüle edilmiştir:

“[D]evlet kesinlikle topluma dışarıdan dayatılmış bir güç değildir (...) belirli bir gelişme aşamasındaki toplumun bir ürünüdür; o toplumun kendi kendisiyle, uzlaşmaz bir çelişkiye düştüğünün, ortadan kaldırmaya gücünün yetmediği uzlaşmaz zıtlıklara bölündüğünün bir itirafıdır. Fakat bu karşıtlıkların çatışan ekonomik çıkarları, çatışan sınıfların kısır bir kavga içinde birbirlerini ve toplumu kemirmemeleri için, bu çatışmayı hafifletecek, ‘düzenin’ sınırları içinde tutacak, açıkça toplumun üzerinde yer alan bir güç gerekli olmuştur ve toplumdan kaynaklanan ama kendini onun üstüne koyan, topluma gitgide daha çok yabancılaşan bu güç devlettir.”

Devlete bu şekilde, onu sınıf mücadelelerinin üzerinde özerk bir güç değil, aksine egemen sınıfın egemenliğini sürdürmek için oluşturduğu bir üstyapı aygıtı olarak yaklaştığımızda, sosyal devlet denen olgunun mantığını kavramak da kolaylaşır. Herhangi bir sınıflı toplumda, toplumsal düzenin işleyişi aynı anda üç amacı yerine getirebilmelidir: *Birincisi*, düzenin ekonomik ve politik açıdan istikrarlı biçimde yeniden üretimi sağlanmalıdır. *İkincisi*, egemen sınıfın zenginlik ve ayrıcalıklarının sürekli genişleyecek biçimde yeniden üretimi sağlanmalıdır (kapitalizm özelinde bu, sermaye birikiminin sürmesi manasına gelir). *Üçüncüsü*, ezilen ve artı-emeğine el konan sınıfın emek gücünün yeniden üretimi sağlanmalıdır. Ne var ki kapitalist toplumda bu üç gereksinim birbiriyle temelden çelişkilidir; zira sınıf ilişkileri olağan işleyişine bırakıldığında her bir sermayedar ikinci gereksinimi sağlamak için işçileri mümkün olan en uzun işgünü boyunca ve en düşük ücret karşılığında çalıştıracak; bunu başardığı ölçüde işçinin çalışma koşullarını onun geçimini sağlamayacak kadar kötüleştirecektir (Marx, 2011: 259). Bu durum, üçüncü gereksinimi sağlamaz hale getirecek; bu da zincirleme olarak birinci gereksinimi hem ekonomik (zira işçi ücretleri aynı zamanda toplumdaki başlıca meta talebi kaynağıdır) hem de politik (zira insanlar kitle-sel biçimde geçinemez hale geldikleri durumda ayaklanırlar) açıdan sağlamaz hale getirecektir. İngiliz ekonomi politiğinin en önemli düşünürlerinden Ricardo (1997: 85) bu yüzden “emeğin doğal fiyatı”nı, “emekçilerin geçinebilmeleri ve nesillerini herhangi bir artma ya da azalma olmadan sürdürebilmeleri için gerekli olan fiyat” olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda, sınai kapitalizmin ilk gelişkin örneği olan İngiltere’de 1800’lerin başlarından itibaren yürürlüğe konan “Fabrika Yasaları”, bir sosyal devlet uygulaması olarak tanımlanması zor olmakla beraber; devlet tarafından yukarıda bahsettiğimiz çelişkiyi uykuya yatırmaya, Engels’in deyimiyle “ekonomik çıkarları çatışan sınıfların kısır bir kavga içinde birbirlerini ve toplumu kemirmemeleri için” mutlak emek sömürsünü sınırlandırmaya yönelik bir önlemdir (Marx, 2011: 235).²

Burada kavranması gereken temel meselelerden biri şudur: İşçi sınıfı hiçbir zaman sadece fiilen iş başında olan işçilerden ibaret değildir. Mülk sahibi olmayan ve emeğini satmaktan başka bir geçim olanağı olmayan her insan işçidir ve işçi sınıfı da bu insanların tamamını içerir. Dolayısıyla, herhangi bir verili anda işçi sınıfının bir bölümü ücret karşılığı çalıştırılıyor olacak (burada kayıtlı ya da kayıt dışı çalışma da konumuz açısından önemsizdir), geri kalanı ise Marx’ın (2011:

2 Aynı dönemde İngiltere’de sınai kapitalistlerin “tahıl yasaları” olarak bilinen, gıda hammaddelerinin ithalatını önleyen gümrük duvarları oluşturan ve topak sahiplerini koruyan, ama bunu yaparken gıda fiyatlarını yükselten yasaların kaldırılması için verdikleri politik mücadele, hatta bu mücadelede işçi sınıfı ile ortak eylemler örgütlemeleri, benzer bir örnektir.

599-610) kavramsallaştırmasıyla “yedek işgücü ordusu” olarak toplumun temel üretim faaliyetlerinin dışında kalacaktır. Öte yandan, bir bölümünün üretim süreçlerinden bu şekilde dışlanması sınıfı “çalışan” ve “çalışmayan” olmak üzere birbirleriyle ilişkisiz iki parçaya bölmez. Aksine, ücretli emek ilişkisine girmeyen ya da giremeyen işçiler, bir yandan yaşayabilmek için fiilen çalıştırılmakta olan işçilerin ücretlerine muhtaç olur, diğer yandan ise emek gücünün sınıfsal düzeyde yeniden üretimi için başka fonksiyonlar (örneğin ev içi işler, bakım emeği vb.) üstlenirler. Dolayısıyla, işçi sınıfının sermayedar sınıf tarafından sömürülen emek gücünün yeniden üretimi, (1) birey düzeyinde tipik olarak aile ilişkileri bağlamında, ama genel anlamda sınıfın bütününde gerçekleşir ve (2) işçi sınıfının ücretli emek ilişkisi içerisinde olan bölümünün gelirin (yani kapitalist üretim ilişkilerinin sürüyor olmasına) bağımlıdır (Önal, 2021). Zira kapitalist üretimin kesintiye uğradığı bir durumda ne geçim için gerekli metalar ne de bu metaları satın almak için gereken para bulunabilecektir.

Sosyal devlet, kapitalist üretim biçiminin, olağan işleyişine bırakıldığında kolaylıkla yaratabildiği defalarca görülmüş olan bu krizin yaşanmaması için oluşturulmuş devlet fonksiyonlarına verilen toplu isimdir. Sosyal devletin bu zorunlu varoluşunu kavramayan, örneğin onu “popülist” olarak nitelendirilen siyasi akımların oy toplamak için kullandığı arızı (ve enflasyonist) bir politik araç olarak gören tüm yaklaşımlar kökten hatalıdır.

Sosyal devletin tarihselliği

Sosyal devlet politikalarının birinci kuşak kapitalist ülkelerin tamamında 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak hayata geçirilmeye başlanmış olması bir tesadüf değildir ve olgunun tarihselliğini göstermektedir. Bu tarih itibarıyla artık bu ülkelerde sanayileşme süreci tamamlanmış, kapitalist üretim biçimi olgunlaşmıştır. Bunun konumuz açısından kritik toplumsal sonuçlarından biri, bu ülkelerde işçi sınıfının kırdaki küçük ölçekli ya da geçimlik tarımsal üretim ile bağlarının zayıflaması ve neredeyse tamamen kentlileşmesidir. İşçi ailelerine başta gıda olmak üzere kimi geçim nesnelerini ucuza ya da bedelsiz sağlayan bu bağlar seyreldikçe emeğin yeniden üretimi için işçi sınıfının meta tüketimine duyduğu ihtiyaç artmış; ücretler kendiliğinden bu ihtiyaca uyarlanmadığı için geçim koşulları zorlaşmıştır. Bu durum, bilhassa kriz dönemlerinde yükselen işsizlik sonucunda gıda talebinin düşmesi ve buna tepki olarak tarımsal üreticilerin de düşen fiyatlar karşısında gıda üretimini kısması ile birleştiğinde çok ağır toplumsal sonuçlara yol açmıştır (Poppendieck, 1992).

Buradan çıkartılması gereken temel sonuç şudur: Sosyal devlet olgusu, kapitalist üretim biçiminin olağan gelişme eğilimleri tarafından bir ihtiyaç olarak kendisini dayatmıştır.

Diğer yandan bu dönem aynı zamanda işçi sınıfının iktidarda olduğu Sovyetler Birliği’nin kuruluş ve yükseliş dönemidir. Sosyalist ekonominin kapitalist ekonominin aksine gelir eşitsizliklerini azaltan, dolayısıyla üretim olanakları ile

üretileen faydalı nesnelere erişim olanakları arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanan ekonomik krizlere bağışık yapısı 1929 yılında başlayan Büyük Buhran ile çok açık hale gelmiştir. Sovyet ekonomisi, kriz yıllarında tüm birinci kuşak kapitalist ekonomilere göre açık biçimde çok daha iyi performans göstermiş (Gregory ve Sailors, 2003: 192-193), geriden geliyor olmasına rağmen olağanüstü bir hızla sanayileşmiştir. Dahası, kapitalist toplumun olağan durumu olan gelir ve servet eşitsizliği krizin toplumsal etkilerini derinleştirmektedir (Wisman, 2014) ve bu yalnızca ilerleyen yıllarda yapılan iktisat çalışmalarında bulgularan değil, krizi yaşayan insanlar tarafından çok şiddetli biçimde hissedilen ve gözlemlenen bir olgudur. İki ekonomik sistem arasındaki bu çarpıcı kontrast, kapitalist ülkelerde işçi sınıfının düzenin politik çerçevesine olan bağılılığının ortadan kalkmasının önlenebilmesi için krizin yoksullaştırıcı etkilerini frenleyecek bir devlet müdahalesini zorunlu hale getirmiştir. Birinci kuşak kapitalist ülkelerde bu müdahale, 2. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde ekonomik açıdan benzer ama politik açıdan farklı çerçevelerde gerçekleşmiştir (Garraty, 1973: 907-908). Savaşın sosyalizmin zaferiyle ve sonrasındaki birkaç yıl içerisinde çok sayıda yeni sosyalist ülkenin kurulmasıyla sonuçlanmasının ardından ise, Keynes'in teorisinin etrafında yaklaşık 25 yıl sürecek bir sınıf uzlaşması ekonomi politiğı kurulmuştur (Önal, 2022: 174-178).

Öte yandan, esasen bu dönemden günümüze miras kalmış olan sosyal devlet politikaları, salt sermayedar sınıfın işçi sınıfına verdiği bir "ödün"den ibaret de görülemez. Eğer öyle olsaydı, işçi sınıfının neredeyse kesintisiz bir politik gerileme yaşadığı ve reel sosyalizmin ortadan kalktığı son elli yıl zarfında bu politikaların varlığının çok daha şiddetli biçimde sorgulanması beklenirdi. Egemen ideoloji ve siyaset içerisinde sosyal devlet uygulamalarına kökten karşı çıkan Hayekçi bir liberal argüman seti daima dolaşımda tutulsa da Arjantin başkanı Milei gibi kimi uç örnekler dışında kimse devletin sosyal fonksiyonlarını toptan rafa kaldırmaya çalışıyor gibi görünmemektedir. Aksine tartışma daha çok sosyal devletin, kapitalizmin güncel ihtiyaçlarına göre nasıl dönüştürülmesi gerektiğı etrafında şekillenmektedir.

Güncel tartışmalar: Daha "piyasa dostu" bir sosyal devlet arayışı

Keynesci dönemde uygulanan biçimiyle sosyal devlet politikaları gelir ve servet eşitsizliğinin geçim araçlarına erişim üzerindeki etkisini yumuşatmaya yönelik bir uygulamalar bütünüydü. Bu politikalar ile, birinci kuşak kapitalist ülkelerde kişisel gelirin ve mirasların en üst dilimlerine çok yüksek oranlarda vergi uygulayan devlet (Piketty, 2014: 499 ve 503), egemen sınıfları zenginliklerini servet değil sermaye biçiminde tutmaya, elde ettikleri sermaye kazançlarını da kâr payı ödemeleri yoluyla kişisel gelire dönüştürmek yerine şirket içerisinde tutarak yeniden yatırmaya zorluyordu. Diğer yanda ise tam istihdam hedefli istihdam politikaları ve yüksek reel ücretlerin yanı sıra, ağırlıklı kısmını kamusal eğitim ve sağıık hizmetleri ile kapsayıcı emeklilik sistemlerinin (ki buna kimi tarımsal des-

tek sistemleri de eklenebilir) oluşturduğu bir sosyal devlet harcamaları şablonu mevcuttu. Tüm bu politika paketi bu müdahale olmaksızın kendiliğinden ortaya çıkmayacak bir yüksek üretim ve yüksek harcanabilir gelir düzeyi yaratıyordu. “Kapitalizmin altın çağı” olarak adlandırılan bu dönemde yaşanan yüksek ekonomik büyüme oranlarının kaynağı bu ekonomik modeldi (Glyn vd., 1990: 46-50)

Burada konumuz açısından dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta şudur: Keynesçi dönemde kurulan sosyal devlet yapısında refah artırıcı transferlerin önemli bir bölümü ya ayniydi ya da kimi temel geçim nesnelerinin fiyatlarını düşük tutmak suretiyle ücretlerin alım gücünü yükseltmeye yönelikti. Yani transfer alıcısının harcanabilir gelirini nominal olarak yükseltmek ve onu daha fazla meta tüketebilir hale getirmek yerine, bazı temel geçim ihtiyaçlarının kamu tarafından bedelsiz sunulması (örneğin eğitim ve sağlık), bazılarının da kamu üreticiliği yoluyla fiyatlarının kontrol edilmesi (bilhassa gıda ve giyim) sonucunda, insanca bir yaşam için gereken zorunlu harcamayı azaltma ve refahı artırma üzerine kuruluydu. Liberal cenahtan yapılan eleştirilerde de genelde devlet politikalarının bu yönü hedef alınıyor, bu politikaların piyasa ekonomisinin alanını sınırlandırıyor ve daraltıyor olmasından yakınılıyordu.

Neoliberalizm yaygın ekonomi politikası haline gelmeye başladığında, bu alanda ilk olarak kamu gelirlerinin yapısını değiştirdi. Şirketlerden, kişisel gelirin yüksek dilimlerinden ve mirastan alınan vergiler düşürüldü ve yeniden bölüşüm etkisi çok daha düşük, kimi durumlarda zenginlerin daha az vergilendirildiği vergi sistemlerine geçildi (Buggeln, 2017: 125). Bunun sonucunda, sosyal devlet uygulamaları (hatta genel olarak devlet) esasen işçi sınıfının görece yüksek gelirli kesimleri ve orta sınıflardan alınan vergilerle finanse edilen bir yapıya dönüştürüldü (Kato, 2003: 51-52). Bunun bir diğer göstergesi de sosyal sigorta kesintileri kaleminin sosyal devletin finansmanındaki payının belirgin biçimde artmasıydı (Warren, 2008: 10). Türkiye siyasetinde sıklıkla tekrar edilen, “sosyal güvenlik sisteminin kendi kendisini finanse edebiliyor olması gerektiği” vurgusu, bu politik yönelimin Türkiye’deki yansımalarından biridir (TC Kalkınma Bakanlığı, 2014: 53-54).

Diğer yandan, gelişkin kapitalist ülkelerde sosyal devlet harcamalarının kamu harcamaları içerisindeki payı artmaya devam etti. Ayrıca bu alanda sermayedar sınıfın olağan tercihi olan aynı yardımların yerine olabildiğince nakdi yardımlar yapılması ve yardım alanların meta piyasalarından tüketime yönlendirilmesi pek gerçekleşmedi. Yaşanan, daha çok her iki yardım kategorisinin, birbirlerine olan oranları aşağı yukarı sabit kalmak suretiyle büyümesiydi (OECD, tarihsiz1).

Günümüzde yaygın biçimde yürütülen evrensel temel gelir tartışmasının бүtünü olmasa da liberal ayağı buraya oturmaktadır. Bu önermeye zemin teşkil eden rasyonalite özetle şöyledir: Kapitalist üretim, dünya çapında olgunlaştıkça Marx’ın öngörüsüne (2011: 613) gayet uygun bir biçimde işçi sınıfının oransal olarak giderek daha büyük bir bölümünü üretimden dışlamakta ve yedek işgücü kategorisine itmektedir. Dünyanın genelinde gayet belirgin olan bu eğilim 2000’le-

rin başından itibaren harcanabilir gelirin yüksek olduğu ülkelerde şişen hizmet sektörü ve genişleyen beyaz yakalı istihdam nedeniyle kısmen tersine dönmüş olsa da (Dünya Bankası, tarihsiz), bilhassa yapay zekanın yaratacağı istihdam yıkımının bu eğilimi tekrar ve şiddetli biçimde güçlendireceği düşünülmektedir (Bidadanure, 2019: 497). Zaten zengin ülkelerde hizmet sektörünü bu denli şişkin tutan yüksek tüketim düzeyleri büyük ölçüde hane halkı borçlanmasıyla, yani uzun erimde sürdürülemez bir biçimde uyarılmaktadır (OECD, tarihsiz2). Bu bağlamda evrensel temel gelir, gelecekte nüfusun giderek büyüyen bir bölmesinin üretim ilişkilerinden dışlanacağı, dolayısıyla kendisine ait bir harcanabilir gelirden mahrum kalacağı öngörüsüyle; bunun yaratacağı toplumsal gerilimleri hafifletmenin yanı sıra meta piyasalarının ihtiyaç duyduğu tüketim seviyelerini korumaya yönelik bir araç olarak önerilmektedir. Yani evrensel temel gelirin başlıca fazileti aynı değil parasal olmasıdır; zira “nakit [transferler], piyasaları bozmadan yoksulları tüketiciye dönüştürecektir” (Bidadanure, 2019: 484).

Bu çerçeveye uyumlu biçimde, sosyal devlet fikrine genel anlamda karşı olan liberal düşünce evrensel temel geliri diğer faydalarının yanı sıra geleneksel anlamda sosyal devletten kurtulmanın bir yolu olarak görmekte ve önermektedir. Örneğin Murray, “Refah Devletinın Yerini Alacak Bir Plan” alt başlıklı eserinde devletin emeklilik, sağlık ve işsizlik konusundaki harcamalarının tamamının yerine evrensel temel gelirin geçebileceğini savunmaktadır (Murray, 2016: 130-131). Sorunun piyasa talebinin eksikliği ve sürdürülemezliğinden ziyade kitlesel mutlak yoksulluk olduğu ülkelerde ise evrensel temel gelir yoksulluk azaltıcı yardımların yanı sıra mikro kredilerin yerine geçecek bir araç olarak düşünülmektedir (Banerjee, Niehaus ve Suri, 2019: 967).

Türkiye’de ne oldu?

Tüm bu sürecin Türkiye’de, kapitalist üretim biçiminin gelişkinlik düzeyine bağlı biçimde dünyanın geri kalanıyla aşağı yukarı paralel biçimde yaşandığı söylenebilir. Cumhuriyetin kuruluşundan kısa bir süre sonra dünya ekonomisi 1929 Buhranıyla altüst olmuştur. Henüz sanayileşmemiş, sanayileşmek için ihtiyaç duyduğu dış kaynak girişi ise tarımsal ürün ihracatına bağlı olan Türkiye’ye bu durum Hatipoğlu’nun ifadesiyle bir “ziraî buhran” olarak yansımış; buhran koşullarında tarımsal ürün fiyatları sınai ürün fiyatlarına göre daha hızlı düştüğünden, küçük ölçekli üretim yapan köylü ailelerinde topraktan kopmadan ziyade bir beka stratejisi olarak erkeklerin şehirlere gidip iş aramaya başlaması yaygınlaşmıştır. İlerleyen yıllarda tarım bakanlığı da yapacak ve Türkiye’nin tarım politikalarında önemli bir etkiye sahip olacak olan Hatipoğlu, kırdaki emeğin sanayileşme ile kentlere çekilmemesi ama tarımdaki kötü koşullar nedeniyle itilmesi olarak özetlenebilecek bu durumun “büyük nüfus kalabalıklarının vaktından evvel ve birden bire proletaryalaşmasına” dönüşebileceği uyarısında bulunmuştur (Hatipoğlu, 1936: 87).

Bu vurgu, henüz yerleşik bir sosyal devlet yapılanması bulunmasa da (sosyal devlet ilkesi Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’na 1961’de girecektir) Türkiye’de devletin sınıfsal reflekslerini göstermesi açısından önemlidir. Kuruluş süreci Sovyetler Birliği ile yana yana ve eşzamanlı gerçekleşen, kapitalist dünyaya referansla bakıldığında ise sosyal devletin yükseliş çağına denk düşen Türkiye Cumhuriyeti’nde devletin, Engels’in vurguladığı biçimde sınıf mücadelelerini teskin edici rolü daima onun birincil görevi olmuştur.

Öte yandan, Türkiye’de aynı dönemde devletin bir diğer temel görevi, kapitalist gelişmenin ikinci kuşağında yer alan başka pek çok ülkede olduğu gibi sanayileşmeye öncülük etmek olmuştur. Devletin bu şekilde ülkedeki en önemli ve teknik açıdan ileri (yani emek üretkenliğinin en yüksek olduğu) sanayi kuruluşlarında işveren konumunda olması, istihdam ile refah arasındaki ilişki sonucunda, devletin kalkınmacı rolüyle sosyal devlet fonksiyonunun (dolayısıyla toplumsal sınıfları uzlaştırma misyonunun) iç içe geçmesiyle sonuçlanmıştır (Önal, 2023: 357).

Devletin sosyal fonksiyonlarının evrimi konusunda Türkiye’nin dünya ile olan paralelliği neoliberal dönüşüm döneminde de sürdü. Türkiye’de görece uzun bir zamana yayıldığı ve ancak 2000’lerin ilk on yılındaki özelleştirme dalgasıyla tamamlandığı söylenebilecek bu dönüşüm sonucunda devletin meta piyasalarındaki rolü belirgin biçimde küçüldü. Değişimin kamu maliyesi boyutunda dikkat çeken unsur ise, dünyanın geri kalanından çok daha belirgin biçimde kamu gelirlerinde dolaylı vergilerin rolünde yaşanan artıştı (Soydal ve Yılmaz, 2009: 299). 1980 yılında vergi gelirlerinin yaklaşık yüz 62’si doğrudan, yüzde 38’i dolaylı vergilerden oluşurken, 2024 yılına gelindiğinde bu oranlar sırasıyla yüzde 34 ve yüzde 66 olmuştur (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, tarihsiz). Türkiye’de sosyal devlet işleyişinin dünyanın geri kalanındakine benzer biçimde “zenginlerden yoksullara” yerine “orta sınıflardan yoksullara” transfer niteliği kazanmasında, gelirlerden ziyade harcamaların vergilendirilir hale gelmesi önemli bir rol oynamıştır.

Dönüşümün dünyanın geri kalanıyla paralellik arz eden ve dikkate alınması gereken diğer boyutu ise devletin sosyal fonksiyonunun kazandığı parasal transfer karakteridir. Türkiye’de sosyal harcamaların biçimsel ve kurumsal kompozisyonunun incelenmesi bu çalışmanın kapsamının dışında olmakla birlikte; sosyal harcamalardaki büyük artış (1980 yılında GSYH’nin yaklaşık yüzde 2’sinden 2016’da GSYH’nin yaklaşık yüzde 13’üne) devletin sosyal fonksiyonunun istihdam güvencesi sağlayan ve aynı destek sunan niteliklerinin daralması karşılığında parasal gelir transfer eden yönünün büyümesiyle alakalıdır (Yörük, 2022: 43-67).

Bu bağlamda, Türkiye’de yaşanan dönüşümün sermayedar sınıfın, sosyal devlet harcamalarının daha piyasa dostu bir nitelik kazanması yönündeki beklentisiyle yalnızca uyumlu olmadığı, bu konuda birinci kuşak kapitalist ülkelerden daha ileri bir noktada olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç ve tartışma:

İşçi sınıfının çıkarları doğrultusunda

sosyal devlet kavram ve olgusuna nasıl yaklaşılmalı?

Kapitalist üretim biçiminde sermayenin organik bileşiminin değişimi açısından genel eğilim, zaman içerisinde, üretimin teknik ilerlemesiyle de birlikte, sermayenin üretim araçlarına yatırılan kısmının canlı emeğe yatırılan kısmına göre daha hızlı büyümesidir. Öte yandan bunun sonucunda piyasalar aynı hızla büyümemekte, aksine, reel ücretlerdeki artış emek üretkenliğindeki artışın daima gerisinde kaldığı için³ metaların üretimi ve dolaşımı arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkmaktadır. Marksist teoride “aşırı üretim”, Keynesçi teoride ise “eksik tüketim” olarak tanımlanan bu olgu, ekonomik krizlerin kök sebebidir.

Kapitalist üretim biçiminin herhangi bir regülasyon olmaksızın olurlu bira- kıldığında olanca şiddetiyle ortaya çıkan ve üretim biçimini oluşturan toplumsal ilişkileri sürdürülemez hale getiren bu eğilim, her politika bütününde bir şekilde baskılanarak hafifletilmek durumundadır. Geçtiğimiz yüzyılda kapitalist devletin kalıcı bir unsuru haline gelen sosyal devlet uygulamaları bu amaçla tasarlanmıştır.

Günümüzde sosyal devletin dönüşümü açısından önemli iki belirgin eğilim göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, toplumun giderek büyüyen bir bölümünün üretim ilişkilerinden dışlanması ve bir bireysel gelire sahip olmaksızın yaşamak zorunda kalması; diğeri ise, birinci eğilime bağlı olarak, meta piyasalarının büyümesinin talep eksikliği nedeniyle frenleniyor olmasıdır. Bu ikinci eğilim konusunda, tüketimi hane halkının borçlandırılması yoluyla suni olarak yükseltme politikasının sınırlarına gelinmiştir.

Bu iki eğilim nedeniyle, sosyal devletin, yalnızca emeğin yeniden üretimi- ni kolaylaştırmak değil, bunu meta talebini artıracak biçimde gerçekleştirmek doğrultusunda yeniden yapılandırılması öngörülmektedir. Yakın geçmişte tarımsal desteklerin üretim ile ilişkisinin kopartılmasına benzer biçimde; sosyal yardım transferlerinin de aynı değil parasal, ailevi değil bireysel ve mümkün olduğun- ca ihtiyaç şartı gözetmeksizin yapılan bir nitelik kazandırılması önerilmektedir (Van Parijs, 1995: 30-45).

Bu öneri, kapitalist üretim biçiminin mevcut çelişkileri ile uyumludur. Zira bu- gün emek üretkenliğinin geldiği düzeyde, mevcut çalışma saatleri ve ücretlerin üretilen değerden aldığı pay (yani sömürü oranı) korunarak emek ataletini belir- grin biçimde azaltmaya ve bu yolla ekonomik büyüme sağlamaya yönelik her giri- şim aşırı üretim duvarına çarpacak; böyle bir sıçramayı sömürü oranlarını düşü- rerek yapmaya yönelik her girişim de zaten düşük olan kâr oranlarını sıfırın altına itme tehlikesi barındıracaktır. Öte yandan, bugün kapitalist dünya sisteminde en bol bulunan (üstelik masrafsızca daha fazla yaratılabilen) şey paradır ve sermaye

3 Literatürde “üretkenlik-ücret farkı” olarak adlandırılan bu olgu kapitalist üretim biçiminin Keynesçi refah devleti döneminde baskılanmış eğilimlerinden biridir. Neoliberal ekonomi politikalarının egemen hale gelmesiyle birlikte bu baskı kalktıktan sonra makasın ABD ekonomisinde nasıl açıldığını görmek için bkz. (Economic Policy Institute, tarihsiz). Benzer bir eğilim Türkiye’de de gözlenmektedir (DİSK-AR, 2021).

zaten halihazırda elindeki âtil sermayeyi çoktan tüketimi uyarıcı biçimde hane halkı borcuna dönüştürmeye başlamıştır. Öte yandan bu borçlanmanın kendisi de başka bir çelişki birikimidir. Dolayısıyla, eldeki çelişkiler setini hafifletmek için uygulanabilecek en işlevli politikalardan biri gerçekten de para dağıtmaktır ve bu politikanın kontrolsüz biçimde enflasyonist olmaması için sosyal devletin bugün halen parasallaşmamış kısımlarının parasallaştırılması sermayedar sınıfın kimi kesimleri açısından denemeye değer bir yöntem olarak görülmektedir.

Ne var ki, bu önerinin nasıl bir politik araçlar setiyle yapılacağı bir yerden sonra biçimseldir ve detay niteliğindedir. Sorun, bu önerinin kapitalizmin mevcut gelişkinlik düzeyinde işçi sınıfının çıkarlarına aykırı olmasıdır. Gelir getirici biçimde çalışmanın seyrelmesi ve emek ataletinin yaygınlaşması sorununa bir çözüm olarak koşulsuz parasal transferleri yapılması, işçi sınıfına doğru “aza kanaat ettiğin müddetçe çalışmasan da olur” ideolojisinin salgılanması anlamına gelir. Bu, kapitalist üretim biçiminin yüksek kâr oranlarıyla hızla büyüdüğü dönemde çalışmanın kutsanmasına benzer biçimde; artık olgunluğa ulaştığı ve canlı emek ihtiyacının eskisi kadar hızlı artırılmaz hale geldiği günümüzde de çalışmadan yaşamanın bir ahlaki mesele olmaktan çıkartılması manasına gelecektir. Marx’ın (2010: 438) “sermayenin doğasında çalışan nüfusun bir kesimini aşırı çalıştırırken, diğer kısmını beş parasız bırakmak vardır” tespitindeki “beş parasız bırakma” kısmını tadil etmeye yönelik yapılan ama sermayenin doğasına dokunmayacak bu müdahale, işçi sınıfına mensup bireyleri sadece parasal devlet yardımlarına değil hem doğrudan hem de dolaylı olarak birbirlerine de (zira sermayedar sınıf kapitalizmin güncel halinde devletin finansmanını büyük ölçüde sırtından atmıştır) daha fazla muhtaç edecektir. Ayrıca sosyal devletin bu doğrultuda dönüşmesi, onun geçtiğimiz yüzyılda asla tam anlamıyla fiilen uygulanmış olmasa da ideolojik açıdan yerleşik hale gelmiş önemli bir ilkesinin, yani devletin yurttaşların temel, yaşamsal ihtiyaçlarını güvence altına alma ödevinin ilgası anlamına gelecektir.

Bunun karşısına, her şeyden önce bir kez daha tam istihdam talebiyle çıkılmalıdır. Sağlıklı ve çalışmak isteyen bireylerin çalışacak iş bulamıyor olması kapitalizmin işleyişinin kaçınılmaz bir sonucu olabilir ama öte yandan büyük bir irrasyonelitedir ve bunun tek sebebi, sermayenin, kârlılık zorunluluğu nedeniyle günlük ve haftalık çalışma sürelerini uzun tutuyor olmasıdır. Dolayısıyla, tam istihdam talebinin zorunlu bir tamamlayıcısı, kanunla belirlenmiş haftalık ve günlük normal çalışma sürelerinin düşürülmesi olmalıdır. Günümüzden bir buçuk asır önce işçi sınıfının sekiz saatlik iş günü talebi etrafında örgütlenmesinden bu yana emek üretkenliği kıyas kabul etmeyecek derecede artmış; ama çalışma süreleri kısalmamıştır. Dolayısıyla bugün pekâlâ günde altı ve haftada yirmi dört saat azami normal çalışma süresi talep edilebilir. Zaten çalışma sürelerinin kısaltılması sağlanmaksızın günümüzdeki emek ataleti sorununa çözüm bulunması mümkün değildir.

Buna ek olarak, sosyal devletin meta piyasalarının kârlılığını değil yoksul insanların ihtiyaçlarını hedefleyen niteliğinin zayıflatılması değil bilakis güçlendirilmesi yönünde mücadele verilmelidir. İhtiyacı olan ve olmayan herkese para dağıtmak çalışmadan yaşama kültürünü güçlendirecek, sosyal değil antisosyal nitelikte bir politikadır. Üstelik sermayedar sınıfın bir kesimi tarafından tam da bu nedenle önerilmektedir, örneğin evrensel temel gelirin başlıca liberal savunucularından Van Parijs'in (1991) bu konudaki en önemli makalelerinden biri "Neden Sörfçüleri Beslemeliyiz?" başlığına sahiptir.

Bunun karşısında alınabilecek en anlamlı pozisyon, insanların hem eğitim ve sağlığın yanı sıra beslenme, barınma ve giyim gibi yaşamsal ihtiyaçlarının, hem de çalışmanın birer anayasal hak olarak yalnızca devlet güvencesi altına alınması değil, devletin bir görevi olarak tanımlanmasını talep etmektir.

Kaynakça

- Banerjee, A., Niehaus, P. ve Suri, T. (2019) "Universal Basic Income in the Developing World", *Annual Review of Economics* 11(1), 959-983.
- Bidadanure, J. U. (2019) "The Political Theory of Universal Basic Income", *Annual Review of Political Science* 22(1), 481-501.
- Buggeln, M. (2017) "Taxation in the 1980s: A Five-Country Comparison of Neo-Liberalism and Path Dependency", *The Political Economy of Public Finance: Taxation, State Spending and Debt since the 1970s* (der. M. Buggeln, M. Daunton ve A. Nützenadel), Cambridge: Cambridge University Press, 105-125.
- DİSK-AR (2021) *Sanayide Reel Birin Ücret ve Verimlilik Uçurumu*, <https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2021/03/Verimlilik-Reel-ücret-bülteni-Mart-2021-SON.pdf>, Erişim Tarihi: 06.05.2025.
- Dünya Bankası (tarihsiz) "Employment to population ratio, 15+, total (%) (modeled ILO estimate)" (yüksek, orta ve düşük gelirli ülkeler gruplarına göre kırılımı alınmış), <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS?locations=XD-XM-XP>, Erişim Tarihi: 05.05.2025.
- Economic Policy Institute (tarihsiz) *The Productivity-Pay Gap*, <https://www.epi.org/productivity-pay-gap/>, Erişim Tarihi: 06.05.2025.
- Engels, F. (2018) *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (çev. M. Tüzel), İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Garraty, J. A. (1973) "The New Deal, National Socialism, and the Great Depression", *The American Historical Review* 78(4), 907-944.
- Glyn, A., Hughes, A., Lipietz, A. ve Singh, A. (1990) "The Rise and Fall of the Golden Age", *The Golden Age of Capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience* (der. S. A. Marglin ve J. B. Schor), Oxford: Clarendon Press, 39-125.
- Gregory, P. R. ve Sailors, J. (2003) "The Soviet Union during the Great Depression: The Autarky Model", *The World Economy and National Economies in the Interwar Slump* (der. T. Balderston), Londra: Palgrave Macmillan, 191-210.
- Hatipoğlu, Ş. R. (1936) *Türkiyede Ziraî Buhran*, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü.
- Hobsbawm, E. (1996) *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırıklar Çağı* (çev. Y. Alogan), İstanbul: Sarmal Yayınları.
- IMF (tarihsiz) "Government Expenditure, percent of GDP", <https://www.imf.org/external/datamapper/exp@FPP>, Erişim Tarihi: 30.04.2025.
- Kato, J. (2003) *Regressive Taxation and the Welfare State: Path Dependence and Policy Diffusion*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Marx, K. (2010) *Marx-Engels Collected Works*, Cilt 32, Elektronik Basım, Lawrence & Wishart, 2010, s.438.
- Marx, K. (2011) *Kapital – Birinci Cilt* (çev. A. Bilgi), 10. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Murray, C. (2016) *In Our Hands: A Plan to Replace the Welfare State*, Washington: The AEI Press.
- OECD (tarihsiz1) "Social Expenditure Database", <https://www.oecd.org/en/data/datasets/social-expenditure-database-socx.html>, Erişim Tarihi: 05.05.2025.
- OECD (tarihsiz2) "Household Debt", <https://www.oecd.org/en/data/indicators/household-debt.html>, Erişim Tarihi: 05.05.2025.
- Önal, N. E. (2021) "Kadın-erkek eşitsizliği konusunda Marksizm'in tartışma çerçevesi", *Gelenek 154*, <https://gelenek.org/kadin-erkek-esitsizligi-konusunda-marksizmin-tartisma-cercevesi>, Erişim Tarihi: 30.04.2025.
- Önal, N. E. (2022) *İnsan Bencil mi?*, İstanbul: Yazılama Yayınları.
- Önal, N. E. (2023) "Birinci Cumhuriyetin Tasfiyesinde Türkiye Sermaye Sınıfının Çıkarı ve Rolü", *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, Cilt 14, Sayı 24, 351-362.
- Piketty, T. (2014) *Capital in the Twenty-First Century* (çev. A. Goldhammer), Cambridge ve Londra: Harvard University Press.
- Poppendieck, J. E. (1992) "Hunger and public policy: Lessons from the Great Depression", *Journal of Nutrition Education* 24(1), 65-115.
- Ricardo, D. (1997) *Ekonomi Politîğin ve Vergilendirmenin İlkeleri* (çev. T. Ertan), İstanbul: Belge Yayınları.
- Soydal, H. ve Yılmaz, M. L. (2009) "Türkiye'de Dolaylı ve Dolaysız Vergiler ve Ekonomiye Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 12(1-2), 295-308.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (tarihsiz) "Kamu Finansmanı İstatistikleri", <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>, Erişim Tarihi: 15.05.2025.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2014) *Onuncu Kalkınma Planı Sosyal Güvenlik Sisteminin Sürdürülebilirliği Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu-Kalkinma-Plani-Sosyal-Guvenlik-Sisteminin-Surdurulebilirligi-Ozel-Ihtisas-Komisyonu-Raporu.pdf>, Erişim Tarihi: 05.05.2025.
- Van Parijs, P. (1991) "Why Surfers Should be Fed: The Liberal Case for an Unconditional Basic Income", *Philosophy & Public Affairs* 20(2), 101-131.
- Van Parijs, P. (1995) *Real Freedom For All: What (If Anything) Can Justify Capitalism?*, Oxford: Clarendon Press.
- Warren, N. (2008). *A Review of Studies on the Distributional Impact of Consumption Taxes in OECD Countries*, Paris: OECD.
- Wisman, J. D. (2014), "The Financial Crisis of 1929 Reexamined: The Role of Soaring Inequality", *Review of Political Economy*, 26(3), 372-391.
- Yörük, E. (2022) *The Politics of the Welfare State in Turkey: How Social Movements and Elite Competition Created a Welfare State*, ABD: University of Michigan Press

Araştırma Makalesi

Eğitimden Emek Piyasasına Mühendislik Alanında Ayrımcı Söylemlerin Yeniden Üretimi ve Cinsiyet Temelli Mesleki Ayrışma

Derya KESKİN¹

ORCID: 0000-0002-0547-02850

Öz

Kadınların “zayıf, kırılgan ve duygusal”, erkeklerin ise “güçlü, dayanıklı ve rasyonel” olarak tanımlandığı toplumsal cinsiyet kabulleri, emek piyasasında kadınların ikincil konumunu beslemektedir. Bu kabuller, kadınların işgücüne ve istihdama katılımını olumsuz yönde etkileyerek toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yeniden üretilmesine katkıda bulunmaktadır. Mühendislik alanı, özellikle makine, bilgisayar ve inşaat gibi teknik dallar, bu söylemlerin en görünür olduğu meslek grupları arasındadır. Genç kadınlar, üniversitelerin mühendislik bölümlerine erkeklerle eşit başarıyla girmelerine ve kimi zaman daha yüksek notlarla mezun olmalarına rağmen, iş yaşamında bu başarılarının karşılığını görememektedir. Kadın mühendisler ya masa başı ve düşük statülü görevleri kabul etmekte ya meslek dışına yönelmekte ya da tamamen ev içine çekilerek geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini benimsemektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de giderek otoriterleşen rejime paralel olarak yükselen ve toplumsal cinsiyet eşitliğini yok sayan siyasi söylem örüntülerini değerlendirmek ve bunların emek piyasası, kadın istihdamı ve mühendislik alanlarındaki ayrımcı yansımalarına dikkat çekmektir. Bu bağlamda, çeşitli sosyal ilişkiler, etkileşimler ve metinlerle iletilen ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yeniden üretimine katkıda bulunan cinsiyetçi mesajları açığa çıkarmak için eleştirel söylem analizi yöntemine başvurulmaktadır.

Anahtar kelimeler: mühendislik ve toplumsal cinsiyet, cinsiyet temelli mesleki ayrışma, toplumsal cinsiyet eşitliği, toplumsal cinsiyet adaleti, ayrımcı söylem

1. Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi S.B.F. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ddkeskin@yahoo.com

Reproduction of Discriminatory Discourses in Engineering from Education to Labor Market and Gender-Based Occupational Segregation

Abstract

There is a mutually reinforcing relationship between gendered assumptions, such as women being fragile and emotional and men being rational and strong, and the subordinate position of women in the labor market. These discourses limit women's labor force participation in engineering, especially in highly technical fields like mechanical and computer engineering. Even though many women enter and graduate from engineering programs with high success, their labor market outcomes often fail to reflect this performance. Women engineers tend to be pushed into low-status desk roles, exit the profession altogether, or leave the labor market and return to traditional domestic roles. This study aims, first, to evaluate the political discourses that ignore gender equality in parallel with the increasingly authoritarian regime in Turkey. Second, it draws attention to the discriminatory reflections of these discourses in the labor market, women's employment and engineering fields. The study uses critical discourse analysis to reveal sexist messages conveyed through various social relations, interactions and texts that contribute to the reproduction of gender inequality.

Keywords: engineering and gender, gender-based occupational segregation, gender equality, gender justice, discriminatory discourse

Giriş

Türkiye'nin modernleşme ve ulus inşa sürecinde temel haklar ve kadın-erkek eşitliği bağlamında kadınlar için önemli kazanımlar sağlanmıştır. Bu kazanımların en önemli yansımalarında biri de genelde eğitim, özelde ise kız çocuklarının eğitimi konusunda olmuştur. Modern eğitim, kız çocuklarına ve genç kızlara gelecekte bir mesleklerinin ve işlerinin olabileceği ve kendi ayaklarının üzerinde durabilecekleri umudunu vermiştir. Ancak, cinsiyet eşitliği vaat eden modernleşme söyleminin yarattığı umutlarla büyüyen kız çocukları, yaşamlarının ileri evrelerinde hayal kırıklığı yaşayan kadınlara dönüşebilmektedir. Bu hayal kırıklığını, erkeklerin hakim olduğu alanlara girme cesareti gösteren kadınlar daha yoğun bir biçimde yaşamaktadır. Türkiye'de kadınların istihdama katılımı görece artmış olsa da bu artış önemli ölçüde kayıt dışı çalışma ve sürekliliği olmayan, kısmi zamanlı işlerle olmuştur. 2024 yıl sonu itibarıyla, kadınların kayıt dışı çalışma oranı %32,4 iken yarı zamanlı çalışma oranı %20'ye yakındır (EMAR, 2025). Bunun yanında, istihdama katılan kadınlar toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünden kaynaklanan hane içi sorumlulukları üstlenmeye devam etmekte, böylece "çifte vardiya" ile iş yükleri daha da artmaktadır. Yüksek eğitimli kadınlar özelinde ise, işlerinde yükselme, erkeklerin egemen olduğu prestijli işlere yönel-

me gibi olanakları kısıtlayan görünmez engeller “cam tavanlar” ve “cam duvarlar” şeklinde varlığını sürdürmektedir. Phillips’in (2018a) ileri sürdüğü üzere, gerçekte modern toplumun yükselişi ile birlikte toplumsal cinsiyet farklılıklarının ortadan kalkmasından ziyade yeni formlarla güçlendiği görülmektedir. Bu bağlamda, ülkeler arasında oransal farklılıklar olmakla birlikte, kadınlar hala, bir yandan prestij ve gelirleri daha düşük işlere yönelirken öte yandan da aynı işi yaptıkları halde erkeklerden daha düşük ücret almaya devam etmektedir.

Haklar düzeyinde eşitlik, ya da cinsiyet eşitliğinin ekonomik alanın dışında, sadece bir hak düzeyinde kalması ekonomik alanda yerleşik ve sürekli yeniden üretilen eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yetmemektedir. Phillips’in (2018b: 19) dikkat çektiği üzere, “‘İnsan ve yurttaş hakları’ yalnızca sürekli dışlamalarla ve maddi eşitsizlikteki benzeri görülmemiş artışlarla uyumlu olmakla kalmadı, aynı zamanda hukuki hakları ekonomik haklardan ayırarak birçok yönden bu eşitsizliği aktif olarak güvence altına aldı.” Başka bir deyişle, kadınların yaşamına yansımayan eşitlik söylemi resmi ya da şekli eşitlik düzeyinde kalmakta ve kadınların koşullarını fiilen dönüştürmemektedir. Kadınların emek piyasasındaki konumları da bu durumu yansıtmaktadır.

Türkiye’de kadınların işgücüne ve istihdama katılım düzeyleri de bunun göstergeleridir. Türkiye, kadınların işgücüne ve istihdama katılımında OECD ülkeleri arasında sonuncudur. Aralık 2024 itibarıyla Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı %36,6 ile, %67,1 olan OECD ortalamasının 30,5 puan altındadır. Daha çarpıcı bir fark ise işgücüne katılım oranları cinsiyet itibarıyla karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. OECD ortalamasında erkeklerin işgücüne katılım oranı (%81.0) ile kadınların işgücüne katılım oranı (%67,1) arasındaki fark 13,9 puan iken aynı oranlar Türkiye’de sırasıyla %71,9 ve %36,6’dır ve aradaki fark 35,3 puandır. İşsizlik oranlarında ise OECD ortalaması erkeklerde %4,8, kadınlarda %5,1 iken, Türkiye’de aynı oranlar erkeklerde %6,9, kadınlarda ise %11,4’tür. (OECD, 2025; TÜİK, 2025).

Kadın ve erkeklerin hane içindeki işleri üstlenme düzeylerini araştıran çalışmalar da yukarıdaki verileri desteklemektedir. TÜİK’in verilerine dayanan toplumsal cinsiyet istatistiklerine göre, hanehalkı ve aile bakım işlerinde kişi başı ortalama faaliyet süresi kadınlarda 4 saat 35 dakika iken erkeklerde 53 dakikadır. Bu, çalışan kadınların hane halkı ve ev bakımı için çalışan erkeklerden ortalama olarak 4 kattan daha fazla zaman harcadıkları anlamına gelmektedir. Hanedeki işlere ayrıntılı bakıldığında ise, kadınlar yemek yapmayı %85,4, çamaşır yıkamayı %85,6 oranında üstlenirken, bu oran çocuk bakımında %94,4’e yükselmektedir (UN Women, 2023). Çalışan kadınlar hem eşlerinden hem de emek piyasasında yer almayan kadınlardan daha çok çalışmakta, evlilik erkeklerin karşılıksız çalışma zamanını azaltırken kadınlarınkini arttırmakta, çocuk sayısı arttıkça kadınların ücretli çalışma saati azalmakta ve karşılıksız çalışması artmaktadır (Memiş vd., 2012). Tüm bunlar kadınların iş gücüne katılımı ve istihdamında önemli engeller oluşturarak toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerin devamını sağlamak-

tadır. Sosyal devletin gereği olan kurumsallaşmış çocuk bakımı, hasta bakımı ve yaşlı bakımı gibi hizmetlerin yokluğunda çalışan kadınların ve istihdam dışında kalan kadınların karşılığı ödenmemiş emeği devleti sübvansetmektedir.

Öte yandan, kadınların işgücüne katılımı tüm dünyada -farklı düzeylerde olsa da- artmasına rağmen cinsiyete göre mesleki ayrışma emek piyasalarının en belirgin ve yaygın özelliklerinden biri olmaya devam etmektedir (Pan, 2015). Kadınların “zayıf, kırılgan ve duygusal”; erkeklerin ise “güçlü, dayanıklı ve rasyonel” olarak tanımlandığı toplumsal cinsiyet kabulleri, kadınların kariyer ve iş olanaklarını sınırlayarak emek piyasasındaki ikincil konumlarını beslemekte ve cinsler arasındaki eşitsizliği yeniden üretmektedir. Bu kabullerin ve pratiklerin en çok yansıdığı mesleki alanların başında genel olarak mühendislik, özel olarak ise mühendisliğin makina, elektrik-elektronik, inşaat gibi daha teknik sayılan, teknoloji ile daha yakın ilişki içindeki dalları gelmektedir. İşgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyete dayalı bu ayrışma, teknoloji ve mühendisliğe atfedilen erkeklik imajıyla paralellik göstermektedir.

Genç kadınlar, mühendislik bölümlerine erkek akranlarıyla aynı başarıyı göstererek girip, kimi örneklerde daha başarılı olarak mezun olsalar da çalışma yaşamında bunun karşılığını alamamakta, mühendislik eğitimi almış bir kadının başarılı bir mühendis olarak çalışma yaşamında kabul görmesine nadiren rastlanmaktadır. Kadın mühendisler, çoğu zaman mühendisliğin masa başına indirgenen daha geri konumlarına razı olmakta ya da mesleklerini yapmaktan vazgeçerek başka bir işe yönelmekte; bir kısmı ise çalışma yaşamından tümüyle ümidini kesip eve, dolayısıyla toplumsal cinsiyet rollerine geri çekilmektedir.

Türk modernleşmesi, eksiklerine rağmen cinsiyet eşitliği bağlamında çeşitli kazanımlara yol açmış, Türkiye’deki kadın hareketi de bu kazanımları ileriye taşıma ve geliştirmeye yönelik önemli bir rol oynamıştır. Ancak modernleşme projesinin tamamlanmayan devrimini (Esping-Andersen, 2011) tamamlama yönündeki bu çabalar Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) döneminde marjinalleştirilmektedir. AKP iktidarının özellikle son on-onbeş yıllık döneminde cinsiyet eşitliği yok sayılarak kadınların modernleşme sürecindeki kazanımlarını da tehdit eden bir söylem geliştirilmiştir.

Bu yazıda, mühendislik ve toplumsal cinsiyet ilişkisi cinsiyete dayanan ayrımcı söylemler üzerinden irdelenmektedir. Mesleklere atfedilen toplumsal cinsiyete dayalı imajların hem eğitimde hem de emek piyasasında yeniden üretildiği argümanına dayanarak mühendislik ve toplumsal cinsiyet ilişkisi mühendislik eğitimi ve mühendisliğin emek piyasası olmak üzere iki bağlamda incelenmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde, Türkiye’de gittikçe otoriterleşen rejimle birlikte cinsiyet eşitliğine ve kadınların çalışmasına karşı üretilen ayrımcı söylemler, birtakım kurumsal değişimler ve iktidardaki siyasilerin kamusal alana yansıyan konuşmaları ve yorumları üzerinden incelenmektedir. İkinci bölümde ise, mühendislik eğitimi ve mühendisliğin emek piyasasına dair veriler toplumsal cinsiyet açısından ele alınmakta ve buna paralel olarak çeşitli iletişim ve etkileşimlerdeki söylem

örüntüleri değerlendirilmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yeniden üretimine katkıda bulunan bu metinlerin ortaya çıkmasında etkisi olan sosyal ilişkiler ve etkileşimlerde iletilen mesajları açığa çıkarmak için beşeri, sosyal ve bilişsel bilimlerde giderek yaygınlaşan (Van Dijk, 2011: xvii) söylem analizi yöntemine başvurulmaktadır. Dil ve onun kullanım biçimleri ile toplumdaki güç ve sosyal farklılıkların önemi arasında bağlantı kurmaya çalışan Michel Foucault'nun (1977) çalışmalarından etkilenen eleştirel söylem analizine göre dil sosyal dünyayı oluşturan ya da üreten bir unsur olarak tasvir edilir; buna göre, bir şeyin söylenme veya sunulma biçimlerinin ardında gizlenenleri ortaya çıkarmak için "şüpheli bir okuma" gerekir (Gill, 2000). Söylenen aynı zamanda başka bir şeyi söylememenin de bir yoludur. Sosyal açıdan son derece etkili olan söylem, insanlar ve gruplar arasındaki ilişkilerde belirleyici bir rol oynar. Çünkü, "toplumsal gerçeklik söylemler aracılığıyla üretilir ve gerçek kılınır ve sosyal etkileşimler, onlara anlam veren söylemlere atıfta bulunulmadan tam olarak anlaşılamaz. O halde söylem analisti olarak görevimiz, söylem ve gerçeklik arasındaki ilişkiyi keşfetmektir" (Phillips ve Hardy, 2002: 3). Bu çalışma söylemlerin, çoğu zaman gizli işleyerek, kadınların emek piyasasındaki koşullarını ve konumlarını etkileme gücünü çeşitli örnekler üzerinden göstererek alana katkıda bulunmayı ve benzer çalışmalara esin kaynağı olmayı ummaktadır. Bunun yanında, söylemin aşağıda aktarılan ve birbirine zıt sonuçlar yaratan iki işlevine vurguyla kadınların eşitlik mücadelesinin dönüştürücü gücünün de altı çizilmektedir:

Söylem, farklı pratiklerle iki anlamda kurucu bir işlev üstlenir: birincisi, insanları şu ya da bu biçimde konumlandırarak, örneğin sosyal sınıflar, etnik gruplar, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsiz güç ilişkilerinin üretilmesine ya da yeniden üretilmesine yardımcı olmasıdır. İkincisi ise bu ilişkilerin (statükonun) dönüşümüne katkı sağlamasıdır" (Fairclough vd., 2011: 358).

Otoriterleşen Rejimin Eşitlik Karşıtı Söylemi: "Toplumsal Cinsiyet Adaleti"

AKP iktidarının 2002'de başlayan ilk dönemi, 1980'lerden itibaren güç kazanan kadın hareketine ve Türkiye'nin 1999'da Avrupa Birliği (AB) aday statüsü kazanmasının sonrasına rast gelmiştir. AKP iktidarı bu dönemde, kendinden önceki iktidar gibi, AB üyelik statüsünün bir gereği olarak Türkiye'de demokrasiyi güçlendireceğine söz vermiş ve kadın hakları konusunda da liberal bir söylemi hayata geçirmiştir. Bu söyleme paralel olarak, örneğin 2008 yılında Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013*' ü yayınlamıştır. 2015 yılında ise Akademide Kadın Çalışmaları ve Sorunları Komisyonu tarafından hazırlanan *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi* Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından üniversitelere gönderilmiştir. Ayrıca, Milli Eğitim Bakanlığı'nda (MEB) da 2014-2016 yılları arasında *Eğitimde Toplumsal*

Cinsiyet Eşitliğinin Geliştirilmesi Projesi uygulanmıştır.

2010 civarında başlayan ve “demokraside geri adım” dönemi olarak adlandırılan süreçte ise AKP rejimi otoriter ve muhafazakar bir yönelişle kadın haklarını ve eşitlikçi kurumları marjinalleştiren bir söylemi benimsemiştir (Arat, 2021: 2-3). Otoriter karakteri gittikçe belirginleşen AKP iktidarı bir yandan kadın haklarını ve cinsiyet eşitliğini destekleyen kurumları, kendi ideolojisini güçlendiren ve muhafazakar kadın seçmenleri harekete geçiren kurumlar haline getirirken bir yandan da bu amaca hizmet edecek yeni oluşumları desteklemiştir (Arat, 2021: 22-23). Örneğin, 2011’de Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı’nın kaldırılması ve yerine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın kurulması, 2013’de ise AKP iktidarı tarafından desteklenen Kadın ve Demokrasi Derneği’nin (KADEM) bir sivil toplum örgütü olarak ortaya çıkışı bu yöndeki hareketlerdir. KADEM’in kurucu başkanı AKP üyesi, yardımcısı ise Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın kızıdır. Kurucu başkan daha sonra AKP milletvekili olarak TBMM’ye girmiştir. Yıllar içinde yaptığı etkinliklerin kapsamı, katılımcıları ve destek mekanizmaları dikkate alındığında, KADEM’in adeta bir bakanlık gibi hareket ettiğini söylemek mümkün görünmektedir.

AKP iktidarının kadınların tarihsel kazanımlarını yok sayan muhafazakar eğilimleri 2018’den sonra daha da güçlenerek devam etmiştir. 2017’deki referandum ile Türkiye yeni bir döneme girmiş, bunu takiben 2018’de parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçişle her türlü güç ve yetki cumhurbaşkanında toplanmıştır. Böylece Türkiye, tüm alanlarda olduğu gibi, kadınlar için de hak kayıplarının yaşandığı bir sürece girmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan liderliğindeki AKP hükümetleri, ilk dönemlerindeki liberal söylemden uzaklaşırken, bunun yerini gittikçe otoriterleşen rejimin neomuhafazar söylemi almış, daha önce atılan birtakım adımlardan da geriye dönüşler başlamıştır. Örneğin, daha önce sözü edilen MEB Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Programı 2016 yılında, Yüksek Öğretim Kurumları Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Projesi ise 2019 yılı başlarında durdurulmuştur. YÖK başkanı bu kararla ilgili aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Projenin, toplumsal değerlerimiz ve kabullerimizle mütenasip olmadığı ve toplumca kabul görmediği hususunun göz önünde bulundurulması gereği ortaya çıkmıştır. Bu istikamette tutum belgesinde de gerekli değişikliklerin yapılmasına yönelik olmak üzere bir müddetten beri YÖK bünyesinde çalışma yürütülmekte idi. Bugün itibarıyla Tutum Belgesi’nde, ‘Toplumsal cinsiyet eşitliği’ kavramı çıkarılarak güncelleme yapılmasına ilişkin çalışmalar son aşamasına gelmiş olup yakında üniversitelerimize duyurulacaktır” (Bianet, 2019)

YÖK başkanının bu açıklaması, toplumsal cinsiyet eşitliği kavramını AKP iktidarlarının gündeminden çıkaran bir söylem değişikliğini açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan, dönemin cinsiyet politikalarının önemli dayanaklarından biri “cinsiyet adaleti” olmuş ve bu söylem AKP destekli kadın kuruluşlarının da aktif

katkısıyla yayılmaya devam etmektedir. Cinsiyet eşitliğinin mümkün olmadığı varsayımına dayanan cinsiyet adaleti söylemi, kadın ve erkeği eşit bireyler olarak kabul etmek yerine biyolojik farklılıklarından yola çıkarak birbirini tamamlamasına vurgu yapmaktadır (Baba, 2019). Aileye ve aile içindeki tamamlayıcı işlevlere dikkat çekerek toplumsal cinsiyet rollerini onaylayan cinsiyet adaleti yaklaşımı, kadın hakları ve kadın-erkek eşitliğine karşı bir söylemi yeniden üretmektedir. “Cinsiyet eşitliği” yerine “cinsiyet adaleti” söylemini benimseyen KADEM, kadını erkeğe bağımlı kılan cinsiyet temelli iş bölümünü görmezden gelmekle kalmamış toplumsal cinsiyet rollerini destekleyen çizgisinde Erdoğan hükümetlerinden her türlü desteği almaya devam etmiştir (Arat, 2021).

Bir GONGO Olarak KADEM

KADEM, otoriter rejimlerin sivil toplumdaki demokrasi kültürünü ve kurumlarını geleneksel baskı yöntemleri yerine “yumuşak güç”lerle kontrol etme girişimleri olarak tanımlanan Hükümetçe Organize Edilen Hükümet Dışı Kuruluşlar’a (GONGO)² (Oğuz, 2018) örnek oluşturmaktadır. “Bir kuruluş aynı anda hem hükümet tarafından örgütlenmiş hem de hükümet dışı nasıl olabilir?” sorusunu sorarak kavramın hem kafa karıştırıcı hem de oksimoronik oluşuna dikkat çeken Hashmet (2019: 1-2), günümüzde GONGO’ları anlamaya yönelik girişimlerin otoriter bağlamlara ilişkin çalışmalardan geldiğini belirtmektedir. Geleneksel otoriter rejimler sivil toplumu doğrudan araçlarla baskı altında tutarken, günümüz otoriter rejimleri, hali hazırda var olan sivil toplum kuruluşlarını etki altına alarak ya da yeni GONGO’lar oluşturarak bunu yapmaktadır (Oğuz, 2018). Böylece, insan hakları, demokrasi, kadın hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi demokratik toplumla ilgili meselelerde alternatif söylemler geliştirerek meşruiyet kazanmaya çalışmaktadır. Öte yandan, rejim eleştirisini içeren demokratik, eşitlikçi söylemler marjinalleştirilmekte ve bunların dayandığı sivil toplum örgütlerinin görünürlüğü azaltılmaktadır. GONGO’ların toplumsal cinsiyete dayalı işgücü politikalarını nasıl etkilediğini KADEM örneğinde inceleyen bir çalışmanın bulguları, KADEM’in, iktidar partisinin muhafazakar ve otoriter emek politikası gündemi doğrultusunda hareket ettiğini ve toplumsal cinsiyet adaletini öne çıkarırken toplumsal cinsiyet eşitliğini kamusal söylemden ve politika alanından sildiğini belirtmektedir (Çelebi, 2022).

KADEM, hükümetin ataerkil ideolojisi ve rejimine uygun olarak, toplumsal cinsiyet eşitliği yerine toplumsal cinsiyet adaleti kavramını ileri sürerek muhafazakar toplumsal cinsiyet anlayışına öncülük etmektedir (Taşkın ve Çakın, 2022). 2013 yılında kurulan KADEM, toplumsal cinsiyet adaleti söylemini 55 ildeki temsilcilikleri ile ülke genelinde de yaygınlaştırmaktadır. KADEM web sayfasında şu şekilde tanımlanmaktadır:

2. Hükümetçe Organize Edilen Hükümet Dışı Kuruluşlar’ın İngilizcesi olan Government-Organized Non-Governmental Organization’un kısaltması. Literatürde Türkçe ismin kısaltmasına rastlanmamış ve İngilizce kısaltmanın kullanıldığı görülmüştür.

KADEM, kurulduğu 8 Mart 2013 tarihinden bu yana kadının onuru ile yaşayabileceği güvenli bir toplum ve adil bir gelecek inşa etmek amacıyla çalışan, “varoluşta eşitlik, sorumlulukta adalet” ilkesini savunan bir sivil toplum kuruluşudur. Kadın hakları ve aileyi ilgilendiren meselelerde, uygulanabilir ve kalıcı çözümler üreterek, adalet merkezli bir söylem oluşturmak için çalışmalar yapar. Toplumsal hayatın her alanında kadının temsilini güçlendirmeyi hedefler (KADEM, 2025a).

KADEM’in akademik alanda da etkin olduğu görülmektedir. 2015’den bu yana yayınladığı Kadın Araştırmaları Dergisi (KADEM, 2025b) ve derginin düzenlediği kongreler de toplumsal cinsiyet adaletini merkeze alan faaliyetler olarak öne çıkmaktadır. KADEM 2015 ile 2022 yılları arasında her yıl farklı temalarla Toplumsal Cinsiyet Adaleti kongreleri düzenlemiş, 2023 yılından itibaren ise kongrenin adını Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Kongresi olarak değiştirip iki yılda bir düzenlemeye başlamıştır. Bu kongreler KADEM’in, iktidarın kadınlarla ilgili gittikçe muhafazakarlaşan söylemini nasıl desteklediğine ilişkin fikir vermektedir. Bu bağlamda, kongrelerdeki yoğun bürokrat ve ilahiyatçı katılımı ve kongrelerde sunulan bazı bildirilerdeki İslami referans tercihleri örnek olarak verilebilir (KADEM, 2025c).

Tüm bu çabalar, bir yandan kadınların temel sorunu olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini görünmez kılmaya, öte yandan ise AKP iktidarının ideolojisine uygun kadın söylemini güçlendirmeye hizmet etmektedir. Bir başka ifadeyle, kadının emek piyasasında güçlenmesi ve özgürleşmesine karşı söylem hem iktidar hem de iktidar destekli kurum ve kuruluşlarca desteklenmektedir. Aşağıda bu söylemin medyaya yansıyan örnekleri değerlendirilmektedir.

Eşitlik Karşıtı Söylemin Kamusal Alandaki Yansımaları

Yirmi yılı aşkın süredir iktidarda olan AKP hükümetlerinin kadınlarla ilgili politika ve uygulamalarının yanında, kamusal alanda açıkça ortaya koyulan kadın ve eşitlik karşıtı söylemi, toplumdaki cinsiyet eşitsizliklerini körüklemekte, emek piyasasında cinsiyet ayrımcılığını normalleştirmekte ve kadınların tarihsel kazanımlarına zarar vermektedir. AKP’nin partili Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın, kadınlara, aileye ve anneliğe ilişkin sözleri bu söylemin kamusal alanda sürekli yeniden üretilmesine örnektir. Erdoğan’ın “Kadın ile erkeği eşit konuma getiremezsiniz, o fitrata terstir” (BBC, 24 Kasım 2014). “‘Çalışıyorum’ diye annelikten imtina eden bir kadın, aslında kadınlığını inkar ediyor demektir. Anneliği reddeden, evini çekip çevirmekten vazgeçen bir kadın, iş dünyasında istediği kadar başarılı olsun eksiktir, yarımıdır” (BBC, 5 Haziran 2016) gibi ifadeleri feministler ve kadın hareketi temsilcileri tarafından tepkiyle karşılansa da Erdoğan hiçbir geri adım atmamıştır.

AKP hükümetlerinin kadın karşıtı söylemi cumhurbaşkanı ile sınırlı kalmakta, bakanlar ve milletvekilleri tarafından da her fırsatta yeniden üretilmek-

tedir. Örneğin, herkesin içinde kahrkaha atan kadını iffetsiz olmakla ilişkilendiren AKP'li başbakan yardımcısı (2009-2015) Bülent Arınç'ın kadınlardan beklentisi AKP iktidarlarının kadın tarifini açığa çıkarmaktadır: “Nerede o yüzüne baktığımız zaman yüzü hafifçe kızaran, boynunu öne eğecek, gözünü bizden kaçırabilecek iffet sembolü, haya sembolü kızlarımız?” (CNNTÜRK, 28 Temmuz 2014). Kadını sahiplenilmesi ve erkeğe itaat etmesi gereken cins olarak konumlayan bu söylemin kadınlar için eşitlik üretmeyeceği, aksine eşitsizlik pratiklerini güçlendireceği açıktır.

İlgili dönemin ekonomiden sorumlu devlet bakanı (2007-2009) Mehmet Şimşek'e göre ise işsizliğin nedeni kadınların işgücüne katılımının artmasıdır: “İşsizlik oranı niye artıyor biliyor musunuz? Çünkü kriz dönemlerinde daha çok iş aranıyor. Özellikle kadınlar arasında kriz döneminde işgücüne katılım oranı daha artıyor...” (Hürriyet, 20 Mart 2009). İşsizliğin arkasındaki asıl nedenleri gizlemeye çalışan bu yaklaşım, kadınların istihdama katılımını bir hak olarak değil kriz dönemlerinde başvurulacak ucuz işgücü olarak konumlayan cinsiyet temelli ayrımcı söylemi açığa çıkarmaktadır.

Bir açılış sırasında kendisinden iş isteyen kadınlara dönemin Çevre ve Orman Bakanı (2007-2011) Veysel Eroğlu'nun verdiği “Evdeki işler yetmiyor mu?” (Hürriyet, 12 Mart 2009) yanıtı, AKP iktidarının kadınları evde tutmaya yönelik ve ücretli bir işte çalışmalarına, özgürleşmelerine karşı söyleminin bir yansıması olarak tarihe geçen ifadelerden biri olmuştur.

AKP iktidarı üyelerinin cinsiyete dayalı ayrımcı söylemlerine başka bir örnek de Sağlık Bakanı (2013-2016) Mehmet Müezzinoğlu'ndan yılın ilk doğumu için yaptığı hastane ziyaretinde ortaya çıkmıştır: “Anneler dünyada, bir başkasının sahip olamayacağı annelik kariyerine sahip oluyorlar. Anneler[in], annelik kariyerinin dışında bir başka kariyeri merkeze almamaları gerekir” (Diken, 1 Ocak 2015). Anneliği kutsayan, kadınların annelik dışındaki rollerini, ihtiyaçlarını ve isteklerini yok sayan bu söylem, çeşitli AKP yöneticileri ve milletvekilleri tarafından her fırsatta topluma yansıtılmaya devam etmektedir.

Kadını sadece eş ve anne rolleri ile tanımlayan ve iffet, namus, ahlak sembolü olarak ifade eden AKP ve AKP+MHP iktidarlara, politika ve uygulamalarını da giderek daha fazla bu söyleme uydurmakta ve bir yandan muhafazakar çevrede yetişen kadınları ev'e ve ev içi rollere yönlendirirken öte yandan kendini bu rollerin dışında ya da bu rollerden daha fazlasıyla tanımlayan kadınları marjinalleştirmektedir. AKP iktidarının son dönemindeki 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü anma ve kutlamalarının yoğun polis ablukası altında geçmesi, kadınların eşitlik ve özgürlük taleplerine polis şiddeti ile karşılık verilmesi (BBC, 2019; Sözcü, 2023; Birgün, 2025), iktidarın normlarına uymayan kadınları ve kadın hareketini marjinalleştirme girişimleri olarak tanımlanabilir.

Devam eden bölümde kadınların eğitimdeki ve çalışma hayatlarındaki deneyimleri mühendislik ve cinsiyete dayalı ayrımcılık bağlamında incelenmektedir.

Mühendislik Eğitimi ve Emek Piyasasında Ayrımcı Söylem

Mühendislik Eğitiminde Cinsiyete Dayalı Ayrışma

Toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerin, mühendislik eğitimi de dahil olmak üzere hem eğitimin tüm düzeylerinde hem de emek piyasasında yansımalarını çeşitli örnekler desteklemektedir. Türkiye’de kadınların yüksek öğretime katılımı her düzeyde artan bir eğilim göstermekle birlikte bu durumun emek piyasasına aynı düzeyde yansıdığını söylemek mümkün değildir. Örneğin, yüksek öğretimdeki kadın akademisyenlerin oranı %46,4 ile Avrupa ve OECD ülkeleri ortalamasını (%43) geçmiştir. Üniversitelerdeki kadın öğrencilerin oranı ise erkek öğrencileri geçerek %51,7’ye çıkmıştır. 2023-2024 eğitim-öğretim yılında mühendislik bölümlerine kayıt yaptıran kadın öğrencilerin oranı da önceki yıllara göre %4 artışla %31’e ulaşmıştır. Kadın öğrencilerin oranı, Sağlık Bilimleri alanında %53, Doğa Bilimleri, Matematik ve İstatistik programlarında %48,2, Mühendislik, İmalat ve İnşaat programlarında %35,2, Bilişim ve İletişim Teknolojileri programlarında ise %31,3’e ulaşmıştır (YÖK, 2024). 1990’da üniversitelerin mühendislik bölümlerindeki kadın öğrencilerin oranı %18,7’dir (Zengin-Arslan, 2002: 401). Son 25 yılda mühendislik bölümlerini tercih eden kadınların oranındaki %18,7’den %31’e artış, kadınların giderek daha fazla mühendislik eğitimi tercih ettiklerini göstermektedir.

Kadınların doğa bilimleri ve mühendislik bölümlerine ilgisi ve dolayısıyla bu alanlardaki sayısal temsili artıyor olsa da mühendislik bölümlerinde ve bunların emek piyasasında toplumsal cinsiyete dayalı ayrışma devam etmektedir. Üniversitelerdeki mühendislik bölümleri, kadın ve erkek öğrenci temsiline göre maskülen, feminen ve karma olarak gruplandırıldığında, maskülen mühendislik bölümleri, makine, inşaat, elektrik ve elektronik, petrol ve metalürji; feminen mühendislik bölümleri gıda, çevre, kimya ve tekstil; karma cinsiyet mühendislikleri ise jeoloji, endüstri, nükleer enerji, bilgisayar, havacılık, maden, hidrojeoloji ve jeofizik olarak ayrılmaktadır (Zengin-Arslan, 2002: 402). Bununla birlikte, feminen mühendislik bölümü kadınların oranının erkeklere göre yüksek olduğu anlamına gelmemekte, diğer mühendisliklere göre kadın temsil oranının yüksek olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan, özellikle gıda mühendisliği bölümlerinde genel olarak kadınların oranının erkeklerinkinden yüksek olma eğiliminden bahsetmek mümkündür. Ancak bu durum da cinsiyete dayalı ayrımcı söylemin hedefi olabilmektedir. Aşağıda, bir üniversitenin web sayfasından alınan paragrafta bu söylemin izlerini sürmek mümkündür:

Gıda Mühendisliği kadın mesleği midir?

Bölümümüzde öğrenci sayısı olarak kadın öğrencilerin sayısı hemen her dönem erkek öğrencilerden fazla olmuştur. Lisans eğitimi tercihi olarak kadın öğrencilerin ODTÜ Gıda Mühendisliği’ni daha çok tercih ettiği söylenebilir. Ancak bu gıda sektöründeki tercih ile paralel değil-

dir. Gıda sektöründe her iki cinsiyetin de tercih sebebi olabileceği pozisyonlar mevcuttur. Genel olarak, kadınların daha yaygın olduğu bu meslek grubunda erkeklerin daha uygun bulunduğu Üretim Mühendisliği veya Vardiya Mühendisliği gibi pozisyonlarda çalışacak erkek aday bulmak daha zor olabilmektedir. Bu nedenle, aslında erkeklerin sektörde azınlıkta olmaları nedeniyle, erkek Gıda Mühendislerine talebin daha yüksek olduğu söylenebilir (ODTÜ, 2024).

Bu paragraf, kadın temsiline en yüksek olduğu ve sayısal olarak da erkekleri aştığı ODTÜ Gıda Mühendisliği Bölümü web sayfasında yer almaktadır. “Sıkça Sorulan Sorular” bölümünde yer alan “Gıda mühendisliği bir kadın mesleği midir?” sorusu ve bu soruya verilen yanıt mühendislik ve toplumsal cinsiyet ilişkisi ve toplumsal cinsiyetin mühendislik eğitiminde yeniden üretilmesine çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır.

Öncelikle, sıkça sorulduğu belirtilen bu sorunun kendisi ya da bu sorunun soruluyor olması toplumsal cinsiyete dayalı mesleki ayrışmayı baştan açığa çıkarmaktadır. Bir başka deyişle, soru cinsiyete dayalı mesleki ayrışmanın kabulüyle sorulmakta ve aynı kabulde yanıtlanmaktadır. Üniversitenin ilgili bölümü tarafından verilen yanıt ise, kadınların ağırlıkta olduğu bir mühendislik alanında dezavantajlı gibi görünen erkek mühendislerin avantajlarını öne çıkararak o alanı erkekleştirmek yönünde cinsiyete dayalı ayrımcı bir söyleme dayanmaktadır.

İlk bakışta oldukça rasyonel ve aday öğrenciler açısından yol gösterici gibi görünen bu ifadelerin çeşitli biçimlerde ayrımcı mesajlar içerdiğini söylemek mümkündür: Öncelikle, sektördeki kadın-erkek dağılımının Gıda Mühendisliği eğitiminde kadınların lehine olan oransal dağılımı yansıtmadığı ileri sürülerek erkek adaylar/öğrenciler rahatlatılırken kadın adaylara sektördeki iş imkanları açısından olumsuz bir mesaj iletilmektedir. İkincisi, benzer ve daha somut bir biçimde, sektördeki Üretim Mühendisliği ve Vardiya Mühendisliği alanlarına erkeklerin daha uygun olduğu varsayılarak kadınlara bu alanların erkeklere ait olduğuna dair bir uyarı mesajı verilmektedir. Bir başka deyişle kadınlara görünmeyen engellerin, “cam duvarların” varlığı hatırlatılmaktadır. Bu mesaj, kadını mühendislik hiyerarşisinde erkekten aşağıda konumlandırmaktadır. Kadınları “eksi erkek” olarak kategorize eden bu anlayışa göre, erkekler tüm türler için karşılaştırma standardıdır ve onlarla tezat oluşturan kadınlar “erkek olmayan” olarak tanımlanırlar (Spender, 1985; Stanley, 1975). Üçüncüsü, kadınların sektördeki çoğunluk halinin, erkekler lehine bir duruma yol açtığı açıkça ifade edilerek, erkek olmanın her durumda avantajlı, kadın olmanın ise her durumda dezavantajlı olduğu söylemine başvurulmaktadır.

Bu türden ikiliklere dayanan söylemler, bir takım rasyonel gerekçelerle ve olgusal dayanaklarla sarf edilmiş olsa dahi, toplumsal cinsiyete dayalı imajların ve dolayısıyla eşitsizliklerin hem eğitimde hem de emek piyasasında yeniden üre-

tilmesine katkıda bulunmakta ve kadınların aleyhine sonuçlar yaratmaktadır. Kadın ve erkek öğrenci adaylarına iletilen bir mesaj yoluyla yaratılan “toplumsal cinsiyet ikiliği” (gender duality) bir yandan iki cins arasındaki hiyerarşileri yeniden üretirken öte yandan da iki cins arasındaki farklılıkların gerçek yaşamda eşitsizliklere dönüşmesine katkıda bulunmaktadır. “Toplumsal cinsiyet ikiliği” teriminin dünyayı sembolik olarak “dişilik” ve “erkeklik” (varsayılan zıtlıkları) üzerinden kategorize eden temeldeki ideolojinin anlamını yansıttığını ileri süren Faulkner, cinsiyet bağlamında kullanılan bu ikili düşünme pratiğinin toplumsal cinsiyetin açıkça odakta olmadığı durumlardaki ikiliklerin de temelini oluşturmakta ya da çeşitli biçimlerde bunlara sızmakta olduğuna dikkat çekmektedir (Faulkner, 2000: 781-782).

Mühendislik eğitiminde toplumsal cinsiyete dayanan farklılıkları araştıran çalışmalar toplumsal cinsiyet temelli çeşitli eşitsizlikleri ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte bu eşitsizlikleri yaratan dinamiklerin çoğu zaman somut düzeyde değil, kadınlara karşı düşmanca ortam ve cinsiyetçi şakalar vasıtasıyla gizil bir şekilde işlendiğine ve iletişim tarzının cinsiyetçi öğeler barındırmasının kadın öğrencileri sessizleştirdiğine dikkat çekilmektedir (Akt., Beşpınar ve Pehlivanlı Kadayıfçı, 2021: 132-133).

Keskin (2015) tarafından son sınıf üniversite öğrencileri ile yapılan bir araştırmada ise kadın mühendislik öğrencilerinin kendilerini erkek sınıf arkadaşları ile karşılaştırmaları istendiğinde, pek çoğunun, erkeklerin mesleki olarak üstünlüklerini kabul etmiş oldukları ortaya çıkmıştır. Kadın öğrenciler, istihdam olanakları bağlamında da erkeklerin daha avantajlı olduklarını ifade etmişlerdir. Örneğin, kadın jeofizik öğrencileri, mesleğin fiziksel zorlukları nedeniyle kendi alanları dışında çalışmayı daha öğrenciyken kabullenmiş görünürken, kadın bilgisayar mühendisi adayları ise erkeklerin problem çözmeyle daha ilgili ve uzun çalışma saatlerine daha yatkın olma gibi özelliklerinden dolayı daha tercih edilir konumda olduklarını belirtmişlerdir.

Mühendislik eğitimleri sırasında erkek öğrencilerin kadın akranlarına ilişkin algıları ve söylemleri de bu süreci desteklemektedir. Bilgisayar mühendisliğinden bir erkek öğrencinin konuya ilişkin görüşleri şu şekilde olmuştur: “Bizim bölümde kızlara çok güvenmiyorlar, yoğunluğu kaldıramıyorlar çünkü. Bizde kızları çalıştırmak istemiyorlar bence. İş yerlerinde genelde bir tane kadın koyarlar erkekler kendilerine çeki düzen versin diye” (Keskin 2015: 7).

Yukarıdaki ifadeler, kadınların mühendislik eğitimleri sırasında içinde bulundukları ve cinsiyet hiyerarşisine dayanan etkileşimlere örnek oluşturmaktadır. Bu etkileşimler içinde eğitimlerini sürdüren kadın öğrenciler daha öğrencilik yıllarında, iş yaşamında cam tavan ve cam duvar olarak kavramlaştırılan muhtemel engelleri içselleştirmekte ve düşünsel düzeyde yeniden üreterek kendilerini yaşamda ve emek piyasasında bu düşüncelerle konumlandırmaktadır. Bir başka ifadeyle, eğitimleri sırasında toplumsal cinsiyete dayalı çeşitli algı ve deneyim-

lere maruz kalan kadın mühendislik öğrencileri, eğitim sonrası kariyer planlarını yeniden kurgulamaktadır. Bu alanlarda başarılı olabileceklerine dair inanç ve beklentiyle yüksek öğretime katılsalar dahi eğitim sırasında çeşitli biçimlerde gerçekleşen etkileşimler ve maruz kaldıkları söylem örüntüleri bu beklentilerini zayıflatmakta ya da ortadan kaldırmaktadır.

Kadın ve erkek öğrenciler, soyut düzeyde kabul ettikleri doğrular ne olursa olsun, emek piyasasında ve genel olarak toplumda, kendilerini konumlandırırken içinde bulundukları ilişkilerden ve etkileşimlerden bağımsız olarak davranmazlar. Üniversite öğrencilerinin kendi benlik algılarını ifade etmelerinin, kadın oranının yüksek veya düşük olduğu mesleklere girme olasılıkları üzerindeki etkilerini inceleyerek bu mekanizmanın toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından sonuçlarını kuramsallaştıran Erin Cech'in çalışması (2013: 750) "kadınların ve erkeklerin kariyer kararlarının geleneksel cinsiyet rollerine dair inançlardan etkilenmesi için bu inançlara bilinçli olarak bağlı kalmaları gerekmediğini" göstermiştir. Başka bir ifadeyle, kız çocukları ve genç kızlar olarak kendilerini erkeklerle eşit görerek büyüyen ve erkeklerin yapacağı her şeyi yapabileceklerine inanan kadınların eğitimleri sırasında bu inançlardan geri adım attıkları anlaşılmaktadır.

Özellikle erkeklerin hakim olduğu mühendislik bölümlerinde öğrenim gören kadın öğrencilerin üniversite deneyimleri, Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nun (1986) tanımladığı çeşitli sermaye biçimlerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Örneğin, kadınların farkında olmadan içselleştirdikleri, erkek akranlarından geri kaldıkları düşüncesi kültürel sermayelerini zayıflatırken; mühendislik alanında etkili sosyal ilişkiler kuramamak sosyal sermayelerinde bir eksiklik yaratmaktadır. Ayrıca, mühendislik mesleğinin kadınlara uygun olmadığı algısı da kadın öğrencilerin sembolik sermayelerine zarar vermektedir. Erkek mühendisler eğitimleri sırasında ve sonrasında, çeşitli ilişki ve etkileşimlerle biriktirdikleri sosyal sermayeleri ve motivasyon ve statü gibi erkeğe atfedilen avantajlarla biriktirdikleri sembolik sermayeleri ile emek piyasasına dahil olurken, kadınlar bunlardan yoksun olarak zaten dezavantajlı oldukları bir alanda varlık mücadelesi vermek zorunda kalmaktadır. Aşağıda bu durumun emek piyasasındaki somut yansımaları ele alınmaktadır.

Mühendisliğin Emek Piyasasında Cinsiyete Dayalı Ayrışma

Yüksek öğretimdeki cinsiyete dayalı ayrışmanın yansımalarını Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği'ne (TMMOB) bağlı mühendis odalarının üye sayılarındaki dağılımda da görmek mümkündür. 2023 yıl sonu itibarıyla TMMOB'un mühendis odalarına kayıtlı üyelerin %80,6'sı erkek, %19,4'ü ise kadındır. Sayısal olarak kadınların erkekleri geçtiği tek mühendislik alanı %66,6 ile gıda mühendisliğidir. Gıda mühendisliğinden sonra kadın temsiliyetinin en yüksek olduğu diğer mühendislikler ise, %48,2 ile çevre mühendisliği, %42 ile kimya mühendisliği ve %40,7

ile tekstil mühendisliğidir. Kadınların en düşük düzeyde temsil edildiği alanlar ise %3,8 ve % 12,9 arasında ve sırasıyla Gemi, Makine, Petrol, Elektrik ve İnşaat Mühendisliği olarak görülmektedir (TMMOB, 2024).

Elektrik, Elektronik, Elektrik-Elektronik, Kontrol, Haberleşme, Telekomünikasyon, Biyomedikal ve Mikroelektronik mühendisliği bölümlerinden mezun olanları kapsayan ve üyelerinin %10,57'si kadın mühendislerden oluşan Elektrik Mühendisleri Odası'nın (EMO) yaptığı bir araştırmaya göre (Salman, 2017), ilgili mesleki alanlarda kadınlar eğitim görseler bile işgücüne, erkeklere göre daha az dahil olabilmekte ve dahil olduklarında da daha çok işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalmaktadırlar. İşgücüne katılan EMO üyesi kadın mühendislerin %30 düzeyindeki işsizlik oranı erkek mühendislerin işsizlik oranından (%17,8) çok daha yüksektir. Kadın mühendislerin iş arama süreleri de erkek mühendislere göre daha uzundur. Aynı dönemde, TÜİK verilerine göre, Türkiye'deki genel işsizlik oranları erkeklerde %8,7, kadınlarda ise %14,3'tür. İnşaat Mühendisleri Odası'nın (İMO) bir raporuna göre ise, inşaat mühendisleri arasında işsizlik oranları erkeklerde %25,6 iken kadınlarda %47,1'dir (İMO, 2021: 49). Bu dönemdeki genel işsizlik oranları ise erkeklerde %12,9, kadınlarda %15,9'dur. Görüldüğü üzere, her ne kadar genel işsizlik oranları ile mühendis işsizlik oranları arasında cinsiyet açısından paralellikler görülse de özellikle maskülen sayılan mühendisliklerdeki işgücü göstergeleri kadınlar aleyhine daha belirgin bir tablo oluşturmaktadır.

Kadın mühendis adayları staj ortamlarında da toplumsal cinsiyete dayalı ayırmıcılıkla karşılaşmaktadırlar. Mühendislik öğrencileri ile yapılan bir çalışmada, kadın öğrenciler staj süreçlerinde toplumsal cinsiyete dayanan önyargılar ile daha çok karşılaştıklarını ve özellikle sanayi üretimindeki mavi yakalı çalışanlara kendilerini mesleki olarak kanıtlamalarının beklendiğini belirtmişlerdir (Akt., Beşpınar ve Pehlivanlı Kadayıfçı, 2021).

Daha önce çeşitli biçimlerde ifade edildiği üzere, Türkiye'de geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine dayanan ayırıcı söylem hem siyasi hem ekonomik hem de toplumsal alanlarda etkisini sürdürmektedir. Erkeklerin egemenliğinde olan mühendislik alanlarında ise bu söylem daha baskın olarak kendisini göstermektedir. Konu teknoloji ve mühendislik olunca dünya ikiye bölünür ve birbirine zıt şeyler karşılaştırılarak düşünme eğilimi ortaya çıkar (Akt., Faulkner, 2000). Bir başka deyişle, kadınlar, geleneksel ve tarihsel olarak erkek mesleği olarak kabul edilen mesleklerde ve bunların emek piyasasında kendilerini "dışardan" ve "eksik" hissettiren çeşitli söylemlerle karşı karşıya kalırlar. Kadınlar, birbirini destekleyen ve yeniden üreten eylem ve söylemlerle oluşturulmuş, erkeklerin ev sahibi olduğu bu "habitus"un doğal üyesi olmadıkları gibi oraya girişleri de engellerle doludur. "Tarihsel olarak her organizmada algı, düşünce ve eylem şemaları biçiminde biriken geçmiş deneyimlerin aktif varlığını sağlayan habitus, pratiklerin 'doğruluğunu' ve zaman içinde sabitliğini sağlama

eğilimindedir” (Bourdieu, 1990: 54). Mühendislik ve teknolojinin habitus’unu erkeklerin algı, düşünce ve eylemleri belirler ve doğru kabul edilen pratikler de bunlara dayanır. Kadınlar, toplumsal cinsiyet temelli yapıların hâkim olduğu mühendislik alanlarında sadece dışlanmış değil aynı zamanda güvencesiz hissetmektedirler.

Toplumsal cinsiyet rolleri, günlük yaşantının her alanında tekrar edilerek kalıcı hale gelirken, mühendislik alanı bu rollerin en yoğun biçimde yeniden üretildiği meslek alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Kadın mühendisler, meslek yaşamlarında sıklıkla bir ikilemlerle yüzleşmektedir: ya mesleki yeterlilikleriyle görünürlük kazanmak için zorlanmakta ya da cinsiyetleri nedeniyle dışlanmaktadır. Erkek mühendisler hem cinsiyet hem de meslek açısından toplum tarafından kolayca kabul görürken, kadın mühendisler bu iki kimliği aynı anda taşımamın getirdiği baskıyla sürekli olarak kendilerini kanıtlama gereği duymaktadır. Toplumsal cinsiyete bağlı bu gizli dinamikler kadın mühendislerin tutunmasını ve ilerlemesini zorlaştırmaktadır (Faulkner, 2011).

Kadın ve erkek Ar-Ge mühendisleri ve teknisyenleri ile yürütülen bir araştırma, cinsiyet, medeni durum, çocuk sahipliği ve çocuk sayısına göre cinsiyetin yapılan iş bakımından avantaj, dezavantaj ya da nötr görülme algısında kadınlar ve erkekler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Örneğin bekâr kadınların %60’ı yaptıkları işin cinsiyet nötr olduğunu düşünürken, bu oran evli kadınlarda %50’ye, çocuklu kadınlarda %43,9’a, 2 çocuklu kadınlarda ise %42,9’a düşmektedir. Bekâr kadınların %32,5’i işle ilgili olarak cinsiyet dezavantajını ileri sürerken, evli kadınlarda bu oran %43,5’e, genel olarak çocuklu kadınlarda %46,3’e, 2 çocuklu kadınlarda ise %57,1’e çıkmaktadır. Aynı çalışmaya göre, cinsiyetlerinin dezavantajlı olduğunu düşünen erkeklerin oranı bekarlıkta %6,1 iken evlilikte azalarak %3,6 olmaktadır (Öztan ve Doğan, 2017: 130). Görüldüğü gibi, kadın mühendis ve teknisyenlerin cinsiyetlerine ilişkin dezavantaj algısı evlilik ve çocuk sahipliğine bağlı olarak artarken erkeklerin çok daha düşük olan bu algıları evlilikle daha da azalmaktadır.

Sonuç

Her kesimden kadınlar tüm yaşam alanlarında, her türlü toplumsal ilişki ve etkileşimde, toplumsal cinsiyete dayalı söylemlerle çevrilidirler. Bu söylem örüntüleri, kimi zaman açık bir şekilde kimi zaman ise gizli bir biçimde işleyerek kadınların emek piyasasına girişlerine, orada tutunmalarına, erkeklerle eşit koşullara sahip olmalarına ve dolayısıyla özgürleşmelerine engel oluşturan çeşitli politika ve uygulamalara eşlik etmekte ve onları desteklemektedir. Teknoloji ve mühendislikle ilgili eğitim ve meslek alanları bu söylemlerin en yoğun işlediği ve en somut sonuçlar ürettiği alanlar olarak öne çıkmaktadır.

Cinsiyet ayrımcılığına dayanan toplumların nasıl değiştiği ya da değişime nasıl direndiğini anlamak, ancak toplumsal cinsiyetin toplumsal ilişkileri nasıl biçim-

lendirdiğini hesaba katarak mümkün olacaktır (Ridgeway, 2009). Ücretli çalışmaya ilişkin algılar ve toplumsal cinsiyet kalıplarına uygun mesleki yönelimler, kadınların ve erkeklerin özgür seçimlerine dayanır gibi görünse de aslında çeşitli düzeylerde gerçekleşen toplumsal ilişkiler ve etkileşimlerle, her düzeyde yaygın olan söylemlerden etkilenmekte ve tüm bunlar cinsler arasındaki eşitsizlikleri mesleki cinsiyet ayrımını aşan bir boyutta yeniden üretmektedir.

Kadın haklarını ve toplumsal cinsiyet eşitliğini dışlayan muhafazakar ve ayırıcı söylemler, toplumun tüm katmanlarında derin etkilere yol açabilmektedir. Bu söylemler, özellikle siyasi iktidar sahipleri tarafından üretildiğinde, mekansal ve zamansal sınırları aşarak kalıcı bir etki yaratmakta, böylece toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri hem eğitim sisteminde hem de emek piyasasında yeniden ve sürekli biçimde üretilmektedir. Bu bağlamda, siyasi iktidarın eşitlik karşıtı söylemlerini destekleyen ve yayan medya kuruluşlarının yanına GONGO'ları da eklemek gereklidir.

Eleştirel gerçekçi düşüncenin öncülerinden Andrew Sayer, “bireylerin eylemlerini ve eğilimlerini yönlendiren nedensel güçler[in] sıklıkla basit bir biçimde nesnelerde ve bireylerde değil onların oluşturduğu yapılarda ve ilişkilerde bulunduğu” işaret eder (Sayer, 2010: 71). Bu bağlamda, kadınların beklentilerini ve eylemlerini toplumsal cinsiyetin önemli rol oynadığı gündelik ilişki, etkileşimler ve söylemler yönlendirebilmektedir. Kadın mühendisler, genel olarak erkeklerin, özelde erkek teknoloji ve mühendislik çalışanlarının onlara ilişkin sürekli tekrarlanan ve yeniden üretilen algı ve söylemleriyle çevrilidir. Butler’ın ifadesiyle: “Toplumsal cinsiyet her zaman bir eylemdir, ancak eylemden önce var olduğu söylenebilecek bir özne tarafından yapılan bir eylem değildir” (Butler, 2006: 25). Butler bu ifadesiyle öznenin eylem sürecindeki etkileşimlere paralel olarak değişmekte olduğuna ve bunun etkileri ve sonuçlarına işaret eder. Bir başka ifadeyle, hem öznel hem de eylemler sürekli bir biçimde algıların, imajların, tavırların, ön kabullerin, önyargıların ve son tahlilde tüm bunlarla örülü söylemlerin etkisi altındadır. Bunun izlerini mühendislik eğitimi alan öğrencilerin kendilerini konumlandırma süreçlerinde görmek mümkündür. Kadın öğrenciler, özellikle maskülen sayılan mühendislik alanlarında, toplumsal cinsiyete dayalı imajlar, semboller ve önyargılar karşısında kendilerini kabul ettirme çabası içine girebilirler. Ancak, toplumsal cinsiyet binlininin eksikliği, bu çabaya hiç girmeme ya da çabuk vazgeçme sonucunu yaratabilirken bu bilince sahip olanların mücadelesi sadece mühendislik alanında ve eğitim düzeyinde değil, eğitim sürecinin ve emek piyasasının tüm alanlarında ve genel olarak toplumda, cinsiyete dayalı ayrımcılığa karşı mücadelede anlamlı hale gelir.

Bu çalışma, kadınların mühendisliğin hem eğitimi hem de emek piyasasında karşılaştıkları cinsiyete dayalı söylemleri açığa çıkarma gayretinde olmuştur. Bu çaba aynı zamanda kadınların bu alanda var olması gerektiği kabulüne da-

yanmaktadır. Öncelikle, her ne kadar, teknoloji ve mühendislik alanı kadınlar için büyük ölçüde kendilerini kabul ettiremedikleri, rahat bir çalışma ortamı bulamadıkları ve erkeklerden daha geri pozisyonlarda çalışıp daha az gelir elde ettikleri bir çalışma alanı olsa da nüfusun yarısına bırakılamayacak kadar önemli bir alandır. Teknoloji ve mühendislik ürünleri tüm nüfusun sadece gündelik yaşamını değil aynı zamanda çeşitli biçimlerde çıkarlarını ve toplumdaki güç ilişkilerini de etkilemektedir (Akt., Hodgkinson 2003). Tüm yaşamı kapsayan teknoloji ve mühendislik ürünleri söz konusu olduğunda kadınların sadece kullanıcı pozisyonunda olmaları, kapsama alanı çok geniş olan bu bilgi üretimi süreçleri ve bunların dayandığı karar mekanizmalarının dışında kalması demektir. Kadınların, tüm nüfusun kullandığı ürünlerin üretim süreçleri ve karar mekanizmalarına dahil olması ise, bu ürünlerin yarattığı çeşitli etkilerde söz sahibi olması anlamına gelecektir.

Hem mühendislik mesleğinde hem de genel olarak tüm toplumsal alanlarda cinsiyete dayalı eşitsizlikleri ortadan kaldıracak toplumsal dönüşüm ancak, toplumsal cinsiyet norm ve rollerinin toplumsal yaşamın her aşamasından çıkarılmasına yönelik bireysel, örgütsel, toplumsal ve siyasal çabaların eş zamanlı olarak hayata geçirilmesiyle mümkün olacaktır. Bu bağlamda, eğitimin her düzeyinde toplumsal cinsiyet farkındalığı oluşturacak koşulların sağlanması son derece önemlidir. Ancak bu sadece toplumsal cinsiyetle ilgili derslerle üstesinden gelinebilecek bir mesele değildir. Öncelikle, bütün eğitim düzeyi ve alanlarında tüm derslerin ve diğer eğitim faaliyetlerinin toplumsal cinsiyet farkındalığı ile oluşturulması gerekir. Bununla birlikte, söylemin eylem kadar güçlü olabileceği göz önünde bulundurularak, cinsiyetçi söylemlerden her alanda ve her düzeyde kaçınılması için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Böylelikle, toplumsal cinsiyet eşitliğine dayanan etkileşimlerin, toplumsal cinsiyet rollerini devam ettiren ve hem kadınlar hem de erkekler için bunları içselleştirmeye yol açan etkileşimler yerine geçmesi mümkün olacaktır. Ayrıca, benzer dinamiklerin giderek artan bir biçimde hem emek piyasasına hem de tüm toplumsal ilişkilere yansıtacağı öngörülebilir. Wacquant'ın (1989: 40) işaret ettiği üzere, "Belirli bir alanda hakimiyet kuranlar, bu alanı kendi çıkarlarına uygun hale getirebilecek konumdadırlar, ancak hakimiyet altına alınanların direnişiyle, iddialarıyla, 'siyasi' ya da başka türlü çekişmeleriyle mücadele etmek zorundadırlar. . . İnsanlar isyan ettiği, direndiği, harekete geçtiği sürece tarih vardır."

Kadınlar tarih boyunca en basitinden başlayarak çeşitli haklarını isyan, direniş, mücadele ve dayanışma ile almayı başarmışlardır. Her alanda ve her düzeyde eşitlik için mücadeleye devam edecekleri de açıktır. Kadın mühendislik öğrencileri ve kadın mühendislerin de bazen sadece erkek egemen alanlardaki varlıklarıyla, bazen de eşitlik mücadelesinin aktif parçası olarak, her türlü eril ve cinsiyetçi söylemin zayıflatılmasına katkıda bulunacaklarını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, her düzeyde ve her türlü etkileşimde

kullanılan dil ve söylemin hem pozitif hem de negatif yönde kurucu ya da yıkıcı bir etkiye sahip olduğu (Spender, 1985) hatırlanmalıdır. Toplumsal cinsiyet eşitliğini zayıflatan söylemlerin yerini güçlendiren söylemlerin alması toplumsal alanların hepsinde ve tüm ilişkilerde, Wacquant'ın (1989) işaret ettiği gibi, isyan, direniş ve mücadeleyle mümkündür. Bu bağlamda tarih yol gösterici ve ilham verici örneklerle doludur ve Türkiye'deki kadın hareketi de bunun önemli bir parçasıdır.

Kaynakça

- Arat Y. (2022). "Democratic Backsliding and the Instrumentalization of Women's Rights in Turkey", *Politics & Gender*, 18(4), 911-941.
- Baba, E. (2019). *From gender equality to gender justice: a critical discourse analysis in terms of gender equality in Turkey*, Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Ankara.
- BBC (24 Kasım 2014). Erdoğan: Kadın-erkek eşitliği fitrata ters, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/11/141124_kadininfitrati_erdogan Erişim: 12 Şubat 2025.
- BBC (5 Haziran 2016). Erdoğan: Anneliği reddeden kadın, eksiktir, yarımıdır. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160605_erdogan_kadin Erişim: 12 Şubat 2025.
- BBC (8 Mart 2019). İstanbul'da polis İstiklal Caddesi'nde toplanan kadınlara gazla müdahale etti. <https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-47494157> Erişim: 25 Mayıs 2025.
- Beşpınar, F. U. ve Pehlivanlı Kadayıfçı, E. (2021). *Bilim, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik Alanlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması*. Ankara: CEİD YAYINLARI.
- Bianet (20 Şubat 2019). YÖK, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Turum Belgesini Sitesinden Kaldırdı. <https://bianet.org/haber/yok-toplumsal-cinsiyet-esitligi-tutum-belgesini-sitesinden-kaldirdi-205668> Erişim: 19 Mart 2025.
- Birgün, (8 Mart 2025). Taksim ve çevresine 8 Mart 'ablukası'. <https://www.birgun.net/haber/taksim-ve-cevresine-8-mart-ablukasi-605529>. Erişim: 25 Mayıs 2025.
- Bourdieu, P. (1986). "The Forms of Capital", *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde. Der: J. G. Richardson, New York: Greenwood Press, 241-258.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Çev: R. Nice, Cambridge: Polity.
- Butler, J. (2006). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Cech, E. A. (2013). "The Self-Expressive Edge of Occupational Sex Segregation", *American Journal of Sociology*, 119(3), 747-789.
- CNNTÜRK (28 Temmuz 2014). Bülent Arınç: Kadın herkesin içinde kahkaha atmayacak. <https://www.cnnturk.com/turkiye/bulent-arinc-kadin-herkesin-icinde-kahkaha-atmayacak> Erişim: 12 Şubat 2025.
- Çelebi, E. (2022). "How Do Women's GONGOs Influence Policymaking Processes in Turkey?", *Journal of Civil Society*, 18(3), 326-348. doi:10.1080/17448689.2022.2125417.
- Diken (1 Ocak 2015). Yılın ilk cinsiyetçi açıklaması: Sağlık Bakanı'na göre kadının kariyeri annelik olmalı. <https://www.diken.com.tr/yilin-ilk-cinsiyetci-aciklamasi-dustu-bakan-muezzinoglu-na-gore-kadinin-kariyeri-annelik-olmalı/> Erişim: 14 Şubat 2025.
- EMAR, Emek Araştırma. (2025). *Kadın Emegi Raporu*, Ankara: DİSK-GENEL-İŞ. <https://www.genel-is.org.tr/emar-kadin-emegi-raporu-yayimlandi,2,48423>. Erişim: 31 Mart 2025.
- Esping-Andersen, G. (2011). *Tamamlanmamış Devrim: Kadınların Yeni Rollerine Uymak*. Çev: S. Çağatay, İstanbul: İletişim.
- Fairclough, N., Mulderrig, J. ve Wodak, R. (2011). "Critical Discourse Analysis", *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction* içinde. Der: T. A Van Dijk, Londra: Sage.
- Faulkner, W. (2000). "Dualisms, Hierarchies and Gender in Engineering", *Social Studies of Science*, 30(5), 759-92.

- Faulkner, W. (2011). "Gender (In) Authenticity, Belonging and Identity Work in Engineering", *Brussels Economic Review*, 54(2-3), 277-293.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish*, Harmondsworth: Penguin.
- Gill, R. (2000). "Discourse Analysis", *Qualitative Researching with Text, Image and Sound* içinde. Der: M. W. Bauer ve G. Gaskell, London: Sage.
- Hürriyet (12 Mart 2009). Bakan Eroğlu'ndan iş isteyen kadına garip cevap. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bakan-eroglundan-is-isteyen-kadina-garip-cevap-11196061> Erişim: 14 Şubat 2025.
- Hürriyet (20 Mart 2009). Şimşek'e bakılırsa işsizlik kadınlar yüzünden artıyor. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/simsek-e-bakilrsa-issizlik-kadınlar-yuzunden-artiyor-11240874> Erişim: 13 Şubat 2025.
- İMO (2021). *Türkiye'de İnşaat Mühendisleri Gerçeği: İş, İstihdam ve İşsizlik*, Ankara: TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası.
- KADEM (2025a). Hakkımızda. <https://kadem.org.tr/hakkimizda/> Erişim: 20 Mart 2025.
- KADEM (2025b). Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi. <https://kadinrastirmalari.com/sayilar-dergipark/> Erişim: 20 Mart 2025.
- KADEM, (2025c). KADEM Kadın Araştırmaları Kongresi. <https://kadem.org.tr/kadem-kadin-arastirmalari-kongresi-2/> Erişim: 20 Mart 2025.
- Keskin, D. (2015). "Higher Education and Employability from a Gender Perspective: Perceptions of Final-Year University Students", Yayınlanmamış Araştırma.
- Memiş, E., Öneş, U. ve Kızılırmak, B. (2012). "Kadınların Ev-Kadınlaştırılması: Ücretli ve Karşılıksız Emeğin Toplumsal Cinsiyet Temelli Analizi", *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın* içinde. Der: S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren, İstanbul: İletişim.
- ODTÜ Gıda Mühendisliği (2024). Sıkça Sorulan Sorular. <https://fde.metu.edu.tr/tr/sikca-sorulan-sorular#q5> Erişim: 30 Kasım 2024.
- OECD (2025). Labor Market Situation. <https://www.oecd.org/en/data/insights/statistical-releases/2025/01/labour-market-situation-updated-january-2025.html> Erişim: 20 Şubat 2025.
- Oğuz M. C. (2018). "Otoriter Rejimler ve Sivil Toplum İlişkisi: Bir 'Yumuşak Güç' Stratejisi olarak GONGO'ların Yükselişi", *Mülkiye Dergisi*, 42 (2), 239-260.
- Öztaş, E. ve Doğan, S. N. (2017). "Mühendislik, Teknoloji ve İş Yerinde Cinsiyete Dayalı Ayrışma", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 104-142.
- Pan, J. (2015). "Gender Segregation in Occupations: The Role of Tipping and Social Interactions", *Journal of Labor Economics*, 33(2), 365-408.
- Phillips, A. (2018a). "Gender equality: core principle of modern society?", *Journal of the British Academy*, 6, 169-185.
- Phillips, A. (2018b). "Gender and Modernity", *Political Theory*, 46(6), 837-860.
- Phillips, N. ve Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis: Investigating Processes of Social Construction*. Londra: Sage.
- Ridgeway, C. L. (2009). "Framed Before We Know It: How Gender Shapes Social Relations", *Gender & Society*, 23(2), 145-160.
- Salman, B. (2017). "Kadın Mühendislerde İşsizlik ve İstihdam", *EMO Kadın Bülteni*.
- Sayer, A. (2010). *Method in Social Science: A Realist Approach*, Revised Second Edition, Londra: Routledge.
- Sözcü (8 Mart 2023). Taksim'e yürümek isteyen kadınlara polis müdahalesi. <https://www.sozcu.com.tr/feminist-gece-yuruyusunde-hukumet-istifa-sloganlari-wp7614763> Erişim: 25 Mayıs 2025.
- Spender, D. (1985). *Man Made Language*. Londra: Pandora.
- Stanley, J. (1975, 7 Kasım). "Sexist Grammar", South Eastern Conference of Linguistics, Atlanta, ABD.
- Taşkın, B. ve Çakın, B. (2022). "The government's symbiotic relations with interest groups and CSOS in Turkey: Pluralist or corporatist arrangements?", *Journal of Civil Society*, 18(3), 349-368, DOI: 10.1080/17448689.2022.2125418

- TMMOB (2024). *TMMOB'ye Bağlı Odaların Üye Sayısı 677 Bin Oldu*. <https://www.tmmob.org.tr/icerik/tmmobyebagli-odalarin-uye-sayisi-677-bin-oldu#:~:text=TMMOB'ye%20ba%C4%9F%C4%B1%2024%20Odan%C4%B1n,iti%20677%20bin%20242%20oldu> Erişim: 30 Kasım 2024.
- TÜİK (2025). *İşgücü İstatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İsgucu-İstatistikleri-Aralik-2024-53524>. Erişim: 10 Mart 2025.
- UN WOMEN (2023). *2023 Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri*. https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2024-05/tuik_statistics_turkce_2023_final_2.pdf Erişim: 19 Ocak 2025.
- Van Dijk, T. A. (2011). 'Preface', *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction* içinde. Der: T. A. Van Dijk, Londra: Sage.
- Wacquant, L. J. D. (1989). "Towards a Reflexive Sociology: A Workshop with Pierre Bourdieu", *Sociological Theory*, 7(1), 26-63.
- Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) (2024). *Yüksek Öğretimde Kadınlar*. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2024/kadinlarin-yuksekogretime-erisimi.aspx#:~:text=Y%C3%BCksek%C3%B6%C4%9Fretimdeki%207%20milyon%20503%20bin,bin%20669'u%20erkeklerden%20olu%C5%9Fuyor.&text=T%C3%BCrkiye'deki%20%C3%BCniversitelerde%20toplam%20181.498,%20C4'e%20y%C3%BCkselimi%C5%9F%20oldu> Erişim: 25.11.2024.
- Zengin-Arslan, B. (2002). "Women in Engineering Education in Turkey: Understanding the Gendered Distribution", *International Journal of Engineering Education*, 18(4), 400-408.

Araştırma Makalesi

Bilinçdışına Açılan Geçit: Sinema ve Animasyon Filmlerinde Sürrealist Göz İmgesi

Özge Hazal ÇALIŞKAN¹

ORCID: 0000-0002-7577-3548

Elif ERGEN²

ORCID: 0000-0003-1222-5699

Öz

Sürrealizm, uyumsuz ve beklenmedik yan yana gelişlerdeki tekinsiz harikula-delik ile karakterize olan sanatsal ve politik bir harekettir. Sürrealistler; mantığa olan güvensizlikleri ile aklın hegemonyasını yadsıyarak, bilinçdışının ve rastlantısal olanın izinde en saf gerçekliğin peşine düşmüşlerdir. Sürrealist sanatın temel taşı olan imge ise; sürreal olanı ifade etmede yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Düşler, rastlantı, bilinçdışı korkular ve arzular imgenin kaynakları olmuş, üst gerçeklik deneyimi imgelerle yeniden üretilmiştir. Bu çalışmada, sürrealist sanat ve sinema pratiğinde göz ve bakışın dönüşümü; görmenin epistemolojik, psikolojik ve estetik boyutları çerçevesinde ele alınacaktır. Çalışmada, öncelikle Sürrealizmin düşünsel temelleri incelenecek; ardından sürrealist imge kavramı ve sürrealist imgenin sinemadaki konumu üzerinde durulacaktır. Sürrealizmde araçsallaştırıcı görme anlayışına karşı çıkılarak, göz ve bakış, bilinçdışına açılan ve duyular arası bir görme biçimi olarak önerilmiştir. Göz, bu bağlamda hem arzunun ve yasağın kesişim noktası hem de şiddet ve tekinsizlik temalarının taşı-

1. Sanatta Yeterlik Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Grafik Bölümü, ozgehazalcaliskan@gmail.com

2. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü, elifvarolergen@gmail.com

yıcısı olarak konumlandırılmıştır. Sürrealist sanatçılar, gözün rasyonel anlamını ters yüz ederken, onu bilinçdışının bir ifşa aracı olarak kullanmışlardır. Çalışmanın son kısmında ise göz imgesinin Sürrealizmdeki bu dönüşümü ele alınarak, bakışın ve gözün denetim aygıtına dönüşümü üzerinde durulacak, bu bağlamda; sinema ve animasyon filmlerinde yer alan sürrealist göz imgesi incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Sürrealizm, imge, göz, sinema, animasyon.

Arcade to the Unconscious: The Surrealist Eye Imagery in Cinema and Animation Movies

Abstract

Surrealism is an artistic and political movement characterised by the uncanny brilliance of discordant and unexpected juxtapositions. The Surrealists, denying the hegemony of the mind through their mistrust of logic, have been in search of purest reality by following the unconscious and the coincidental. Imagery, being the cornerstone of surrealist art, has been utilised extensively in expressing the surreal. Dreams, coincidences, unconscious fears and desires have been the sources of imagery, and the experience of supra-reality has been reproduced through images. This study examines the transformation of the eye and gaze in surrealist art and cinema in relation to the epistemological, psychological and aesthetic dimensions of perception. The intellectual foundations of Surrealism will first be analysed, after which the concept of the surrealist imagery and that of the surrealist image in cinema will be elaborated. In Surrealism, the eye and gaze have been introduced as a form of intersensory perception that opens to the unconscious. The eye, accordingly, has been regarded as the intersection of desire and taboo, as well as the bearer of the themes - violence and the uncanny. Surrealist artists, while disrupting the rational meaning of the eye, have utilised it as a means of exposure of the unconscious. In the final part of this study, by addressing such metamorphosis of the imagery of the eye in Surrealism, the transformation of the eye and gaze into a control device will be emphasised, and the surrealist imagery of the eye in cinema and animation films will be explored to this end.

Keywords: Surrealism, imagery, eye, cinema, animation.

Giriş

Yirminci yüzyılın en etkili ve çok yönlü hareketlerinden biri olan Sürrealizm, kapsamı keskin sınırlarla çizilemeyen edebi, sanatsal ve politik bir harekettir. Sürrealizmin ruhunun günümüzde de yaşamaya devam ediyor olması, zamanın Sürrealizmi geçersiz kılmadığını göstermektedir. Resim, heykel, şiir, sinema, illüstrasyon, dijital sanat, mimari, tekstil, müzik ve daha pek çok disiplinin farklı şekillerde barındırdığı “sürreal” sıfatı; Sürrealizmin hayatı dönüştürme isteğine yanıt bulur şekilde, zaman zaman bağlamından biraz uzaklaşarak da olsa gündelik dilde yer edinmiştir.

Karakteristik sürrealist eğilimlerin birçoğu; spiritüalizme duyulan ilgi, gotik romanlara duyulan beğeni, simülasyon ve eleştirel paranoya tekniklerinin denenmesi, çocukluğa ve deliliğe duyulan ilgi, oyunlar, rüyalar dünyasının ve bilinçdışının keşfi, ilkel halkların mitolojilerinde olduğu gibi bireysel mitolojilere analitik yaklaşım, Kelt kökenlerine yapılan geziler, simya ve hermetik doktrinlere duyulan aşk ve aralarında Lautreamont, Marquis de Sade, Fourier, Louis-Claude de Saint-Martin, Germain Nouveau’nun da bulunduğu pek çok büyük ismi resmi kültürün sessizliğinden kurtaran bir edebi, sanatsal ve felsefi panteonu içermektedir (Vaneigem, 1999: 55). Dadanın geçmişle bağlarını tamamen koparma isteğine karşılık, Sürrealizm eski köklerine doğru dönmüş ve bağlarını yenilemiştir. Öncülleri arasında; Hieronymus Bosch’un “Dünyevi Zevkler Bahçesi”, Giuseppe Arcimboldo’un meyve, çiçek, sebze, kitap ve hayvanların karışımından oluşan portreleri, Heinrich Füssli’nin kâbusvari resimleri, William Blake’in mistik baskı-resimlerinin sayılabileceği Sürrealizm; Romantizmden Metafizik resimlere, Isidore Ducasse’dan Vaché’ye, Charles Baudelaire’den Arthur Rimbaud’ya ve ilkel kabile sanatına kadar bir dizi sanatçı, şair ve düşünürün etkilerini taşımaktadır.

Sürrealistler, spiritüalizm, gotik romanlar, simülasyon, eleştirel paranoya, çocukluk, delilik, oyunlar, rüyalar ve bilinçdışı dünyasını keşfetme gibi konulara ilgi duyarlardı. Ayrıca bireysel mitolojilere analitik yaklaşımlar geliştirir, Kelt kökenlerine yolculuk ederlerdi ve simya ile hermetik doktrinlere ilgi gösterirlerdi. Edebi, sanatsal ve felsefi panteonlarında ise Lautreamont, Marquis de Sade, Fourier gibi büyük isimlere yer verirdi (Vaneigem, 1999: 55).

Bu çalışma, sürrealist sanat ve sinemada göz ve bakış kavramlarının dönüşümünü epistemolojik, psikolojik ve estetik boyutlarıyla ele almaktadır. Sürrealizm; mantığa karşı duyulan güvensizlikle, bilinçdışını ve rastlantısallığı merkeze alarak gerçekliğin derin katmanlarını keşfetmeyi amaçlayan sanatsal ve düşünsel bir akımdır. Bu bağlamda imge; düşler, arzular ve bilinçdışı korkular aracılığıyla “üst gerçeklik” deneyiminin aktarıcısı olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmada öncelikle Sürrealizmin düşünsel temelleri ve sürrealist imgenin tanımı irdelenmekte; ardından bu imgelerin sinemadaki yansımaları analiz edilmektedir. Sürrealistler, göz ve bakışı yalnızca görsel bir araç olmaktan çıkararak, bilinçdışına açılan duyular arası bir geçit olarak konumlandırmışlardır. Bu çer-

çevrede göz; arzu, yasak, şiddet ve tekinsizlik gibi temaların bir araya geldiği bir metafor haline gelmiştir.

Araştırmanın son bölümünde, sinema ve animasyon filmlerinde yer alan sür-realist göz imgesi üzerinden, görme biçimlerinin nasıl dönüştüğü ve izleyiciyle kurulan ilişkinin nasıl yeniden tanımlandığı incelenmiştir. Göz, burada yalnızca bir algı aracı değil; aynı zamanda gerçekliğe, denetime, arzuya ve bilinçdışına dair çok katmanlı anlamlar taşıyan bir geçit olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, sürrealist göz imgesi, sinemada görme ediminin kendisini sorgulayan ve yeniden inşa eden bir yapı olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Sürrealizm ve Sürrealist İmge Kavramı

Sürrealist hareketin özünü gerçekliğe olan yaklaşımında aramak gerekmektedir. Sürrealistler, gündelik rasyonalizmi, mutlak görülen olguları sorgulamış, onu değiştirmek ve aşmak istemişlerdir. Kahraman'a göre (2016: 207), Sürrealizm, öteki akımlardan ve anlayışlardan farklı olarak, gerçeğin dönüştürülmesini ya da yeniden sunumunu ortaya koymakla yetinmez. Asıl kaygısı bunun çok ötesindedir. Çünkü, gerçeğin bir başka gerçekle yer değiştirmesini ister, öngörür ve önerir. Bu anlamda sanatsal ifade düzleminde imgeyi çok aşan bir içeriğe sahip olur. Bu içeriğin, estetik dışavurumun ötesinde; sanatın ve algının sınırlarını genişletmeye, yaşamı farklı bir şekilde deneyimlemeye yönelik olduğu söylenebilir.

Sürrealistler; mantığa olan güvensizlikleri ile aklın hegemonyasını yadsıyarak, bilinçdışı arzuların ve rastlantısal olanın izinde en saf gerçekliğin peşine düşmüşlerdir. Tüm kısıtlama ve tabulara karşı koyma; kültürel, ahlaki, dini her türlü normun reddi sürrealist pratiğin merkezinde yer almaktadır. Hareketin lideri ve bazen de 'Papa'sı' olarak anılan Fransız şair, düşünür ve sanat kuramcısı André Breton, 1924 yılında kaleme aldığı 'Birinci Sürrealist Manifesto'da 'Sürrealizm' sözcüğünü şu şekilde açıklamıştır:

Kişinin, sözlü, yazılı veya başka bir yolla düşüncenin gerçek işleyişini ifade etmeyi denediği, en saf halindeki psişik otomatizm. Aklın her türlü denetiminden uzak, ahlaki ya da estetik her türlü kaygıdan muaf olarak, sadece düşüncenin dikte ettiği. Sürrealizm, daha önceleri göz ardı edilmiş olan bazı çağrışımların biçimlerinin üst gerçekliğini, rüyanın kadiri mutlaklığını, çıkarsız düşünce oyununa duyulan inancı esas alır. Diğer bütün ruhsal mekanizmaları kesin olarak yıkmaya ve hayatın belli başlı sorunlarının çözümünde bu mekanizmaların yerine geçme eğilimindedir (Breton, 2011: 203).

'Sürrealist olan nasıldır' diye sorarken, onu tekinsiz ile yan yana koyar. Tekinsiz, bir yandan Sürrealizmin hiçbir yerinde doğrudan düşünülmez, çoğunlukla bilinçdışında kalır. Öte yandan ise Sürrealizmin her yerinde ele alınmıştır (Foster, 2011: 20). Tekinsiz, aslında yeni ya da yabancı bir şey değil, bildik ve zihinde eskiden beri var olan, sadece bastırma süreciyle yabancılaşmış bir şeydir (Freud,

1919: 14). Bilinçdışını yer edinen bu unsurların tekrar eden geri dönüşü, aşına olduğumuz, ancak bir yandan da rahatsız edici ya da korkutucu hisler uyandıran durumlar ve nesneler üzerinden açığa çıkar. Müphem durumlar, yabancılaşmış nesneler sürrealist eserlerde sıkça görülmekte ve bir tür tekinsizlik hissi uyandırmaktadır. Salvador Dalí'nin ya da René Magritte'in alışılmadık kombinasyonları, bu tür tekinsiz duygular uyandıran imgeleri içermektedir. Eserlerdeki Sürrealizmin karakteristiği; uyumsuz ve beklenmedik yan yana gelişlerdeki tekinsiz harikuladelik olarak tanımlanabilir.

Sürrealistler, duyuşal dünyayı kavramanın daha tutkulu bir yolunu aramışlardır; bu, özne ile farkındalık nesnesi arasında gündelik algının izin verdiğiinden daha yakın bir ilişki anlamına gelmektedir. Bunu, tanıdık perspektifleri yerinden eden, nesnelerle olan geleneksel ilişkilerimizi bozan ve somut biçimlerin doğasında var olan sonsuz olasılıkların kendilerini açığa çıkarmasına izin vermek için alışılmış beklentilerimizi yok eden araçlarla aramışlardır (Elder, 2013: 207). Bu araçlar; otomatizm, hipnoz halindeki anlatılar, şiirler, bilinçdışına giden bir yol olan rüyalar, şans, düşsel, rastlantısal sahneleri yansıtan resimler, oyunlar, gündelik nesneler, uyumsuz yan yana gelişler ve daha fazlasını içine alan geniş bir yelpazeyi içerir. Hepsi temelde bilinçdışından süzölen imgenin özgürleşmesi için icat edilmiştir. Böylece sürrealistler, günlük yaşamın sıradan düzeninde sırayı bozarak, algıları sarsmış, başka bir gerçekliğin var olabileceğine dair farklı bir perspektif sunmuşlardır.

Sürrealizmi şekillendiren diğere büyük etkiler, 19. yüzyıl filozofları Karl Marx ve Georg Wilhelm Friedrich Hegel ile psikanalist Sigmund Freud'un çalışmalarıdır. Sürrealizmin kendisi, Marksizmi ve psikanalizi tek bir devrimci vahiy sistemi içinde özümseyen entelektöel bir program olarak görölebilir (Stockwell, 2017: 15). Algılanan gerçeğin dışına, bilinçdışı imgelem yolu ile ulaşma çabası, bilinçdışı ve bilincin, irrasyonallite ile rasyonallitenin birbirileri ile etkileşimini gerekli kılar. Hegel'in diyalektiği, sürrealistlerin bilinç ve bilinçdışı arasındaki çatışmayı ve bu çatışmanın yarattığı yaratıcı gücü anlamalarına yardımcı olmuştur. Breton, karşıtlıkların bir araya geldiği ve artık karşıt olmadığı o noktayı, "Sürrealite" olarak ifade etmektedir: "Gelecekte, görünürde birbiriyle çelişen bu iki halin, rüya ile gerçekliğin, mutlak bir gerçeklik içinde, tabiri-i caizse sürrealite içinde çözüleceğine inanıyorum. Ben bu sürrealitenin peşindeyim, onu bulamayacağımdan eminim, ama ona sahip olmanın getireceği hazları hesap etmeyecek kadar da aldırımıyorum ölüme (Breton, 2011: 192)".

Karl Marx'ın materyalist tarih anlayışı ve kapitalizme yönelik eleştirileri; Rimbaud'nun 'yaşamı değiştir' ve Marx'ın 'dünyayı dönüştür' sözlerini rehber edinen sürrealistlerin, toplumsal eleştirilerini şekillendirmiştir. Sürrealizmin beslendiği ana kaynaklardan bir diğeri de şüphesiz Sigmund Freud'un psikanaliz çalışmalarıdır. İnsan davranışlarının ve düşüncelerinin büyük ölçüde bilinçdışı süreçler tarafından şekillendirildiğini öne süren Freud, psikanalizi; bu bilinçdışı süreçleri ortaya çıkarmayı ve anlamayı amaçlayan bir yaklaşım olarak öne sürmüştür.

Freud'un ayrıca, rüyaların bilinçdışının yansımaları olduğunu ve bu rüyalarda, bastırılmış arzuların ve çatışmaların sembolik ifadelerinin bulunduğunu savunması; sürrealistleri, hayal gücünün aklın müdahalesinden kurtulduğu gerçekliğin, görünen yüzeyde değil, bilinçdışının derinliklerinde olduğu düşüncesine yöneltmiştir. "Ancak Sürrealizmin, psikanalizin temsili açıklamasından ibaret olmadığını, hatta ona tam olarak sadık kalmadığını söylemek gerekmektedir. Bu ikisinin arasındaki ilişki, kuvvetli çekimlerin ve hissettirmeden gelen geri tepmelerin olduğu bir manyetik alandır (Foster, 2011: 27)".

Sürrealist resimlerde kadının, bilinçdışının "karanlık" tarafıyla tasvir edilmesi rahatsızlık yaratan noktalardandır. Öte yandan; kilise, devlet ve aile gibi toplumsal kurumlara karşı Sürrealizmin savaşında Frida Kahlo, Claude Cahun, Leonora Carrington, Meret Oppenheim ve daha pek çok sürrealist kadın sanatçının gözünde, Sürrealizm orta sınıfın evlilik, aile hayatı gibi dayatmalarından kurtulmanın bir yolu olmuştur. Bu kadınlar kendi sanatlarını kullanarak daha özerk ya da bağımsız öz-temsiller yaratabileceklerine inanmışlardır. Sürrealizm, bir grup kadın sanatçının dışı öznelliğini keşfedip dışı imgeleme bir biçim verdikleri ilk modernist hareket olmuştur (Grzymkowski, 2021: 152). Kadın sanatçıların, sürrealist yayınlara ve sergilere en başından beri aktif bir şekilde katılım gösterdiklerini belirten Rosemont'a (1998: 49) göre ise, eleştirmenler, kadınların Sürrealizmdeki rolünü, sanki bir başkasının oyunundaki piyonlarmış gibi sessiz bir pasifliğe indirgemişlerdir. Oysaki Sürrealizme, özellikle plastik sanatlardaki en tanınmış figürlerin yanı sıra, çok sayıda kadın sanatçı dahil olmuş ve sürrealist yaratılar vermişlerdir.

Bir Endülüs Köpeği'nin (Un Chien Andalou, 1929) tamamlanmasından kısa bir süre sonra, Sürrealizm iki kampa bölünmüştür; bunlardan biri Bataille'in etrafında, gerçekliği kavramak için bir şablon olarak bedeni ve dolayısıyla gerçekliğin aşırı ve dışkısal doğasını vurgulayan, diğeri ise Breton'un etrafında, arzunun amansız işleyişini ve algılanan gerçekliğin simülakral doğasını vurgulayan gruptur (Elder, 2013: 288). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ernst, Masson gibi sürrealistlerin New York'a gitmesi ile Sürrealizm; Amerika'da Soyut Dışavurumculuk ve Pop Sanat gibi akımlar ve daha sonra Stüasyonist Enternasyonal gibi sanatsal topluluklar üzerinde etkili olmuştur. 1960'lardan bu yana, sürrealist sanatın ustaları yıldız statüsüne ulaşırken, reklamcılık ve popüler kültür, Sürrealizmi günlük ortamın bir parçası haline getirmiştir. Yine de rasyonalizm tarafından boğulmuş olan hayal gücü ve arzu güçlerini eski haline getirerek bir "gündelik yaşam devrimi" gerçekleştirme arzusu eskiye göre daha eksik olmakla birlikte devam etmektedir (Sheringham, 2006: 60). Sürrealizm; Pop Sürrealizm (Lowbrow Sanat) gibi zamanla ortaya çıkan türleri ile evrilmeye devam etmekte, Distopik sanat vb. türler ile etkileşiminden ortaya çıkan sürrealist üretimlerle popüler kültürdeki yerini korumaktadır. Sürrealizm, günümüze kadar hareketin ruhunu sürdüren sergilerde ve incelemelerde var olmaya devam etmiştir. Bugün de bir tavır, bir ifade biçimi olarak, çoksesli bir şekilde dönüşerek ve yeni yaratım

yöntemlerine uyum sağlayarak varlığını sürdürmektedir.

“Sürreal” kelimesinin aşırı, hatta yanlış kullanımıyla kelimenin anlamı karmaşık bir hal almaktadır. “sürreal” terimi günümüzde “Sürrealizm ile ilgili veya onun karakteristiği” yerine “tuhaf, fantastik, grotesk, garip bir şekilde alışılmadık, çarpıtılmış, rahatsız edici” ile eşanlamlı olarak kullanılmaktadır (Aspley, 2010: 3). Gerçeküstü anlamına gelen sürreal, Fransızca ‘surréal’ sözcüğünün karşılığıdır. Bu sözcük, gerçeği aşan başka bir üst gerçekliği ifade eder. Sürreal olan; garip, rahatsız edici, grotesk nitelikler barındırabilir, fakat bunların doğrudan karşılığı değildir.

Sürrealist sanatın temel taşı olan imge ise; sürreal olanı ifade etmede yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Düşler, rastlantı, bilinçdışı korkular ve arzular imgenin kaynakları olmuş, üst gerçeklik deneyimi imgelerle yeniden üretilmiş, bu zihinsel yansıma sanatsal yaratılara dönüşmüştür. Ziss’e göre “imge, gerçekliğin sanatsal çağrışımıdır, sanatçının bilincinde saptanmış olan haliyle nesnel dünyanın düşünsel bir tablosudur ve bunun sonucu olarak, okur, seyirci ya da dinleyici tarafından algılanır” (2011: 62).

Görmek, düşünme ve hissetme süreçleriyle yaratıcı şekilde ortaya çıkan bir etkinliktir. “Görülen”i anlamak için gerekli olan uzaklık, insan zihnindeki düşünce fırtınasına bir süreliğine bağlanan ve onu aşan bir angajman yoluyla yaratılır (Burnett, 2018: 43). Sürrealistlerin aradığı şey, tam da bu bağlantıdır. Bilinçdışı, düş, otomatizm gibi bağlantı yollarında ‘görülen’i aktarmada imgenin anlatım gücü kullanılmış, görülen yeniden yaratılmış ve ortaya sürrealist imgeler çıkmıştır. Gerçeküstü, gerçeğin içinde aranırken kurulan köprü imge yardımıyla inşa edilir. Sürrealist imge, bilinçdışı boyutu derinleştirir: İmge, hem zamansal hem uzamsal, hem içten hem dıştan, kolektif olduğu kadar öznel bir psişik montaj haline gelir (Foster, 2011: 110).

André Breton’un ve René Magritte’in kuramlaştırdığı ve çerçevesini çizdiği gibi, sürrealist imge var olan ve sürrealist teknikle farkındalık yüzeyine çıkarılabilen kavramsal bir bilinçdışı olgudur. Bu teknikler ya da iletişimin aracı biçimleri çeşitli olabilir ve bazı açılardan aracın kendisi temel mesele değildir. Sürrealist bir imge yazı, konuşma, müzik, resim, heykel, fotoğraf, sinema ya da başka herhangi bir biçimde oluşturulabilir (Stockwell, 2017: 145). Sürrealist imgeler, gündelik gerçeklikten ve geleneksel mantıktan bağımsız; düşsel, gerçeküstü atmosferlerde, alışılmadık ve özgün birleşimleri içerir.

Sürrealist imgenin şaşırtıcı olmasının yanı sıra, onu olağanüstü kılan en önemli özelliklerinden biri de hiç şüphesiz ‘şiirsel’ olmasıdır. ‘Şiirsel imge’ sürrealist sanatın anahtar kavramlarından biridir ve zihnin yaratıcı gücü serbest kalırken yakalanan paradoksal karşılaşmaların somutlaşması olarak ortaya çıkar. Elder’a göre, sürrealist şiirsel imge, öznel bilinç ile nesnenin duygusal özdeşleşmesinden doğar, çünkü imgesel bir aşırılığın gerçek nesneden ayırt edilemeyecek şekilde gerçek nesnenin üzerine bindirildiği noktada bir üst-gerçeklik ortaya çıkar (2013: 297). Breton’un 1924 manifestosunda sürrealist imgeler için

yaptığı, “görünürdeki çelişki”, soyut ve somutun karışımı, “halüsinatif düzen” imgeleri ve “temel bir fiziksel özelliğin olumsuzlanması” gibi sınıflandırmaları hatırlamak gerekir. Sürrealist imgeler ayrıca tarihsel, edebi, mitolojik, kişisel ve resimsel çok sayıda ima içerebilmektedir (Aspley, 2010: 19). Sürrealist imgeler; gündelik gerçeklikte, şaşırtıcı, şiirsel, irrasyonel, paradoksal, tekinsiz, rahatsız edici ve gülünç özelliklerle kendini gösterebilmektedir. Sürrealistler, sürreal olanın gündelik gerçekliğin içinde yaşadığını kabul ederek, şiirsel imgenin tam da kaçmak istedikleri uzamda yer aldığı paradoksunu benimsemişlerdir. Gerçek, gerçeküstünde her zaman mevcuttur ve bu nedenle asla basitçe fantastik hale gelmez. Gerçek içinde şiirsel olanı keşfetmek gerçeği dönüştürür. Gerçekliğin şiirsel doğasını kabul etmek ve yoğunlaştırmak sürrealist yöntemlerin anahtarıdır (Elder, 2013: 295).

Sürrealist İmgenin Sinemadaki Konumlanışı

Sürrealistler için rüya benzeri bir deneyim olan film, onlara en uygun işbirlikçi olarak konumlanmaktadır. Sürrealistler, sinemanın sunduğu teknik olanaklarla, gündelik gerçekliğin örtüsünü kaldırarak gerçekçi bir kayıt aracını gerçeküstü için kullanmışlar, ortaya çıkan irrasyonel, bilinçdışı imgeler ise sürrealist sinema anlayışını doğurmuştur. Richardson’a göre (2006, s. 45), Sürrealizmin sinema için önemi, az sayıda filmin doğrudan onun başlığı altında yapılmış olması gerçeğinden çok, genellikle fark edilmeden daha geniş bir film söylemine sızma biçimindedir. Sürrealist sanatın figüratif olanla olmayan, resim, kolaj, heykel ve asamblaj arasında gidip gelmesi ve sürrealist yazıların şiir, kısa öykü, roman ve denemeleri kapsamı gibi, sürrealist filmin de kısa film, belgesel ve uzun metrajlı film arasında gidip gelen, kolaj teknikleri ve animasyonun yanı sıra aldatıcı bir şekilde yalın anlatılar da kullanabilen, sürekli mutasyona uğrayan bir canavar olarak görülmesi gerekir (Noheden, 2017: 7).

Filmin harikulade karakterini güçlendiren, onun fantazmal doğası ve sinematografik görüntünün ışık tarafından yaratıldığı gerçeğidir (Elder, 2013: 316). Film, gösteren ve gösterilen arasında mantıksal bir ilişkinin olmadığı ve olayların inandırıcı, mantıklı ya da gerçekçi bir şekilde gelişmek zorunda olmadığı bir rüya ile çok daha fazla ortak noktaya sahiptir. İlk Sürrealistlerin çoğu, yeni doğmakta olan sinemaya ve onun kafa karıştırma, rahatsız etme ve rüya dünyasının hareketlerini takip etme gücüne âşık olmuşlardır (Creed, 2007: 118). Buñuel’e göre (2000: 114) sinema, eğer özgür bir ruh onu kullanırsa, muhteşem ve tehlikeli bir silahtır. Düşlerin, duyguların, içgüdülerin dünyasını ifade etmek için var olan en iyi araçtır. Çalışma biçimi nedeniyle, film görüntüleri üretme mekanizması, tüm insani ifade araçları arasında, insan zihnine en çok benzeyeni ya da daha iyisi, rüya gören zihnin işleyişini en iyi taklit edendir.

Sürrealistler, film imgelerinin maddesizleştirilmiş biçimler olduğu ve bu nedenle ideal alemin içeriklerine benzediği olasılığını anlamışlardır (Elder, 2013:

266). Filmin, zihindeki düşünce akışını ve rüyaların mantıksız doğasını bu denli taklit edebilmesi, bilincin ve bilinçdışının işleyişinin daha yoğun bir şekilde anlamlandırılması ve ifade edilmesi açısından, büyük bir keşif ve deneyim alanı oluşturmuştur. Görüntünün hareketi, mekânsal ve zamansal sınırlamanın olmadığı bir gerçeklik yaratmış; film, karşıtlıklar arasındaki ayrımın yok olduğu tekinsiz noktayı yakalamak ve hayal gücünü özgürleştirmek için harikulade bir araç olmuştur.

Goudal'a (2000: 89) göre, sinema bilinçli bir halüsinasyon oluşturur ve Sürrealizmin edebi alanda gerçekleştirdiği rüya ve bilincin birleşimini kullanır. Bu hareketli görüntüler, bizi kendi kişiliğimize dair karışık bir farkındalıkla baş başa bırakarak ve gerektiğinde belleğimizin kaynaklarını harekete geçirmemize izin vererek kandırır. Fotografik görüntünün montajı, onu hem gerçekliğe hem de halüsinasyon ve rüya imgelerine yakınlaştırırken, ortaya akışkan bir gerçeklik çıkar. Sinemayı deneyimlediğimiz koşullar eleştirel ya da rasyonel yetilerimizin sessizleştirdiği bir durumu teşvik eder. Sinema perdesinin önünde rahatlayıp hareketsiz kalırız. Görüntüler bizim herhangi bir çabamız olmadan önümüzden geçer (rüyalardaki gibi). Dolayısıyla sinema imgesi rüya ile gerçekliğin, öznellik ile nesnelliğin bir karışımıdır (Elder, 2013: 407). Bu noktada, sadece film değil, film izleme deneyiminin yaşandığı mekân ve yaşanış biçiminin de sürrealistler için son derece önemli olduğu söylenmelidir. Sinema salonunun gizem barındıran karanlığında, perdeye yansıtılan imgelerin ışığı, izleyenlerin hayal gücünü aydınlatır. Tüm bu yönleriyle, sinema deneyiminin kendisinin de sürrealist olduğu söylenebilir.

Film, görünüşte dünyanın gizlenmiş yönlerini açığa çıkarabilen analogik bir şiirselliğe olan eğilimi sayesinde güçlü bir büyümlü araç olarak ortaya çıkar. Ancak mitsel ve ezoterik imgeler ve anlatılar, sürrealist filmin yeni bir mitin ana hatlarını çizmesine başka yönler de ekler. Bu bileşenler aracılığıyla yeni mitlerin montajlarını inşa eden film, aynı zamanda bu arayışa hayati bir deneyimsel ve duysal boyut katarak modern ve gizemli olan arasındaki dolayımını bir kez daha vurgular (Noheden, 2017: 20). Breton'un "modern olan tek gizem" dediği film, düş ve gerçekliğin, bilinç ve bilinçdışının birleştiği daha yüksek düzlemin karşılığı olarak konumlanmaktadır. Bu modern gizem, rasyonel olmayan gerçekliğin büyüsellliğini, yaşattığı güçlü duysal deneyim ile ortaya koyar ve hakikati kavramak için yeni mitler yaratan bir okült makine olarak kabul görür. Richardson'a göre, sürrealist sinema pozitivizm ve sihir arasındaki karşıtlığın netliğini kaybettiği noktadadır. Ona göre, Lumière için kamera esasen bir kayıt aracıdır; Méliès içinse harikulade olanla oynamak için sihirli bir aygıt (2006: 20). Bu farklı sinema anlayışlarından birini ya da diğerini varsaymak yerine, Sürrealizmi bu tür ayrımları yıkmak olarak görmeliyiz.

İlk sürrealist filmlerde, öykü unsurları ve aktörlerin duygularına yapılan vurgular; bu durum altüst edici ya da şoke edici görüntülerle veya hızlı montajla-

mayla sık sık bozulmuş ve avangart geleneklerden etkilenmiş olsa da, seyircinin psikolojik katılımını etkin bir şekilde ister (Hopkins, 2020: 131). Gerçeklik ile hayal dünyası arasındaki çizgiyi bulanıklaştıran sürrealist filmler; mantıksal sıralama yerine rastgele ya da sembolik imgelerle, metaforlarla, rüyalarla, bilinçdışı akışı ile, zamansal ve mekânsal girdaplar yaratır, gerçeklik algısını sorgulayarak izleyicinin duygusal ve psikolojik tepkilerini harekete geçirmeyi hedefler.

İlk sürrealist film denemeleri arasında, Rene Clair'in dadaist ve sürrealist özellikler barındıran "Perde Arası (Entr'acte, 1924)" filmini saymak mümkündür. Man Ray'in "Emek Bakia'sı (1926)" da dadaist kabul edilen fakat, aynı zamanda sürrealist özellikler de barındıran bir filmidir. Filmin, rüya görüntülerinin birbiri ardına gelmesi ile oluşan sürekliliğe benzer bir yapısı vardır. Bir diğer film ise Germaine Dulac'ın 1928 tarihli "Deniz Kabuğu ve Din Adamı (La Coquille et le Clergyman)" filmidir. Senaryosu Antonin Artaud'ya ait olan film, üniformalı genç bir adam ile dönemin yenilikçi sinema teknikleri yardımıyla kafası ortadan ikiye ayrılan, cüppesi uzadıkça uzayan yaşlı bir rahibin arasındaki oedipal rekabeti Freudyen bir yaklaşımla konu edinir. Artaud'nun alaycı tavrının yansıdığı senaryosuyla film; bastırılan bilinçdışı gereksinimlerin yarattığı baskının yüzeye çıkışını bir rüya atmosferinde, sürrealist bir anlayışla izletmektedir.

Luis Buñuel ve Salvador Dalí, ilk kısa filmleri "Bir Endülüs Köpeği" ile yeni bir tür vahşi sinema şiiri ortaya koymuşlardır. Sürrealistler tarafından coşkuyula karşılanan Un chien andalou, otomatik yöntemlerle yazıldığı iddia edilen bir senaryoyu, slapstick komedinin yanı sıra filmin kesmeler ve yan yana getirmeler yoluyla beklenmedik metaforlar yaratma konusundaki kafa karıştırıcı potansiyelinden yararlanan bir tarzda gerçekleştirmiştir (Noheden ve Susik, 2021: 2). İkinci Buñuel ve Dalí filmi, 1930 yapımı "Altın Çağ (L'Age d'Or)"dır. Sigmund Freud'a göndermelerle dolu olan film, burjuva toplumunun gelenekleri tarafından sürekli olarak engellenen bir l'amour fou (çılgın aşk) kutlamasıdır; aynı zamanda Katolik Kilisesi'ne yönelik vahşi ve ikonoklastik bir saldırıdır (Aspley, 2010: 27). Buñuel'in diğer filmleri: Ekmeksiz Toprak (Las Hurdes, 1932), Yitikler (Los Olvidados, 1950), Viridiana, 1961, Kıyamet Meleği (El Angel Exterminador, 1962), Burjuvazi'nin Gizli Çekiciliği (Le Charme Discret de la Bourgeoisie, 1973), Özgürlüğün Hayaleti (Le Fantoma de la Liberté, 1974), Arzunun O Belirsiz Nesnesi (Cet Obscur Object du Désir, 1977) olarak sıralanır.

Şair, oyun yazarı ve yönetmen Jean Cocteau'nun "Bir Şairin Kanı (Le Sang d'un Poete, 1930)" isimli filmi de sürrealist sinema için önemli bir noktadadır. Filmde, mantığa aykırı olaylar birbirini izler ve ilginç bir şekilde birbirine bağlanır. Cocteau filmde, gerçekdışı olayları gerçekçi bir biçimde ve simgeci bir yaklaşımla ele almıştır. Aslında film, Cocteau'nun bir otoportresidir. Canlanan heykel, otel koridorundaki geçiş, intihar ve ölümsüzlük, şairin elinde açılan ağız ve karda iskambil oyunu, şairin kendisine yönelik göndermeleridir (Coşkun, 2017: 130). Şairin içindeki gerçekliğe doğru acılı yolculuğu, sanatçı ve eseri arasındaki ilişki

üzerinden aktarılmıştır. Dört bölüm halinde anlatılan filmde, bir sanatçının, su dolu bir küvete dönüşen bir aynadan başka bir gerçekliğe geçişi ve burada yaşadığı tuhaf olaylar konu edinilmiştir. Sanatçı, bilinçdışı tezahürlerini, metaforlarla örülü, şiirsel ve sürreal bir estetik dil ile aktarmıştır.

Sürrealizmin 1945'ten sonra filmle olan ilişkisi, film yapımı, senaryo yazımı, senaryografi ve zaman zaman oyunculuk gibi zengin bir mirasa uzanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bugüne, sürrealist ya da Sürrealizme bağlı film yapımcıları ve katkıda bulunanlardan oluşan, giderek artan uluslararası ve cinsiyet çeşitliliğine sahip bir grup, film içinde ve film aracılığıyla hareketle etkileşime girmiştir. Maya Deren, Nelly Kaplan, Luis Buñuel, Jan Švankmajer, Joseph Cornell, Alejandro Jodorowsky, Max Ernst, Robert Benayoun, Michel Zimbarca, Wilhelm Freddie, Sitüasyonist Enternasyonal'in Danimarka fraksiyonu, Alan Glass, Juan López Moctezuma, Jean Desvilles ve Leonora Carrington, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sürrealist sinemaya çeşitli kapasitelerde katkıda bulunan birçok isimden sadece birkaçıdır. Aralarında Freddie, Benayoun, Zimbacca ve Švankmajer'in de bulunduğu bazıları, geniş bir coğrafyaya yayılmış, yeniden canlanan bir Sürrealizmin aktif katılımcılarıdır. Buñuel, Carrington, Jodorowsky ve Glass gibi diğerleri ise Meksika'da Sürrealizme yaklaşımlarını yaratıcı bir şekilde bireyselleştirmişlerdir. Deren ve Danimarkalı Sitüasyonistler gibi diğerlerinin de Sürrealizmle çelişkili ilişkileri olmuştur (Noheden ve Susik, 2021: 6).

Amerika'da Maya Deren, Curtis Harrington ve Kenneth Anger, deneysel çalışmalarında cinsellik ve sürrealist öğeleri birlikte kullanarak, toplumun tabu olarak kabul ettiği değerlere saldırmışlardır. Sürrealizmin etkisini, Prévert ve Marcel Carne'nin filmlerinde de görmek mümkündür (Coşkun, 2017: 131). Jean Vigo'nun filmleri ve Georges Franju'nun bazı belgeselleri sürrealist özellikler barındırmıştır. Dalí, filmlerinde sürrealist ve bilinçdışı temalara yer veren Alfred Hitchcock'un *Spellbound* (1945) filmindeki rüya sekansını tasarlamıştır.

1954-1964 yılları arasında Abel Gance'in asistanı olarak çalışan Nelly Kaplan, feminizmin temelini erotizm ve kara mizah unsurlarıyla birleştiren bir dizi uzun metrajlı film ortaya çıkarmıştır (Aspley, 2010: 124). Sürrealizme en yakın Amerikan avangart filmleri Maya Deren'inkilerdir, özellikle de "Meshes of the Afternoon (1943)", "At Land (1944)" ve Duchamp'ın 1942 New York First Papers of Surrealism sergisindeki tasarımının unsurlarını içeren tamamlanmamış "Witch's Cradle (1944)". Yine de Deren'in filmlerini Sürrealizmle ilişkili olarak değerlendirmek konusundaki kendi kuşkuları, akımın etkisini reddetmeye genellikle çok hazır olan bir Amerikan sanat ve film iklimini işaret eder (Noheden, 2017: 9).

Fernando Arrabal ve Alejandro Jodorowsky, Roland Topor ile muhalif 'Panique' hareketini oluşturmuşlar ve Arrabal'ın "Viva la muerte (1971)" ve Jodorowsky'nin "El Topo (1970)" filmleri de dahil olmak üzere birkaç film yönetmişlerdir; Topor'un "Le locat-aire chimérique (1964)" adlı romanı Roman Polanski tarafından "Kiracı (The Tenant, 1976)" olarak uyarlanmıştır. 1970'lerin başından ortalarına

kadar, eski sürrealist Jean Ferry Belçikalı yönetmen Harry Kümel'e üç senaryo yazarak katkıda bulunmuş; bunlardan vampir filmi "Daughters of Darkness (1971)" ve mitolojik gizem "Malpertuis (1973)" sürrealist geçmişinin kalıcı vasiyetleri olarak durmaktadır (Noheden, 2017: 10). Ayrıca René Laloux ve Roland Topor'un birlikte çalıştığı "Vahşi Gezegen (Fantastic Planet, 1973)" animasyon filmi de barındırdığı sürrealist öğeler açısından önemli bir noktadadır. Sürrealist imgeler; David Lynch, Alejandro Jodorowsky, Terry Gilliam, David Cronenberg, Jan Švankmajer ve Quay Kardeşler gibi pek çok yönetmenin filmlerinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Sürrealizmde Gözün ve Bakışın Dönüşümü

Sürrealizm araçsal görmeyi aşmaya çalışır. Batı modernitesindeki araçsal kullanımına tepki gösterir (Noheden, 2017: 22). Görmenin, bilinçdışının karanlık tarafını da kapsamasını ister. Sürrealizmin istediği görme biçimi, nesnel olanın ötesine geçen ve bütün duyularla iç içe olan bir görme biçimidir. Sürrealizmde göz; görmeye saldırı, gözsüzlük gibi şok yaratan temaların yanı sıra içsel evreni yansıtan bir imge olarak da kendini gösterir. Sürrealizmde bakış; dış gerçekliği içine alırken, iç dünyayı dışa taşır.

Göz, pek çok sürrealist sanatçıya saygı duyulacak bir nesne, saf ve asil bir görme organı olmaktan çok, sakatlama ve yaralama hedefi ya da kendi şiddetinin bir aracı olarak görünmüştür. İzleyici onlara baktığında, geriye dönüp bakma ve görme gücüne sahip değildir. Dolayısıyla bireysel ya da ilahi temas kıvılcımı, eksik ya da sakatlanmış gözde mevcut değildir. Temas yerine reddetme vardır; görme yerine tam bir körlük vardır (Jay, 1991: 30). Bu durum Sürrealizmin tekinsiz doğasını açığa çıkarmaktadır. İnsan zihninin karanlık, bastırılmış ve bilinçdışı unsurları hem sürrealist sanatın hem de tekinsiz kavramının ana hatlarını oluşturur. Tekinsiz ile Sürrealizm arasındaki ilişki, her iki kavramın da bilinçdışının derinliklerinde yatan hem tanıdık hem yabancı, huzursuz edici, korkutucu ve beklenmedik unsurları ortaya çıkarma çabasında yatmaktadır. Örneğin, sürrealizmde sıkça vurgulanan düşlerin doğası; tanıdık olanın korkutucu hale gelmesi ve bastırılanın geri dönüşüne dair mantık dışı, tuhaf ve çoğu zaman rahatsız edici sahneler barındırabilmekte ve tekinsiz bir deneyim olabilmektedir. Arzunun ve yasağın kesişim noktasında yer alan göz, yalnızca bir organ değil; bilinç ile bilinçdışı, ölüm ile varlık, tabular ve arzular arasındaki bir açıklıktır. Kutsal anlamından arınmış ve tekinsiz ifşaların bir kaynağı haline gelmiştir. Foster'a göre (2011: 44), sürrealist pratikler, psikanalizin tekinsiz keşiflerini, bazen onlara karşı koymak, bazen üzerlerinden işlemek, bazen de onları istismar etmek için, yani bastırılanın geri dönüşünün tekinsizliğini, tekrar etmeye zorlanmayı bölücü amaçları için kullanmak, bu psişik müphemlikten hem sanatsal pratikte hem de kültürel politika alanında kışkırtıcı bir muğlaklık üretmek için sezinler. Göz imgesi de bu amaçlar doğrultusunda kullanılan, anlamı dönüşen bir imge olmuştur.

Göz, sürrealistlerin merkezi imgelerinden biri olmuştur. Odilon Redon'un tek gözlerinin akıldan çıkmayan imgelerinden esinlenen de Chirico, Ernst, Dali, Man Ray ve Magritte gibi sanatçılar zengin bir oküler ikonografi geliştirmişlerdir. Çoğu durumda gözlerin (ya da genellikle tek gözün) çekirdeği çıkarılmış, kör edilmiş, sakatlanmış ya da Bataille'in Gözün Öyküsü'nde olduğu gibi, yumurta gibi sıvısı kolayca dökülebilecek başka şekillere dönüştürülmüştür (Jay, 1991: 29). Bataille'in Gözün Öyküsü (1928) adlı romanı bir matadorun gözünün hücum eden bir boğanın boynuzları tarafından oyulduğu üzücü bir boğa güreşi sahnesi içerir (Lowenstein, 2015: 135). Bataille'in saplantılı temalarının birçoğunun, siperlerde yaşamın karakteristiği olan bozulma, kirlilik, şiddet ve toplumsal bağ deneyimlerine yakınlık göstermesi dikkat çekicidir. Belki de bu temalardan hiçbirisi savaşın etkisiyle gözünki kadar dramatik bir şekilde iç içe geçmemiştir (Jay, 1991: 16).

Man Ray'in metronoma monte edilmiş izleyen bir göz ile "Object to be Destroyed (1923)" (Görsel 1) ve "Cam Gözyaşları (1932)" eserlerinde, Salvador Dalí'nin Spell-bound filmi için yaptığı resimlerden olan, yalnız bir şekilde havada süzülen "Göz (1945)" adlı eserinde, Max Ernst kolajlarında, Leonora Carrington'ın "The Ancestor (1969)" eserinde gözün anlamı dönüşür; yer değiştirir, gözetler, metafora dönüşür.

Görsel 1. Man Ray, Object to be Destroyed (1923).

Görme meselesi ve röntgencilik özellikle René Magritte'in eserlerinin merkezinde yer alan konulardandır. 1929 yılında yaptığı büyük bir göz küresi resmi olan "Sahte Ayna" (Görsel 2) en çarpıcı örnektir. Gökyüzü gözün içindedir. Göz, dünyayı içine alır ama aynı zamanda da içsel evreni dışa vurur. Fischer'a (2019: 76) göre, devasa boyutu, kitlesel gözetimin de habercisi gibi görünmektedir. Göz diğer Magritte resimlerinde en beklenmedik durumlarda ortaya çıkar. Örneğin, yiyecek ve vücut parçasının komik bir sürrealist yan yana gelişini yaratan "Portre'de (1935)" (Görsel 3) bir dilim jambonun ortasındadır.

Görsel 2 (sol). René Magritte, Sahte Ayna, (The False Mirror, 1929). Görsel 3 (sağ). René Magritte, Portre, (1935).

Sürrealist fotoğraflar ise, iç ya da dış gerçekliğe açılan pencereler olmuştur. Böylece, resminden bile daha fazla, iç ve dış nesnelerin bileşik niteliğini, figüral ve söylemsel olanın iç içe geçmesini ve dolayısıyla görmenin kendisinin saf olmayan statüsünü göstermişlerdir (Jay, 1991: 27). Man Ray'ın iki ya da daha fazla çift gözün üst üste bindirildiği "La Marquise Casati portresi (1922)" örneklerden biridir. Sürrealist sanatçılar, gözün rasyonel anlamını ters yüz ederken, onu bilinçdışının bir ifşa aracı olarak kullanmışlardır. Sürrealizmde göz, arzusun ve yasağın kesişim noktasında, şiddet ve tekinsizlik temalarının taşıyıcısı olarak konumlanmış, aynı zamanda gözün denetim rolü de ön plana çıkmıştır.

Sinemada Bakışın İktidarı ve Gözün Denetim Aygıtına Dönüşümü

"Göz, Romantik imgelemin yaratıcı gözünden etnik ve kültürel Öteki'nin kem gözüne kadar çeşitli faillik mitoslarının merkezinde yer alır (Elsaesser ve Hagener, 2024: 160)". Gözler ve bakış, sinemada da bilinçdışının denetim ve gözetleme ile ilişkisini açığa vuran bir imge olarak, duyuşal araç rolünden uzaklaşır.

Jacques Lacan'ın Freudcu psikanalizi postyapısalcı olarak yeniden ele almasından ve Michel Foucault'nun hem toplumsal kontrol hem de öznellik modeli olarak panoptikon kuramından etkilenen film kuramına göre göz; çekim, çerçeveleme ve montajda ifade bulan çeşitli görünürlük ve bakış yapıları için ayrıcalıklı bir yakınsama noktasıdır (Elsaesser ve Hagener, 2024: 159). Foucault'nun Hapishanenin Doğuşu (1975) adlı eserinde geçen panoptikon modeli, denetim altına almada gözün rolünü ve iktidarın sürekli gören bakışının mahkumlar üzerindeki etkisini ortaya koyar. Mahkumlar gözetlendiklerini bilir ama kendilerinin ne zaman bakıldığını bilmezler. Sürekli gözetleniyormuş gibi hisseden birey,

kendi kendini denetler. Görünmeden gözetleyen göz, disiplin yaratır. Sinemada da bu göz imgesi, gözetleme ve denetimin temsili olarak yıkıcı bir güce sahip olur. “Nazar, kişilik dışı ve kişi aşırı niteliğinden kaynaklı tek tek ve bütün bakışları kapsar, sarar ve onların üzerinde tahakküm kurar (Elsaesser ve Hagener, 2024: 193)”. Bakma ile, gözlemlenen ortamın belli özelliklerine yoğunlaşılır, nazar etmek (gazing) taramaktır (Burnett, 2018: 273).

Lacan’a göre ise bakış, öznenin parçalanmış yapısında kritik bir rol oynar. Lacan, çocuğun aynadaki yansımasını ilk kez fark ettiği gelişimsel bir evre olan ayna evresinin işlevini, öznenin iç dünyası ile toplumsalın dış dünyası arasındaki çatışmadan oluşan bir “drama” olarak damıtırken, bu dramayı rüyalarda yaygın olan parçalanmış beden imgesi üzerinden örneklendirir (Lowenstein, 2015: 58). Bakışın özneyi böldüğü bu tekinsiz anda, göz yine merkezi bir rol oynar. Böylesine garip deneyimlerde, aynamsı simetrik ilişkiden sakınan imgemizin parçasını yakalarız. Kendimizi “dışarıdan”, bu imkânsız noktadan gördüğümüzde travmatik olan, Ben’im nesneleştirilmiş, bakışın dışsal nesnesine indirgenmiş olmam değildir; nesneleştirilen, beni dışarıdan gözlemleyen bakışımın kendisidir. Bu da tam olarak, bakışımın artık bana ait olmadığı, benden çalınmış olduğu anlamına gelir (Zizek, 2014: 28). Bakış, nesnesinde kendini tehlikeye atar ve onda yiter; bakışın nesnelerini göze indirgenmiş bir özden ayıran görünmez bir duvar yoktur (Bonnitzer, 1995: 129).

Disiplinin taşıyıcısı olan göz için, özne nesneleşir. Laura Mulvey’nin “erkek bakışı” (male gaze) teorisi de bu durumu açıklar. Sinemada kadın bedeni; erkeğin bakması için ‘gösterilen’ konumuna indirgenerek nesneleştirilir. Erkek karakterin perspektifinden arzusun nesnesi olan kadın, kendi arzu ve bakışına sahip değilmiş gibi gösterilir. İzleyici de kameranın bakışı ile özdeşleşerek bu bakışı içselleştirir. Bu duruma karşıt olarak, kadının öznel dünya deneyimini sürreal bir dil ile anlatması açısından Maya Deren’in “Meshes of the Afternoon (1943)” filmi önemlidir.

Gözün ve bakışın bu iktidarının, sürrealist sinemada altüst edilme girişimleri; gözün *Bir Endülüs Köpeği*’nde olduğu gibi parçalanması, yerinden edilmesi, kaybedilmesi gibi temalar üzerinden işlenmektedir. Göz, kutsal yerinden edilerek, bakışın sabitliği sonlandırılır. Göz, izleyen ve denetleyen olmaktan çıkar, grotesk bir nesneye dönüşür.

Sinema ve Animasyon Filmlerinde Sürrealist Göz İmgesi

Sinema ve animasyon filmlerinde bilinçdışına erişimi sağlayan bir geçit olarak gözün dönüşümü; algıyı temsil eden görme aracının başka bir algı kapısını açması, bakış üzerinden denetim, gözetleme, arzusun temsili ve gerçekliğin parçalanması gibi anlam katmanlarını ve görme eylemine dair sorgulamaları içermektedir. Özellikle rüya sahnelerinde, gözlerin dışarıya kapatılarak içe açılması gözü, bilinçdışına aralanan yeni bir algı kapısı olarak konumlandırmaktadır. Bu

kapı, iç gözleme dayalı, hakikatin daha derin bir biçimine bakılan bir açıklıktır.

Sürrealistler, çoğunlukla bilinçdışından tek, belirsiz bir alan olarak bahsederek. Sürrealist bilinçdışı, rüyaların, sezgilerin, toplumsal olarak bastırılmış dürtülerin, güdülerin ve fikirlerin yeridir; ahlak öncesi, düzenlenmemiş, uygarlaşmamış ve irrasyoneldir. Gündelik deneyim perspektifinden bakıldığında, bilinçdışı harikuladedir (Stockwell, 2017: 39). Bilinçdışı bilinmeyendir ve bu bilinmeyene yolculuk ve keşif, sürrealistlerin temel hedefidir. Sürrealistler, bilinçdışının Sürrealizmin ışığında beliren imgelerini; yani bilinmeyenin yazı, resim, heykel, nesne ya da film olarak somutlaşmış verilerini dünyaya sunmak istemişlerdir. Bu noktada film ve rüya arasındaki analogi, sürrealist perspektifin yansıtılması açısından önemlidir.

Özellikle rüya, bireyin içinde bulunan ama aynı zamanda kolektife yansıtılan bilinmeyen bir deneyim arenasıdır. Sinemanın rüya ile eşitlenebilmesi, rüya durumuna benzer bir ortam sağlaması kadar, bu yansıtıcı niteliğinden de kaynaklanmıştır. Filmler yalnızca gerçek anlamda değil, aynı zamanda iletişimsel anlamda da yansıtılmış; film, bir bütün olarak toplumun bilinçdışından yayılan kolektif bir mitin canlandırılabilceği bir yakınsama noktası olmuştur (Richardson, 2006: 9). Rüya görme olgusunu ilginç kılan bazı yönler aynı zamanda filmin de özellikleridir. O yılların düşünürleri ve sanatçıları filmin vahşiliği olarak gördükleri şeyi yüceltmışlerdir; dolaysızlığı, çiğliği, göze doğrudan hitap etmesi, bunların hepsi filmin dinamik özelliklerinden kaynaklanır. Sanatçılar, hareket vurgulandığında, yorumlama yetisini atlayan ve bedeni doğrudan etkileyen bir görüntü akışı yaratılabileceğini fark etmişlerdir (Elder, 2013: 265). Sürrealistler, sinemasal görüntünün hayal gücünün işleyişine ve rüya durumuna yaklaşmak için ortaya çıkış biçimini övmüşlerdir. Sürrealistlerin evcilleştirilmemiş gözü her şeyden önce bir iç gözdür (Creed, 2007: 119). Bu göz imgesi, bilinçdışı, bakış, arzu ve gerçeklik merkezi bir metafor

Sürrealizmde göze saldırı teması şok edici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Filmin göze doğrudan hitap eden vahşiliği, Salvador Dalí ve Luis Buñuel'in 1929 yılında kendi rüyalarından hareketle, yaptıkları ve sürrealist sinemanın en çarpıcı örneklerinden olan "Bir Endülüs Köpeği" (Görsel 4) filminde net bir şekilde okunabilmektedir. Ay'ın, önünden geçen bir bulut ile kesildiği sırada, bir adamın (Luis Buñuel) da kadının gözünü jiletle kestiği sahnenin girmesi ile şok edici bir açılış sahnesine sahip olan, irrasyonel, sarsıcı sürrealist unsurlar barındıran film, kendi içinde bir kronolojik belirsizlik de taşır.

Görsel 4. Salvador Dalí, Luis Buñuel. Bir Endülüs Köpeği (Un Chien Andalou), (1929).

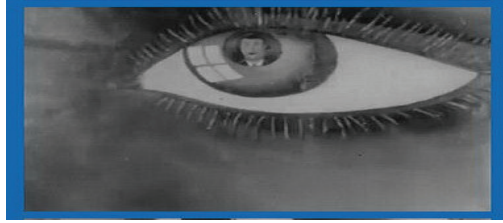
Film, Artaud'nun düşünce ve nesneler arasında şimdiye kadar algılanmamış bir bağlantı kurma hedefini gerçekleştirir. Film gözü şok etmek için tasarlanmış bir dramadır. Açılış sekansının sadece tasvir etmekle kalmayıp aynı zamanda canlandığı şeyi yapması, yani göze saldırması gerekmiştir (Elder, 2013: 293). Bataille'in da saplantılı bir şekilde işlediği gözün şiddetle sakatlanması teması, burada paradoksal bir şekilde gözlerini ekranda görünenlerden kaçırmama cesaretini gösterenlerin görüşüne sunulmuştur (Jay, 1991: 29). Ekran, bir duvar değildir, bir tablo değildir; gerçek'in içinden boşandığı, göze musallat olduğu berak ve ışıklı bir zardır (Bonitzer, 1995: 42).

Bu olağanüstü giriş çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Kör etmek, seyircinin görme yetisine metaforik bir saldırı ve buna paralel olarak, aslında -bir filmi 'kesmeyi' imleyebilmesiyle- sinemasal geleneklere bir saldırı gibi görülebilir (Hopkins, 2020: 131). Ama, aynı zamanda, Linda Williams gibi sinema tarihçileri bu imgeyi, iğdiş etme endişesinin sembolik bir yer değiştirmesi olarak Freudcu terimlerle yorumlamışlardır (Hopkins, 2020: 133). Breton'un Sürrealizm ve Resim'de çağrıştırdığı skopofilik "vahşi göz", ihtiyaç duyduğu tatmin edici imgeler için sürekli arayış içindedir. Buñuel, rasyonel, Kartezyen gözü olağanüstü bir şekilde ikiye ayırır. "Vahşi haline" geri dönen jiletlenmiş göz küresi kendi arkasına bakmak zorunda kalır: Böylece, o ünlü ihlal anının ardından film, içeriden dışarıya ve tekrar geriye savrulan bilinçdışı düşüncenin açgözlü oyununu anlatır (Hammond, 2000: 27). Niyeti seyircisini radikal bir eyleme kıskırtmaktır. Buñuel ve Dalí filmlerinin yoruma meydan okuduğunu iddia etseler de kesik gözü, bundan sonra gelecek her şeyin gerçek görmeye değil, yalnızca zihnin iç ya da bilinçdışı gözüne hitap edeceğine dair bir uyarı olarak görmek caziptir (Creed, 2007: 119). Bakışın otoritesine, görme ve gerçekliği algılama biçimine yapılan bu saldırı; gözün kesilmesi, bozulması teması üzerinden görmenin ortadan kaldırıl-

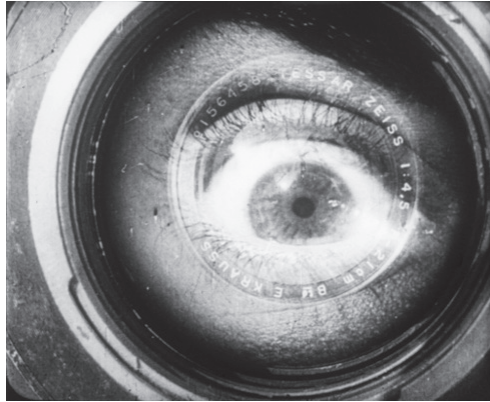
arak yeni bir bilinçdışı gözün açılması olarak yorumlanmıştır.

Henri Storck'un aynı yıla ait deneysel kısa filmi "For Your Beautiful Eyes (1929)" sürrealist ve tekinsiz bir ruha sahiptir. Gözler ve bakış üzerine eğilen filmde, gözün metaforik rolü cam göz takıntısı olan bir adamın tuhaf hikayesi üzerinden ele alınır. Art arda gelen göz imgeleri, takıntılı zihnin yansımalarıdır. Özellikle gözbebeğinde bir adamın yüzü olan göz imgesi dikkat çekicidir (Görsel 5).

Görsel 5. Henri Storck, For Your Beautiful Eyes, (1929).

Gözün manipüle edilmesi, kaybolması, çoğaltılması, mekanikleşmesi sinemada merkezi bir metafor olmuştur. Georges Méliès'in "Ay'a Seyahat (1902)" filminde bir roketin Ay'ın göz küresinin üzerine inmesi (Görsel 6), Dziga Vertov'un "Film Kameralı Adam'ında (1929)" kamera merceğindeki göz imgesi (Görsel 7) ilk örnekler olarak sayılabilir. Sürrealistlerin kesik gözleri ise, "Psycho'daki (1960)" Norman Bates'in röntgenci gözünün devasa yakın çekiminden, "Terminatör'deki (1984)" Cyborg'un insanlık dışı gözlerine ve "Azınlık Raporu'ndaki (Minority Report, 2002)" gözetim altındaki vatandaşların dehşete düşmüş gözlerine kadar sinemaya musallat olmaya devam etmiştir (Creed, 2007: 119).

Görsel 6 (sol). Georges Méliès, Ay'a Seyahat (1902). Görsel 7 (sağ). Dziga Vertov Film Kameralı Adam (1929)

Luis Buñuel'in "Altın Çağ (L'Age d'or, 1930)" filminde arzulatoryıcı bakışın karikatürize durumu, gözün fetişistik halini sunar. Özne arzusun nesnesine ulaşmaya çalışırken, müdahaleci konumdaki toplumsal ve kurumsal bakış, kontrol eden ve yargılayan bir otoriteyi temsil eder. Fakat bu bakış, işlevsiz ve ikiyüzlüdür. Filmde izleme ve izlenmenin, arzusal ve toplumsal bakışın çatışmalı bir aradalığı ön plana çıkar. Buñuel'in Los Olvidados (1950) filminde ise, kamera lensinin üzerine fırlatılan tavuk yumurtası, izleyicilerin görme biçimini hedef alır.

Maya Deren'in "Meshes of the Afternoon (1943)" isimli deneysel filmi, bilinçdışı zihin süreçlerini, zamanın döngüsellliği içinde sunan sürrealist bir anlatıdır. Deren'in kendisi tarafından canlandırılan ana karakter (Görsel 8), ayna yüzlü bir figürü kovaladığı, aynı yerlere, aynı eylemlere tekrar tekrar döndüğü bir rüya dünyasının içindedir. Gözünü her kapattığında, yeni bir rüya döngüsünün içine girer. Göz, burada rüya dünyasına girilen bir geçit görevi görür. Bu anlar, gözlerin açılıp kapanma biçimi ile benzeşim gösteren Man Ray'in "Emak Bakia (1926)" filmini akla getirir. Elder'a (2013: 210) göre, Emak Bakia, rüya ve algı arasında geçiş yaparken, uyanıklık ve rüya arasındaki sürekliliği vurgular. Bu da filmdeki gözlerin açılıp kapanması motifini açıklar, çünkü filmde gözlerin her açılışı rüya ile gerçeğin daha da karıştığına işaret etmektedir. Gözler her açıldığında, gerçek dünyaya döndüğümüzü varsayarız, ancak aslında bu olay sadece yeni bir rüyaya geçişi işaret eder. Meshes of the Afternoon'da da aynı döngüsellğin olduğu söylenebilir.

Film boyunca belirli imgeler, sembolik nesneler tekrar eder ve tanıdık ev ortamı tekinsiz bir yere dönüşür, nesneler yabancılaşır. Filmin en önemli görsel öğelerinden biri olan ayna yüzlü siyah figür (Görsel 9), bakışı yansıtan konumdadır. Buradaki yüz­süz ve göz­süz öteki, kadının benliğini tekrar kendisine yansıtan, bilinçdışından gelen bir gölge gibidir ve iç gözlem görevi görür. Kimliğin bölünmüş hali; karakterin çoğalması ve her seferinde önceki versiyonunu görmesi ile görünüm kazanır. Film, kadın öznenin içsel evrenine bir yolculuk sunar.

Görsel 8 (sol). Maya Deren, Meshes of the Afternoon (1943). Görsel 9 (sağ). Ayna yüzlü siyah figür.

Sürrealizmin merkezinde yer alan göz, pencere, kapı gibi motifler Alfred Hitchcock'un filmlerinde de fark edilir. Bu filmlerden biri olan "Spellbound (1945)", Dalí tarafından tasarlanan sürrealist bir rüya sekansına sahiptir. Psikanalitik temaları merkezine alan filmdeki bu sekansta; çoğalan gözler, mekânın duvarlarını kaplayan devasa gözlerden oluşan perde (Görsel 10), perdedeki büyük göz ve perdenin dev bir makasla kesilmesi (Görsel 11), yüzü örtülü adam gibi imgeler sürrealist sanatın sinemadaki izdüşümü gibidir. Perdedeki gözün kesilmesi ile yine göze saldırı teması ile karşılaşırız. King'e (2007: 87) göre, film yaşanan cinayeti karakterin Oedipus kompleksinin bir sonucu olarak tasvir ettiğinden, rüyanın gözlerle yaptığı vurgu, Yunan efsanesi Oedipus'ta baş karakterin annesi ile aşk yaşadığını öğrendikten sonra kendini kör etmesini hatırlatan bazı ince Freudcu yükler içerebilir. Ayrıca filmdeki bu gözler, Fritz Lang'ın "Metropolis (1927)" filminde robot Maria'nın dans sahnesindeki röntgenci gözlerin bir araya getirilmesi ile de benzerlik taşır (King, 2007: 83).

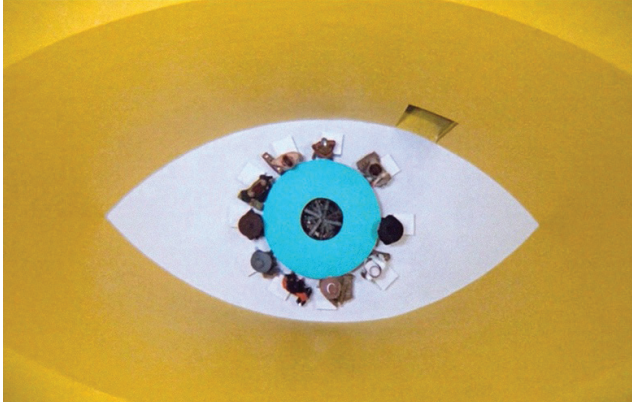
Görsel 10 ve 11. Alfred Hitchcock'un Spellbound filmi için Dalí tarafından tasarlanan rüya sekansı (1945).

Dalı'nın, Walt Disney için 1945 yılında başladığı kısa film "Destino", o dönemde iptal edilmiş, fakat daha sonra Disney projeyi yeniden başlatmış ve film 2003'te tamamlanmıştır. Dalí'ye özgü çöl atmosferinde geçen hikâyede yine göz imgeleri kendini gösterir. Kadının çevresi ve kendisi durağan değildir, sürekli dönüşür. Kadın, kafaları büyük bir gözden oluşan erkek figürler ile karşı karşıya kalır (Görsel 12). Kendisine bakan bu gözler arzusunun taşıyıcısı gibidir, aynı zamanda donuk ve gözetimin temsilidir. Bu durum, kadın bedeninin erkek bakışı tarafından incelenmesi olarak okunabilir. Kadın baskı kuran bu bakışlardan kaçarken yine bir göz havuzuna düşer.

Görsel 12. Salvador Dalí, Dominique Monféry. Destino, (2003).

Alejandro Jodorowsky'nin "Kutsal Dağ (The Holy Mountain, 1973)" filminde ise, göz imgesi ilk anlardan itibaren yoğun ve mitik anlamda kullanılır. Toplumsal ve politik eleştiriler yapan filmde, Jodorowsky'nin kendisi de simyacı rolündedir. Film, farklı gezegenlerden gelen ya da farklı gezegenlerle ilişkilendirilen bir grup karakterin aydınlanma arayışıyla bir dağa tırmandığı bir arayış filmidir. Bu karakterler arasında bir polis şefi (Neptün'le ilişkili), başkanın mali danışmanı (Uranüs), Warhol tipi bir sanatçı (Jüpiter), bir silah üreticisi (Mars) ve çocukları düşmanlarından nefret etmeye şartlandıran oyuncaklar yapan uğursuz bir karakter (Satürn) bulunmaktadır. Birlikte, dağda yaşayan ve aydınlanmanın sırrını elinde tutan dokuz ölümsüzü aramaya gideceklerdir (Richardson, 2006: 140). Karakterler, göz şeklinde bir masanın etrafında otururlar ve kameranın tepeden bakışıyla göz imgesi vurgulanır (Görsel 13). Bütün paralarını ve kendi heykellerini bu gözün ortasına atıp yakarlar. Film boyunca simetrik formlarla oluşturulan göz imgesi karşımıza çıkar. Filmin ana karakterinin, simyacının bulunduğu yere bir gözbebeğini parçalayıp girmesi gerekmiştir. Göz burada, mistik içsel evrene girilen bir geçit gibidir. Ana karakter egonun, arzusunun yok edildiği aşamalardan geçer, iç gözünün açılması için bir anlamda körleşerek görmesi sağlanır. Bu aşamalardan birinde kendisine tutulan göz şeklindeki aynaya yansıyan benliğine bakamaz ve aynayı kırar.

Görsel 13. Alejandro Jodorowsky, Kutsal Dağ (The Holy Mountain, 1973).

Jan Švankmajer'in eserlerinin çoğu kasvetli ve unutulmazdır. "Dimensions of Dialogue'da (1982)" (Görsel 14), iki kil figür (erkek ve kadın) sürekli olarak çürümekte ya da kil yığınlarına gömülmektedir. Son olarak, birbirlerine saldırır ve eşlerinin gözlerini, yüzünü ve diğer vücut kısımlarını pençelerler. Bu kasvetli senaryolar bize Magritte'in "Çifte Sır (1927)" gibi bedenlerin parçalandığı benzer kasvetli eserlerini hatırlatabilir. (Fischer, 2019: 147). "Alice (1988)" ve "Lunacy, (2005)" gibi filmlerinde ise iskelet toplulukları, diller, beyinler, kafatasları ve gözlerden oluşan animasyonlarını geliştirir ve bunları, baskıcı bir gerçekliğin büyülü hayal gücüyle sorgulandığı dünyalarda serbest bırakır (Noheden ve Susik, 2021: 220). Švankmajer, nesnelere ya da cansız olana hayat verirken, Dr. Frankenstein'ı meşgul eden yolun tam tersi bir yolda ilerlemektedir. Yaşamın gizemini anlamak gibi bir kaygısı yoktur, bunun yerine canlı ve cansızın ilkel bir dramaya birlikte katılma biçimine dikkat çekmeye çalışır (Richardson, 2006: 127).

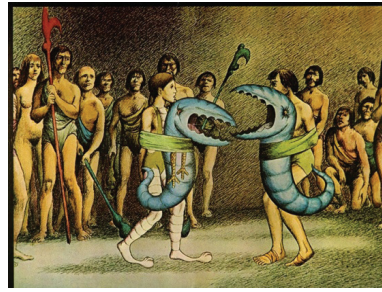
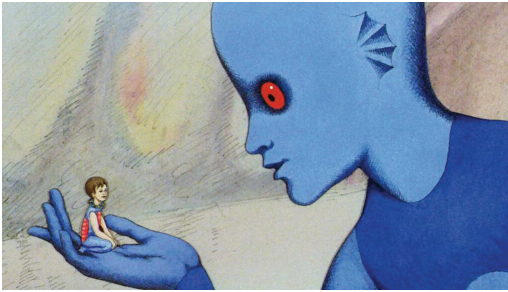

Görsel 14. Jan Švankmajer, Dimensions of Dialogue (1982).

Çevremizdeki nesneler, bizim haberimiz olmadan, kendi yaşamlarını bilinçdışı düşlemlerimiz içinde sürdürürler; orada, mana ya da tabuyla, simgesel büyülme ya da itilmeyle güçlenmiş, arzunun o büyük resimli bilmecezinin sözcükleri ya da hiyeroglifleri olarak dururlar (Jameson, 1997: 97). Švankmajer gibi sürrealistler, gündelik nesnelerin sahip olduğu bu yoğunluğun yıkıcı, dönüştürücü potansiyelini görmüşlerdir. Geleneksel sanatta yer bulamayan ya da dikkat çekmeyen gündelik nesneler, artık başrordedir. Nesnenin temsiliyeti ilk halindeki ile aynı değildir; varlığı bu temsiliyeti aşmıştır. Bir tür nesneler kolajı olan ve dokunsallığın ön planda olduğu bu animasyonlarda göz; duysal hiyerarşideki ayrıcalıklı yerinden devrilir ve bunun yerine normalde “daha basit” insan davranışlarıyla ilişkilendirilen nesneler ve işlevlerle ilişkilendirilir (Jay, 1991: 18). Sürrealist duysallığın ve dokunsal bakışın önemi, Alice’in ‘gözlerinizi kapatın yoksa hiçbir şey göremezsiniz’ uyarısının da arka planında yer almaktadır.

Yönetmenliğini René Laloux’un, görsel tasarımlarını ise Roland Topor’un gerçekleştirdiği “Vahşi Gezegen (Fantastic Planet, 1973)” isimli distopik animasyon filmi; sınıf, kimlik ve ötekilik temalarının işlendiği yetişkin bilimkurgu animasyon filmidir. Filmdeki gözler ise, merkezi konumda, kırmızı ve büyük biçimdedir (Görsel 15). “Draag” adı verilen dev mavi varlıklar bilgi ve teknolojiye hâkimdir. “Om” olarak adlandırılan insansılar ise Draag’ların evcil hayvanları ve yabancı gruplar olarak ikiye ayrılan bilgisiz, ilkel varlıklardır (Görsel 16). Om’lar ve Draag’ların arasındaki çatışma üzerine kurulu olan filmde, Draag’ların gözleri bilgi aktarma, izleme ve kontrol aracı; distopik bir sistemin bakışıdır. Ayrıca kolektif bir zihinsel bakıştan da söz edilebilir. Draag’ların meditasyon yaparak bilinçlerini, gözlerini temsil eden bir baloncukun içinde gezdirmeleri dikkat çeker. İlerleyen kısımlarda meditasyon halindeki bilinçleri, Om’ların saldırısına uğrayan Draag’ların, gözsüz kaldığı görülür.

Görsel 15 ve 16. René Laloux, Roland Topor. Vahşi Gezegen (Fantastic Planet, 1973).
Draag (sol) ve Om’lar (sağ).

Tim Burton’un “Beterböcek (Beetlejuice, 1988)” filminde grotesk göz imgesi tekinsizce büyür, çoğalır, yer değiştirir ve karikatürize edilir. Hem korkutucu hem de mizahi bir unsur olarak bedeninin absürt deformasyonlara uğrayan bir parçasıdır. Burton’un “Mars Attacks, (1996)” filminde uzaylıların iri gözleri, yabancıların

duygudan yoksun gözetim aygıtıdır. Bilinmeyenin bu bakışı insan için tehdittir. Guillermo del Toro'nun "Pan'ın Labirenti (2006)" filminde ise göz, bu kez yüzün merkezinde değil 'Pale Man' isimli yaratığın ellerinde yer alır. Bu sürrealist göz imgesi, itaatsizliğe karşı ceza vermek için aktifleşir. Faşist düzeni temsil eden ve mitolojik bağlantılar da taşıyan Pale Man; çocukları yiyen bir yaratıktır ve filmin baş karakteri olan kız çocuğu Ofelia, onun bakışının tehlikesinden kaçır. Yüzüklerin Efendisi'nde ateşle çevrili, karanlık, her yeri izleyen ve kontrol eden 'Sarur'un Gözü' de iktidarın ve distopik her şeyi gören bedensiz göz metaforunun temsilidir. Göz, sadece izleyerek, bakılанда denetim etkisini gösterir. Elsaesser ve Hagener'e (2024: 162) göre de, bedensizleşmiş göz, güçlü bir iktidar ve kadiri mutlaklık yanılsaması yaratmaktadır.

Sürrealist göz imgesi; David Lynch'in "Eraserhead (1977)" filmindeki endüstriyel distopik karanlıkta parlayan endişeli bakışta bilinçdışının gözle kurduğu ilişkiyi temsil ederken, "Otomatik Portakal'daki (1971)" zorunlu bakışta ve daha pek çok sinema ve animasyon filminde görünmeye devam etmiştir. Bugün de bilinçdışına erişimi sağlayan bir geçit olarak, içerdiği anlam katmanları ile dönüşümünü sürdürmeye devam etmektedir.

Sonuç

Sürrealist göz imgesi, sinemada yalnızca görme aracı ya da görsel bir motif olarak değil, çok katmanlı anlam yapısı ile var olan ve çözümlenmeyi bekleyen imgelerden olmuştur. Sürrealist göz imgesinin; gerçekliği sorgulatmak, gözü şok etmek, izleyenin görme biçimine saldırmak, arzuyu ifşa etmek, denetim aracı olmak, gözetlemek gibi bilinçdışı bağlantılı katmanları, onu insanın içine doğru açılan bir geçit haline getirir. Bu geçit, iç gözleme dayalı, hakikatin daha derin ve görelî bir biçimine bakılan bir açıklıktır.

Bu araştırma sürrealist göz imgesinin; bilinçdışının, bakışın ve görmenin iç içe geçen bu anlam katmanlarında dönüşen doğasını sorgulamayı amaçlamıştır. Sürrealist göz imgesinin sinema ve animasyon filmlerinde; arzusun, iktidarın temsili, bilinçdışının tezahürü gibi bağlamlarda nasıl ilişkilendiği ve konumlandığı örnekler üzerinden araştırılmıştır. Sürrealizmin düşünsel temelleri üzerinden, sürrealist imgenin kavramsal çerçevesi çizilerek, sinemadaki varoluşu araştırılmış, göz imgesinin ve bakışın, sürrealizm ve sinemadaki dönüşümlerinin yansımaları, gözün özellikle bilinçdışı ve gözetim temsilleri üzerinden okunmuştur. Sürrealist gözün, izleyicinin göz ile olan ilişkisine tuttuğu aynadan yansıyanlar, sürrealistlerin görme ve anlamlandırma biçimleri ile aktarılmıştır. Bu araştırma ile sinemada gözün nasıl kendini sorguladığını anlamak amaçlanmıştır. Kendi karanlığına bakan göz, gördüklerini kendi üzerinden göstermiştir.

Kaynakça

- Aspley, K. (2010) Historical Dictionary of Surrealism, The Scarecrow Press.
- Bonitzer, P. (1995) Bakış ve Ses. (çev. İ. Yaşar), Yapı Kredi Yayınları.
- Breton, A. (2011) (der.) Sanat Manifestoları, Avangard Sanat ve Direniş, İletişim Yayınları.
- Bunuel, L. (2000) (der.) The Shadow and Its Shadow: Surrealist Writings on the Cinema, The Cinema, Instrument of Poetry, San Francisco: City Lights Books.
- Burnett, R. (2018) İmgeler Nasıl Düşünür? (çev. G. Pular), Metis Yayınları.
- Coşkun, E. E. (2017) Dünya Sinemasında Akımlar, Phoenix Yayınevi.
- Creed, B. (2007) The Untamed Eye and the Dark Side of Surrealism: Hitchcock, Lynch and Cronenberg, London & New York: Wallflower Press.
- Elder, R. B. (2013) Dada, Surrealism, and the Cinematic Effect, Canada: Wilfrid Laurier University Press.
- Elsaesser, T., Hagener, M. (2024) Film Kuramı Duyular Yoluyla Bir Giriş (çev. B. Soner, B. Yıldırım), Dipnot Yayınları.
- Fischer, L. (2019) Cinemagritte: René Magritte Within the Frame of Film History, Theory, and Practice, Detroit: Wayne State University Press.
- Foster, H. (2011) Zoraki Güzellik (çev. Ş. Kaptan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Freud, S. (1919) The Uncanny. First Published in Imago, Bd. V.: Reprinted in Sammlung, Fünfte Folge.
- Goudal, J. (2000) (der.) The Shadow and Its Shadow: Surrealist Writings on the Cinema, Surrealism and Cinema, San Francisco: City Lights Books.
- Grzymkowski, E. (2021) Sanat 101: Leonardo da Vinci'den Andy Warhol'a Sanat Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey, Say Yayınları.
- Hammond, P. (2000) (der.) The Shadow and Its Shadow: Surrealist Writings on the Cinema, Available Light, San Francisco: City Lights Books.
- Hopkins, D. (2020) Dada ve Gerçeküstçülük, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Jameson, F. (1997) Marksizm ve Biçim, Yirminci Yüzyılda Diyalektik Yazın Kuramları (çev. M. H. Doğan), Yapı Kredi Yayınları.
- Jay, M. (1991) The Disenchantment of the Eye: Surrealism and the Crisis of Ocularcentrism, Visual Anthropology Review, Volume 7 Number 1.
- Kahraman H. B. (2016) Sanatsal Gerçeklikler, Olgular ve Öteleri, Kapı Yayınları-Sanat Dizisi.
- King, E. H. (2007) Dalí, Surrealism and Cinema, Kamera Books.
- Lowenstein, A. (2015) Dreaming of Cinema: Spectatorship, Surrealism, and the Age of Digital Media. Film & Culture, New York: Columbia University Press.
- Noheden, K. (2017) Surrealism, Cinema, and the Search for a New Myth, Palgrave Macmillan.
- Noheden, K., Susik, A. (2021) Surrealism and Film After 1945, Absolutely Modern Mysteries, Manchester University Press.
- Richardson, M. (2006) Surrealism and Cinema, Berg Editorial offices.
- Rosemont, P. (1998) Surrealist Women: An International Anthology, London: The Athlone Press.
- Sheringham, M. (2006) Everyday Life, Theories and Practices from Surrealism to the Present, Oxford University Press.

Stockwell, P. (2017) The Language of Surrealism, Palgrave.

Vaneigem, R. (1999) A Cavalier History of Surrealism, Ak Press.

Ziss, A. (2011) Estetik Gerçekliği Sanatsal Özümsenin Bilimi (çev. Y. Şahan), İstanbul: Hayalbaz Kitap.

Zizek, S. (2014) Sanat, Konuşan Kafalar (çev. M. Yıldırım), İstanbul: Encore Yayınları.

Araştırma Makalesi

Yeşil Yeni Anlaşma Programlarında Emeğin Konumu

M. Yağız AYGÜN¹

ORCID: 0000-0002-3162-9886

Öz

Bu makalede, Yeşil Yeni Anlaşma (YYA) adı altında geliştirilen yeşil dönüşüm programlarının özgül içeriği ile emeğin bu çerçevede nasıl konumlandırıldığı değerlendirilmiştir. YYA söylemi iklim değişikliği ile toplumsal eşitsizlikleri aynı program altında çözüme kavuşturmayı vadederken; bu çalışmada, söz konusu vaatlerin sistem içi sınırları ve sermayeyle kurmaya yöneldiği uzlaşma ilişkileri karşılaştırmalı bir analizle açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ABD, Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği merkezli YYA önerileri; emisyon azaltım stratejileri, kamusal istihdam politikaları, finansman modelleri ve toplumsal sınıflarla kurdukları ilişki açısından incelenmiş, üretim araçlarının özel mülkiyeti ve piyasa ilişkilerine dokunulmaksızın kurgulanan bu projelerin reformist sınırlarına dikkat çekilmiştir. YYA'nın vadettiği sosyal demokrat restorasyonun tarihsel ve yapısal imkânsızlıkları vurgulanarak, YYA savunucularının bugün neoliberal yeşil dönüşüm programlarına angaje olmaları benimsedikleri politik stratejiyle ilişkilendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Mutabakat, Yeşil Düzen, Yeşil Ekonomi, Yeşil Dönüşüm, İklim Değişikliği, Ekolojik Kriz.

1. Dr. Öğretim Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yönetim Bilimleri, selimeyildirim@kmu.edu.tr

The Position of Labor in Green New Deal Programs

Abstract

This article examines the specific content of green transition programs developed under the name of the Green New Deal (GND), along with how labor is positioned within this framework. While the GND discourse promises to resolve climate change and social inequalities within a single program, this study seeks to reveal -through comparative analysis- the systemic limitations of these promises and the reconciliation dynamics they tend to establish with capital. In this context, GND proposals centered in the United States, the United Kingdom, and the European Union are analyzed in terms of their emission reduction strategies, public employment policies, financing models, and their relationship with social classes, with particular attention to the reformist boundaries of these projects, which are designed without challenging the private ownership of the means of production or prevailing market relations. By emphasizing the historical and structural impossibilities of the social democratic restoration envisioned by the GND, the article relates the current engagement of its intellectual and political advocates with neoliberal green transition programs to the political strategy they have adopted.

Keywords: Green New Deal, Green Economy, Green Transformation, Green Transition, Climate Change, Ecological Crisis.

Giriş

Dünyanın ekolojik bir krizle karşı karşıya olduğu tespitinin genel kabul gördüğü bir dönemden geçilmektedir. Su, toprak ve hava kirliliği, ormansızlaşma, kuraklaşma, su kaynaklarının tükenmesi ve biyoçeşitliliğin hızla azalması gibi çeşitli gelişmeler gezegenin ekolojik bir yıkıma doğru ilerlediğinin açık bir kanıtı olarak gösterilmektedir. Bütün bunlarla birlikte uzun yıllardır ekolojik krizin en çok öne çıkan başlığı ise atmosferde biriken sera gazlarının yol açtığı iklim değişikliği (küresel ısınma) olmuştur. İklim değişikliği; buzulların erimesi, deniz seviyesinin yükselmesi, aşırı hava olaylarında görülen artış ve yukarıda sayılan pek çok ekolojik soruna -diğer faktörlerle birlikte- doğrudan etki etmektedir. Dünya, şimdiden sanayi öncesi döneme göre en az 1 santigrat derece daha sıcaktır. Çeşitli tahminlere göre aynı düzeyde karbon salımına devam edilecek olunursa küresel sıcaklıkta, on ila yirmi yıl içinde 1,5 ila 2 santigrat derece daha artış yaşanacaktır. Bu verilerden hareketle çeşitli çevre örgütleri, siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları ve uluslararası örgütler tarafından karbon salımlarını kademeli olarak düşürecek çeşitli yeşil dönüşüm/geçiş programları geliştirilmektedir. Bunların birbirlerinden ayrıştığı esas hususun ise karbon emisyonlarının azaltımı için geliştirilmesi hedeflenen kurumsal mekanizmalar olduğu ileri sürülebilir.

Anılan programlar demetine 2008 küresel ekonomik krizinin ardından iklim

değişikliği ile gelir ve servet eşitsizliği ve işsizlik gibi çeşitli toplumsal sorunları bir arada çözme iddiasını haiz öneriler dahil edilmeye başlanmıştır. Söz konusu sorunların nedeni olarak neoliberalizmi işaret eden ve emek lehine bazı reformlar vadeden bu programlar genellikle Yeşil Anlaşma veya Yeşil Yeni Anlaşma olarak adlandırılmıştır.² Bu bağlamda YYA; yeşil dönüşümü karbon vergisi ve emisyon ticaret sistemi gibi piyasa temelli mekanizmalar yerine kamu yatırımları eliyle gerçekleştirmeyi, bu yatırımlar kapsamında güvenceli ve sendikalı yeni “yeşil işler”de kitlesel istihdamı, enerji üretiminde fosil yakıt kullanımını kademeli ve planlı şekilde sınırlandırmayı ya da sonlandırmayı ve bu süreçten -işsizlik vb. sonuçları nedeniyle- etkilenecek kesimlerin “adil geçiş” kapsamında zararlarını telafi etmeyi vadetmektedir.

Öte yandan başta Avrupa Yeşil Anlaşması olmak üzere neoliberal kimi programların içerik bakımından YYA tanımına uymamaları çeşitli karışıklıklara neden olmuş; YYA’yı her türden yeşil geçiş projesini imlemek üzere kullanılacak bir boş gösterene dönüştürmüştür. Ancak bu durumun tek müsebbibinin anılan kavramsal kargaşa olmadığı, YYA programlarını savunan politik öznelerin çeşitli nesnel gelişmeler karşısında giderek her türden “geçiş” programıyla uzlaşma eğilimi göstermelerinin anılan neticeyi ortaya çıkaran bir başka önemli etmen olduğu belirtilmelidir. Ayrıca YYA’nın özgül içeriğinin ne ölçüde neoliberal çerçevenin dışına çıktığı hususu da tartışmalıdır.

Bu çalışmada YYA, iklim değişikliğiyle mücadele iddiasını haiz diğer yeşil dönüşüm programlarından ayrıldığı özellikleri üzerinden incelenecektir. Bu bağlamda öncelikle YYA’nın temel nitelikleri ele alınarak kavramsal bir çerçeve çizilecek daha sonra tarihsel gelişimi ele alınacaktır. Ardından çeşitli YYA önerileri ile yürürlüğe konulan programlar karşılaştırılarak YYA’nın içeriği somutluğa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Son olarak YYA programlarının gerçekten neoliberalizme alternatif bir çerçeve sunup sunmadığı ve YYA çevresinin neoliberalizmle uzlaşma eğiliminin nedenleri değerlendirilerek YYA söylemi içinde emegün konumu irdelenecektir.

Yeşil Dönüşümün Belirli Bir Biçimi Olarak Yeşil (Yeni) Anlaşma

İklim değişikliğinin en azından 1980’lerin sonlarından beri küresel çapta bir bilinirliğe kavuştuğu söylenebilir (Schumacher, 2021: 11). Sanayi devrimi öncesine göre bugün ortalama sıcaklıklar en az 1 santigrat derece daha yüksektir ve mevcut karbon salımı seviyelerinin sürmesi durumunda, küresel sıcaklıkların önümüzdeki birkaç on yıl içinde 1,5 ila 2 santigrat derece daha artacağı tahmin edilmektedir. Bu doğrultuda, çevre örgütleri, siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları ve uluslararası kuruluşlar, karbon emisyonlarını kademeli olarak azaltmayı hedeflediği iddia edilen çeşitli yeşil dönüşüm/geçiş programları geliştirmektedir.

² Çalışmanın bundan sonraki kısmında her ikisini de kapsayacak şekilde Yeşil (Yeni) Anlaşma ibaresi “YYA” şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır.

Bu programlarda emisyon azaltımı; başta enerji üretiminde fosil yakıt kaynaklarından yenilenebilir kaynaklara geçiş ve ulaşım araçlarının elektrifikasyonu olmak üzere yapılarda enerji verimliliği uygulamaları, orman arazileri ile diğer karbon yutaklarının korunması ve genişletilmesi ve henüz başarı sağlanamamış olan karbon yakalama ve depolama gibi tekniklerin geliştirilmesi gibi çeşitli alanlarda bir dizi dönüşüm ve plan üzerinden tasarlanmaktadır. Küresel krizin yaşandığı 2008 yılının ardından söz konusu programlar kümesine iklim değişikliği ile birlikte gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikler ile işsizlik gibi toplumsal sorunları bütünsel bir program altında çözüme kavuşturmayı vadeden öneriler de dâhil olmaya başlamıştır. Neoliberalizme karşı bir söylemsel pozisyon benimseyerek emek lehine birtakım reformlar öneren bu girişimler genellikle YYA olarak adlandırılmıştır.

Bu çalışmada, iklim değişikliğine kapitalist çözüm girişimleri olarak yeşil dönüşüm stratejilerinin başarı imkanları, tartışmanın dışında tutulacaktır. Konuyla ilgili kapitalist üretim biçimine içkin çelişkiler veya somut yeşil dönüşüm politikalarının tasarımıyla ilişkin sorunlar başka bir çalışmanın konusudur. Burada YYA'nın diğer yeşil dönüşüm stratejilerinden ayrıldığı hususlar netleştirilmeye çalışılacak, bu kapsamda emeğin konumu irdelenecektir. Keza yeşil dönüşüm stratejilerinin iddia edildiği üzere gerçekten iklim değişikliğini durdurmak/yaşatmak üzere mi kurgulandığı yoksa bu iddianın çeşitli ekonomi ve güvenlik politikalarına ideolojik bir kılıf olarak mı kullanıldığı da bu çalışmada tartışılacak bir başka husustur. Ancak yeşil dönüşümün kısaca iklim değişikliğinden bağımsız birkaç dinamiğine değinmekte fayda vardır.

Yeşil dönüşüm mali sermaye açısından hızlı gelişen bir yatırım alanıdır ve bu yatırımlar şimdiden sermayenin küresel değerlenme sürecinde ciddi bir hacme ulaşmıştır.³ Yeşil yatırımların giderek genişlemesinin başat nedeni, yenilenebilir enerji üretim maliyetlerinin hızla azalması ve son yıllarda bu alanın kârlı hale gelmesidir. Elektrikli otomotiv üretimi için de benzer bir durumdan bahsedilebilir. Öte yandan enerji güvenliği ve bağımsızlığı açısından petrol ithalatçısı ülkeler için bu yatırımların stratejik bir karşılığı da söz konusudur. Son olarak Çin'in gerek yenilenebilir enerji üretim sistemleri alanında gerekse elektrikli otomobil üretiminde küresel ağırlığının giderek artması, hatta fotovoltaik panel ve pillerin ve lityum batarya gibi belirli metallerin üretiminde piyasayı domine etmesi, batılı emperyalist merkezleri giderek genişleyen ve stratejik önemi haiz bu sektörlerde Çin'e rekabeti güçlendirecek önlemler almaya itmektedir (Yergin, 2022). Anılan nedenlerle yeşil dönüşüm sermaye çevrelerinin, emperyalist devletlerin ve uluslararası kuruluşların gündeminde giderek daha fazla yer almakta, bu bağlamda geliştirilen programlar ve stratejiler çeşitlenmektedir. Söz konusu prog-

3. 2024 yılında yenilenebilir enerji, elektrikli taşıtlar, güç şebekeleri, hidrojen ve karbon yakalama teknolojileri gibi enerji geçişi alanlarına yapılan küresel yatırımlar 2,08 trilyon dolar olarak hesaplanmıştır (BloombergNEF, 2025). Küresel iklim tahvilleri piyasasının büyüklüğü 5,4 trilyon doları (Harrison, 2024), karbon piyasasının büyüklüğü ise 950 milyar doları aşmıştır (Twidale, 2024).

ramların birbirinden ayrıldığı temel noktanın ise yeşil dönüşüm için öngörülen kurumsal mekanizmalarla ilgili olduğu söylenebilir.⁴ Yeşil dönüşümün belirli bir biçimi olarak YYA da diğer projelerden önerdiği kurumsal mekanizmalar ile ayrıldığından şimdi bu hususların irdelenmesine geçilebilir.

Piyasa temelli mekanizmalar hem aktüel uluslararası iklim rejiminin hem de verili ulusal stratejilerin hemen tümünün merkezinde yer almaktadır. Mevcut uluslararası iklim rejimini biçimlendiren Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve buna ek Kyoto Protokolü ile Paris İklim Anlaşması devletlere hedeflenen emisyon azaltımlarının gerçekleşmemesi durumu için bir yaptırım öngörmemektedir. Buna karşılık emisyon tahsisatlarının ve azaltımlarının ticareti mümkün kılınmıştır (Schumacher, 2021: 12). İklim değişikliğine ilişkin kurumsal yapı tümüyle piyasa yoluyla -hem 'yatırımcı' hem de tüketicileri kapsayacak şekilde- bireysel davranışların yönlendirilmesi üzerine kuruludur. Emisyon ticareti dışında verili iklim rejimi tarafından kullanılan bir diğer mekanizma da karbon vergisidir. Vergilendirme, kuşkusuz, emisyon ticaretinden farklı bir uygulamadır. Söz gelimi karbon vergisinden elde edilen kamu geliri, karbon sertifikaları gibi borsada işlem görmeyeceğinden üzerine yapılacak spekülasyonlar yoluyla kazanç sağlanması mümkün olmayacaktır. Öte yandan YYA düşüncesi içinden, vergi mekanizması verili toplumsal eşitsizlikleri şiddetlendirecek bir araç olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda vergi mekanizmasının karbon emisyonlarının azaltımında piyasa dolayımına başvurma bakımından da emisyon ticaret sisteminden bir farklılık arz etmediği açıktır (Schumacher, 2021: 13-14).

Karbon emisyonlarının azaltımı için piyasa temelli mekanizmalara yönelik eleştiri YYA düşüncesinin temelini teşkil eder gözükmektedir (Mastini vd., 2021: 2). YYA anlayışı piyasa temelli mekanizmalara yalnızca bunların bugüne kadar emisyon azaltımında yeterince etkili olmaması değil aynı zamanda verili toplumsal eşitsizlikleri şiddetlendirmesi nedeniyle de karşı çıkmaktadır. İkinci nedenin temellendirilmesinde dayanan gerçeklik, mevcut emisyonlardan sorumluluk bakımından ciddi bir eşitsizliğin varlığıdır. Dünya'nın en zengin yüzde 1'lik kesimi, yıllık küresel karbon emisyonlarının yüzde 16'sından sorumludur. Bu miktar, en yoksul yüzde 66'lık kesimi oluşturan 5 milyar insanın emisyonlarına eş değerdir (Oxfam, 2023: vii). Bilhassa çeşitli tüketim vergileri veya fosil yakıtlara getirilen ek vergiler, karbon emisyonlarından en az sorumlu olan en yoksul kesimlerin tüketiminde belirgin bir düşüşe yol açabilecekken, karbon emisyonlarından en çok sorumlu olan en zengin kesimlerin tüketiminde ise aynı etkiye neden olmayacaktır (Schumacher, 2021: 14).

Yeşil dönüşüm stratejilerinin ekseriyeti için iklim değişikliği konusunda çözüm; bireysel davranışlar ve tercihlerin ya idealist bir kurgu içinde (Çoban, 2015:

4 Bir yeşil dönüşüm stratejisi; enerji dönüşümünün hızı, finansmanın kompozisyonu ve maliye politikasının uyarlanması başta olmak üzere bir dizi meselenin düzenlenmesiyle ilişkilidir. Kurumsal mekanizmalar anılan düzenleme sürecinin araçları olarak işlev görürler.

28) ya da devletin -finansal mekanizmaların ihdası vb. yoluyla- yalnızca düzenleyici bir aktör olarak dahil olduğu süreçler vasıtasıyla yönlendirilmesinde aranmaktadır. YYA'yı diğer stratejilerden ayıran bir diğer husus, devleti doğrudan doğruya kamusal harcamalar ve yatırımlar ile yeşil dönüşümün temel aktörü olarak kurgulamasıdır (Kedward ve Ryan-Collins, 2022: 303). Bu bağlamda YYA'nın tarihsel referansı Yeni Anlaşmadır (New Deal).

Yeni Anlaşma, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Franklin D. Roosevelt'in Büyük Buhranın ortasında göreve gelmesinin ardından (Mart 1933), ekonomiyi krizden çıkarmak üzere yürürlüğe konulan bir dizi reform programını tanımlamak üzere kullanılagelmiş bir kavramdır. Genellikle iki ayrı döneme ayrılarak değerlendirilen Yeni Anlaşma'nın ilk döneminde (1933-1935) daha çok bankacılık ve finans sistemi üzerinde yoğunlaşmış, finansal düzenlemeler sıkılaştırılmıştır.⁵ İkinci dönemde ise (1935-1938/39) sosyal güvenlik sistemi ve sendikal haklar bakımından emekçiler lehine düzenlemelere gidilmiş aynı zamanda büyük çaplı kamusal istihdam programları oluşturulmuştur. Bu dönemi karakterize eden en önemli gelişme 1935'te Wagner Yasası olarak da bilinen Ulusal Çalışma İlişkileri Yasasının (National Labor Relations Act) çıkarılmasıdır.⁶ Aynı yıl çıkarılan Sosyal Güvenlik Yasası (Social Security Act) ile federal düzeyde işsizlik ve emeklilik sigortası ihdas edilmiş, kamusal yardım fonları oluşturulmuştur (Hobsbawm, 2013: 126). Sosyal Güvenlik Yasası ile ihdas edilen işsizlik sigortasıyla eş zamanlı olarak Roosevelt yönetimi federal işsizlik yardımlarına son vermiştir. Sonuç olarak işsizlere yapılacak ödemeler merkezi bütçe yerine ücretlerden kesilen primlerden karşılanmaya başlanmıştır. Ancak aynı yıl içinde kurulan İş Geliştirme İdaresi (Works Progress Administration) yönetiminde büyük ölçekli bir kamusal istihdam programı geliştirilmiştir. Program, 3 milyon işsiz istihdamını ve genel giderlerin yüzde 75'ini ücretlere ayırmayı öngörmektedir (Néré, 1980: 119-120). Yeni Anlaşma döneminde anılan programın yanı sıra Kamusal İşler İdaresi (Public Works Administration), Sivil İşler İdaresi (Civil Works Administration) ve İş Geliştirme İdaresi (Works Progress Administration) gibi benzer nitelikli kurumlar eliyle başka istihdam programları da hayata geçirilmiştir (Trattner, 1974: 235). Bu programlar kapsamında

5. Bu kapsamda 1933 Mart ortası ile 1935 Mayıs sonu arasında 2300'ün üstünde banka tasfiye edilmiştir (Mitchell, 1947: 167). 1933 tarihli Glass-Steagal Yasası ile değerli kağıtların spekülasyonu için mevduatların kullanılmasını önlemek üzere (Carosso, 1970: 371) mevduat bankaları ile yatırım bankalarının faaliyetleri ayrılmıştır (Benston, 1990: 1; Chernow, 1990: 456). Ancak Yeni Anlaşma döneminde finansal sistem üzerinde yapılan reformların mali sermayeyi "dizginleme" veya sınırlandırma değil, biziatihi sermaye birikimi açısından bir soruna dönüşmüş olan verili kompozisyonu tadil etmek amacıyla olduğu belirtilmelidir (Carosso, 1970: 352). Öyle ki Glass-Steagal Yasasına tekil mali sermayelerin tepkileri de farklılık arz etmiştir (Ferguson, 1995: 51; Chernow, 1990:456). Glass-Steagal Yasası'nın mevduat bankacılığı ile ticari bankacılık faaliyetlerinin ayrılmasını gerekli kılan hükümleri 1999 yılına dek yürürlükte kalmıştır (Federal Reserve History, 2013).

6. 1930'lar ABD'de grev ve fabrika işgalleri gibi yaygın bir işçi sınıfı eylemliliğinin ve sendikalaşma eğiliminin olduğu yıllardır (Harman, 2013: 493-497; Preis, 1974: 9-34). 1934 ise bu eylemlerin 1890'ların başından sonra en yaygın ve etkili olduğu yıl olmuştur. "Sınai huzursuzluğun yükselen dalgasına verilen yanıt" mahiyetindeki bu yasa ile grev, toplu sözleşme ve sendika hakkı tanınmıştır. Elbette yasallaştırma yönünde atılan bu adım, yasal grevi tanımlayarak sınırlandırdığı ölçüde sınıfsal militanlığı dizginlemeyi de kolaylaştırmıştır (Panitch ve Gindin, 2019: 75).

barajlar, havalimanları, elektrik hatları, otoyollar, okullar, parklar, belediye binaları ve sosyal konutlar gibi bilhassa altyapı projeleri geliştirilmiştir. İş Geliştirme İdaresinin projelerinde olduğu gibi bu programların bazılarında emek gücü doğrudan kamu tarafından istihdam edilirken, Kamusal İşler İdaresininki gibi (baraj, havalimanı, sulama sistemleri vb.) daha büyük ölçekli projelerde genellikle ihaleleri alan müteahhit şirketler tarafından istihdam edilmiştir (Schumacher, 2021: 16).

Büyük ölçekli kamusal altyapı yatırımları ve istihdam programlarının yanı sıra gerek finans sektörünün “sıkı” regülasyonu⁷ gerek açık bütçe politikası gerekse sosyal güvenlik ve sendikal haklar konusunda yapılan refah düzenlemeleri bakımından Yeni Anlaşma, YYA için tarihsel bir referans noktası olmuştur. Öte yandan YYA çevresi tarafından Yeni Anlaşma dönemindeki yatırımlar aynı zamanda süreklilik arz edecek yüksek karbon salımlarına neden olması nedeniyle eleştirilmekte, bu sefer “yeşil” bir dona bürünmüş “yeni” bir Yeni Anlaşma ile büyük kamusal altyapı yatırımlarının yenilenebilir enerji üretimine yönlendirilmesi önerilmektedir. Ayrıca cinsiyet eşitsizlikleri ve ırk ayrımcılığını yeniden ürettiği ölçüde Yeni Anlaşma’nın “çoğulcu” bir revizyona tâbi tutulması gerektiği de vurgulanmaktadır.

YYA programlarında sanayi öncesi döneme göre küresel ortalama sıcaklıklardaki artışı 1,5 ila 2 santigrat derece ile sınırlı tutabilmek için her yıl gayrisafi yurtiçi hasılanın belirli bir yüzdesinin karbon salımlarının azaltımı için gerekli yatırımlara ayrılması gerektiği ifade edilir ve bu doğrultuda bir hedef belirlenir. Söz gelimi küresel bir YYA’nın en popüler önerilerinden birinde (Pollin, 2018) bu oran dünya gayrisafi hasılasının yüzde 2’sidir. Sanders’ın (2020) önerisinde 15 yıllık bir proje olarak toplam 16 trilyon dolarlık bir yatırım öngörülmüştür. Bu da (2020 verilerine göre) yıllık ABD GSYH’sının yüzde 5’i civarında bir büyüklüğe tekabül etmektedir. Yeni Anlaşma dönemi boyunca ilgili projelere yaklaşık 42 milyar dolarlık bir harcamanın yapılmış olması ve bunun ortalama olarak o dönem için her yıl gayrisafi yurtiçi hasılanın yüzde 6’sına eşdeğer olması da YYA çevresi için önemli bir başka referanstır (Schumacher, 2021: 17).

Bu bölümde yeşil dönüşümün belirli bir biçimi olarak YYA, diğer stratejilerden ayrıldığı hususlar üzerinden tanımlanmaya çalışılmış, bu bağlamda YYA’nın tarihsel referansı olan Yeni Anlaşmaya da belli ölçüde değinilmiştir. Bir sonraki bölümde ise 2008 krizinden bu yana dönem dönem popülerleşen dönem dönem unutulmuş gibi gözüken YYA’nın bu zaman diliminde nasıl biçimlendiği ve ne tür dönüşümlere uğradığı incelenecektir. İnceleme somut YYA önerilerinin hangi politik özneler tarafından ne zaman, nerede ve hangi tarihsel bağlamda geliştirildiği üzerinde yoğunlaşacaktır.

7. YYA önerilerinin bir kısmında doğrudan doğruya Glass-Steagal Yasası’na atıf yapılarak, yeniden ticari bankacılık ile yatırım bankacılığı faaliyetlerinin ayrılması gerektiği belirtilmektedir. Örneğin bkz. Green New Deal Group (2008: 24).

Yeşil (Yeni) Anlaşmanın Biçimlenişi

YYA terimi 1990'lardan bu yana dar bir akademik ve politik çevrede kullanılmış olsa da ana akım mecralarda ilk kez Thomas Friedman (2007) tarafından The New York Times'daki köşesinde iklim değişikliğini önlemek için ihtiyaç duyulan yeşil dönüşüm projesini önerirken kullanılmıştır (Mastini vd., 2021: 2). 2008 ekonomik krizinin ardından ise YYA yeni bir içerik kazanmıştır. Mali sermayeyi kurtarmak için uygulanan miktarsal genişleme ve kurtarma planları kapsamında merkez bankası bilançosundan ve bütçeden yapılan devasa harcamaların bunun yerine yeşil dönüşümün finansmanı için kullanılabilecek olması düşüncesi YYA'nın yeni ve özgül içeriğinin esaslarını teşkil etmiştir. Bu bağlamda Temmuz 2008'de New Economics Foundation⁸ bünyesinde oluşturulan Green New Deal Group⁹ (2008) tarafından ilk kapsamlı ve sistematik YYA önerisi yayımlanmıştır. 2009 yılında ise Alman Yeşilleri (Die Gründe) ile bağlantılı Heinrich Böll Stiftung için Amerika merkezli bir küresel çevre araştırma kuruluşu olan Worldwatch Institute (2009) tarafından hazırlanan bir rapor ile bir başka YYA programı önerisi gündeme getirilmiştir. Aynı yıl itibarıyla YYA terimi, Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın (UNEP) yayımladığı bir rapor (Barbier, 2009) ile uluslararası kuruluşların da lügatinde yer almaya başlamıştır. Bu dönemde gündeme gelen bir diğer YYA, Avrupa Parlamentosu Yeşiller Grubunun 2011 tarihli önerisidir (Green New Deal Working Group, 2011).

Buraya kadar ele alınan örnekler birinci dalga YYA önerileri olarak ifade edilebilir (Mastini vd., 2021: 2). Bunlar küçük bir entelektüel çevre içinde tartışılmış ve politik düzlemdeki etkisi sınırlı olmuştur. Ancak 2018'den sonra bilhassa iklim değişikliği gündemli çevre eylemlerinin küresel çapta yaygınlık kazanmasıyla birlikte YYA, entelektüel bir tartışma konusu olmaktan çıkıp doğrudan doğruya -merkez siyasal partiler de dahil olmak üzere- siyasal örgütlerin gündemine girmeye başlamıştır (Schumacher, 2021: 21). Bu da ikinci dalga YYA olarak adlandırılabilir (Mastini vd., 2021: 3).

ABD'de YYA esas olarak 2018 itibarıyla Sunrise Movement, Justice Democrats ve Democratic Socialists of America (DSA) gibi taban hareketleri, bu hareketlerle bağlantılı Alexandria Ocasio-Cortez, Edward Markey ve Bernie Sanders gibi politikacılar ve New Consensus ve Data For Progress gibi düşünce kuruluşlarının bir tür koalisyonu tarafından gündeme getirilmiştir (Mastini vd., 2021: 2). Sunrise Movement hareketinin, 2018 ara seçimlerinin hemen ardından Kasım ayında, yeniden Temsilciler Meclisi Başkanı seçilmesi beklenen Nancy Pelosi'nin ofisinde Demokrat kongre üyesi Alexandria Ocasio-Cortez'le birlikte oturma eylemi yapması ise ikinci dalganın işaret fişeği olarak değerlendirilebilir. Eylemin iki talebi

8. Britanya merkezli bir düşünce kuruluşu.

9. Guardian'ın ekonomi editörü Larry Elliott ve Keynesyen ekonomist Ann Pettifor ile birlikte Greenpeace International Ekonomi Birimi eski başkanı, İngiltere'nin en büyük güneş enerjisi şirketinin (Solarcentury) kurucusu, bir Avrupa Yeşil Partisi üyesi ile çeşitli düşünce kuruluşlarının yöneticilerinden oluşan 9 kişilik bir gruptur.

vardı: tüm demokrat kongre üyelerinin fosil yakıt endüstrisinden gelecek yardımları reddetmesi ile Demokratların yeni kurulacak bir YYA Komisyonu eliyle (Dino, 2018) yenilenebilir enerjiye geçişi hızlandıracak Yeşil Yeni Anlaşma adı verilen yeni bir federal program öngören bir kanun teklifi hazırlaması (Matthews, 2018). Eylemin sonucunda 51 gösterici tutuklanmıştır. Pelosi, yeni bir komisyon oluşturmak yerine 2007-2011 yılları arasında faaliyet gösteren Enerji Bağımsızlığı ve Küresel Isınma Komisyonunu (The House Select Committee on Energy Independence and Global Warming) canlandırmayı önermiştir (Dino, 2018).

Bu eylemden yaklaşık üç ay sonra, “Federal Hükümetin Yeşil Yeni Anlaşma Yaratma Görevinin Tanınması” başlıklı bir kanun teklifi, yeni seçilen bir grup Demokrat kongre üyesiyle birlikte Alexandria Ocasio-Cortez tarafından Temsilciler Meclisi’ne (Ocasio-Cortez, 2019), Senatör Edward Markey tarafından ise Senato’ya (Markey, 2019) sunulmuştur. Markey’in teklifi bir sonraki ay Senato’da oylanmış ve reddedilmiştir. Senatoda çoğunluğa sahip Cumhuriyetçilerin tümüyle birlikte üç Demokrat ve bir bağımsız senatör karşı yönde oy kullanırken, diğer Demokrat senatörler kanun teklifinin herhangi bir ön tartışma, oturum veya inceleme olmadan doğrudan oylamaya sunulmasını protesto etmek amacıyla çekimser oy kullanmıştır (Davis, 2019).

Ocasio-Cortez-Markey teklifinin reddedilmesinden bir yıl sonra ise Demokratların başkanlık ön seçimlerinde aday olan Bernie Sanders’ın seçim kampanyasının en önemli başlıklarından biri YYA olmuş (Sanders, 2020);¹⁰ ancak Sanders kampanyanın son döneminde Biden lehine adaylıktan çekilmiştir. Biden’ın başkanlık kampanyası sırasında açıkladığı Temiz Enerji Planı (Clean Energy Plan), 2022 yılında yürürlüğe konulan Enflasyonu Düşürme Yasası (Inflation Reduction Act) ve 2023 yılında uygulamaya geçen Amerikan İklim Birliği (American Climate Corps) gibi programlar YYA olarak adlandırılmasa da YYA çevresinin desteğini almıştır. Örneğin Sunrise Movement, fosil yakıt endüstrisine verilen desteğin kesilmesini öngörmemesi nedeniyle eleştirmekle birlikte anılan yasa ve programı YYA için önemli bir adım olarak değerlendirerek kendi kazanımı olarak kabul etmiştir (Sunrise Movement, 2023a; 2023b). Keza DSA ve Justice Democrats gibi örgütler ile Ocasio-Cortez ve Sanders gibi isimler de Biden yönetiminin iklim politikalarına karşı bir muhalefet yürütmemişler, yalnızca bu politikaların eksikliklerine işaret ederek destek vermişlerdir.¹¹

2019 aynı zamanda YYA projelerinin ABD dışında da küresel bir yayılım göstermeye başladığı yıl olmuştur. En önemli iki örnek Birleşik Krallık ile Avrupa Birliği’dir (AB). Britanya İşçi Partisi Eylül 2019’da düzenlenen yıllık konferansında Birleşik Krallık için YYA öneren bir önergeyi kabul etmiş (The Labour Party Conference Arrangements Committee, 2019), aralık ayında yapılacak seçimlerde Yeşil Sanayi Devrimi (Green Industrial Revolution-GIR) adı verilen bir YYA projesi

10. Senatör Bernie Sanders aynı zamanda Edward Markey’in kanun teklifinin de imzacılarından biridir.

11. Örneğin bkz. Sanders (2022); Ocasio-Cortez (2023).

seçim kampanyasının en önemli başlıklarından biri haline gelmiştir (Neal, 2021). İşçi Partisi'nin seçim yenilgisi ve ardından Jeremy Corbyn'in parti liderliğinden istifası ile proje akamete uğramıştır.

Avrupa Yeşil Anlaşması (European Green Deal) ise resmi olarak YYA adı verilen ve uygulamaya konulan en önemli programdır. Ursula von der Leyen'in Temmuz 2019'da Avrupa Komisyonu Başkanı seçilmesinin ardından taahhüt ettiği planın detayları aralık ayında açıklanmış (European Commission, 2019), Temmuz 2021'de ise Avrupa Yeşil Anlaşmasının hukuksal temelini oluşturan Avrupa Birliği (AB) İklim Yasası (European Climate Law)¹² yürürlüğe konulmuştur.

Avrupa Yeşil Anlaşması'na YYA çevresinden ilk tepki politikacılar, yazarlar, akademisyenler ve aktivistlerden müteşekkil yaklaşık 60 kişilik imzacı bir grubun von der Leyen'e açık mektubu ile gelmiştir. Mektupta Avrupa Yeşil Anlaşması, gelir adaletsizliği başta olmak üzere toplumsal sorunları kapsam dışında bırakması, emisyon azaltım hedefleri ile yeşil dönüşüm için ayrılan bütçenin yetersizliği gibi gerekçelerle eleştirilmiş, bu planın gerçek anlamda bir YYA olarak tanımlanmasının mümkün olmadığı değerlendirilmiştir.¹³ Mektubun imzacıları arasında Ann Pettifor, James K. Galbraith, Yanis Varoufakis, Giorgos Kallis, Daniela Gabor gibi Keynesyen ve Post Keynesyen ekonomistlerin yanı sıra Riccardo Mastini, Jason Hickel ve Giorgos Kallis gibi küçülmeci yazarlar da yer almaktadır.

Mektubun duyurulmasına müteakip, Green New Deal for Europe hareketi (GNDE)¹⁴ Avrupa için bir YYA önerisi (2019) yayımlamıştır. Bu öneri metninde de von der Leyen'e ithafen yazılan açık mektuptaki eleştirilere benzer sapmalar yer almaktadır. Keza mektubun imzacıları ile GNDE'nin YYA önerisine katkı sunan yazarlar arasında çok sayıda ortak isim yer almaktadır. Ayrıca yine imzacıların birçoğu DIEM25 ile doğrudan bağlantısı olan isimlerdir. Dolayısıyla DIEM25'in ve GNDE kampanyasının Avrupa Yeşil Anlaşması'na karşı "gerçek bir YYA" talebiyle yürütülen muhalefetin merkezini teşkil ettiği söylenebilir.

Avrupa Yeşil Anlaşmasına eleştirel yaklaşan bir diğer karşı-öneri de Avrupa Parlamentosunda Sol Grubundan gelmiştir (GUE/NGL, 2019). Öneride Avrupa Yeşil Anlaşması, mevcut ekonomik ve politik sistemin yeşil bir versiyonuna dönüştürme girişimi olarak tanımlanmakta, daha radikal, insan ve gezegen merkezli, sosyal adalet ve doğayı önceliklendiren bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca piyasa temelli mekanizmalar reddedilmiş, Paris Anlaşması hedefleri ile uyumlu emisyon azaltımı talep edilmiştir.

12. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2021:243:TOC>

13 YYA'yla ilgili literatürde bu mektup için "internationaldemocracywatch.org" web sayfasına ait bir URL adresine referans verilmektedir; ancak bu sayfaya ulaşamamaktadır. İngilizce aramalarda mektuba ilişkin bir haber bulunamamış; Felemenkçe şu web sayfasından mektubun içeriğine erişilebilmiştir: <https://apache.be/gastbijdragen/2019/12/03/108084>

14 GNDE, DIEM25 (Democracy in Europe Movement 2025) hareketinin kurucusu olduğu, çeşitli dernekler ve düşünce kuruluşlarından oluşan bir koalisyonun kampanyası olarak örgütlenmiştir. Yukarıda değinilen 2008 tarihli ilk sistematik YYA projesini yayımlayan New Economics Foundation ve Green New Deal Group da bu koalisyonun parçasıdır.

2018 ve sonrasında Kanada, Fransa, Finlandiya, İspanya, Avustralya, Avusturya, Japonya ve İsviçre'de YYA veya benzer programlar için başka seferberlikler de yaşanmış; hatta az sayıda da olsa bazı bağımlı ülkelerde de gündeme gelmiştir. Ayrıca 2019'dan bu yana çok sayıda yazar çeşitli YYA önerileri içeren kitaplar yayımlamıştır (Schumacher, 2021: 23).¹⁵

Sonuç itibarıyla birinci dalga YYA'lar içinde Green New Deal Group (2008) ve Green New Deal Working Group (2011) önerileri neoliberal politikalar karşısındaki konumları bakımından UNEP (Barbier, 2009) ve Worldwatch Institute (2009) önerilerinden ayrılmaktadır. YYA'ya özgül politik karakterini veren bu (ilk) iki öneridir. İkinci dalga YYA'lar bu önerilerle söylemsel ve kurumsal açıdan bütünlük arz etmektedir. Ancak ikinci dalga YYA'lar içinde Avrupa Yeşil Anlaşması'nın pratikteki ağırlığı tabloyu karmaşıktırmaktadır. Bir sonraki bölümde burada ele alınan YYA önerilerinin temel hususlarda içerik bakımından ne tür benzerlikler ve farklılıklar arz ettiği değerlendirilecektir.

Yeşil (Yeni) Anlaşma Önerilerinin Karşılaştırılması

Karbon emisyonlarında yapılacak azaltım miktarları ve zaman sınırları konusunda ikinci dalga YYA'ların hemen hemen hepsi 2018 tarihli IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) raporuna referans vermektedir (Schumacher, 2021: 25).¹⁶ Emisyon azaltımı bakımından IPCC raporunda saptanan süre ve azaltım miktarından daha iddialı hedefleri olan programlar GNDE'nin, Sanders'ın ve İşçi Partisinininkilerdir.¹⁷

Karbon emisyonlarında öngörülen azaltım için tüm YYA'larda öne çıkan ilk başlık beklenileceği üzere enerji arzının yenilenebilir kaynaklardan karşılanmasıdır. Bu kapsamda fosil yakıtlara verilen sübvansiyonların kaldırılması taahhüdü neredeyse tüm YYA'larda kendisine yer bulmuştur. Bunun hem fosil yakıt kullanımını sınırlandıracığı hem de yenilenebilir enerji üretimine yapılacak kamu yatırımları için bütçede yer açılmasını sağlayacağı ileri sürülmektedir. Ayrıca bazı YYA'larda yeni fosil yakıt taşıma ve işleme altyapılarının inşasının sonlandırılacağı da taahhüt edilmiştir.

Emisyon azaltımı için üzerinde sıklıkla durulan bir diğer konu elektrikli ve hibrit araçların kullanımının artırılması ile içten yanmalı motorlu araçlara getirilecek sınırlamalardır. Bu kapsamda elektrikli şarj altyapısına yatırım yapılması ve

15 Örneğin bkz. Pettifor (2019); Klein (2021); Aronoff vd. (2019); Chomsky ve Pollin (2021). Ayrıca bkz. Tcherneva (2020).

16 Bu rapora göre küresel ortalama sıcaklık artışının sanayi öncesi döneme göre 1,5 santigrat derece ile sınırlandırılabilmesi için küresel karbon emisyonlarının 2030 yılına kadar 2010 yılı seviyesine göre yüzde 45 azaltılması ve 2050 yılında net sıfır emisyon hedefine ulaşılması gerekmektedir (IPCC, 2018: 14).

17 GNDE raporunda (2019: 17) 2025 yılında net sıfır emisyon hedefi mevcuttur. Britanya İşçi Partisinin önerisinde bu tarih 2030 olarak belirlenmiştir (The Labour Party Conference Arrangements Committee, 2019: 53). Sanders'ın (2020) önerisinde ise ABD emisyonlarında 2030 yılına kadar 2017 seviyelerine göre yüzde 71'lik bir azaltım öngörülmüş; -Çin hariç olmak üzere- az gelişmiş ülkelerdeki emisyonların da yüzde 36 oranında azaltımına destek verileceği belirtilmiştir.

elektrikli ve hibrit araç satışları için vergi indirimleri, içten yanmalı motor üretiminin belirli bir süre içinde yasaklanması gibi öneriler getirilmiştir. Bireysel araç kullanımıyla ilgili konular dışında toplu taşıma sistemlerinin geliştirilmesi, yüksek hızlı tren ve diğer düşük karbonlu taşımacılık sistemlerinin teşvik edilmesi, toplu taşıma ücretlerinin düşürülmesi veya ücretsiz hale getirilmesi gibi daha “toplumcu” öneriler de yaygındır. Ayrıca bina stoklarının -enerji verimliliğini ön- çeleyecek şekilde- yenilenmesi ve mevcut kamu binaları ile konutların yalıtım- larının yapılması gibi altyapı yatırımları farklı YYA’larda yaygın olarak önerilen bir diğer emisyon azaltım önlemlerindendir.¹⁸

YYA programlarının iklim kriziyle birlikte gelir adaletsizliğini veya genel ola- rak toplumsal adaletsizlikleri bir arada, tek bir bütünlük program ile çözme iddiasını haiz olduğu belirtilmişti. İklim krizinin çözümü için YYA projelerinde özetle yukarıdakilere benzer öneriler yer almaktadır. Toplumsal eşitsizlikler ba- kımından ise işsizlik, sağlık, eğitim ve bölüşüm sorunlarına ilişkin çeşitli öneriler mevcuttur.

Karbonsuzlaşma süreci, başta fosil yakıt endüstrisi olmak üzere karbon yo- ğun sektörlerde kitlesel işsizliğe neden olacaktır. Gelişmiş ülkelerde belli ölçüde başlamış olan kömürden çıkış stratejileri kapsamında kapanan termik santraller gibi çeşitli örneklerde hali hazırda bu tür sorunlar baş göstermiş durumdadır.¹⁹ Bu tür örnekler deneyimle sabit olmasına karşın YYA’ların genelinde tam tersi bir tablo çizilmektedir. Yeşil dönüşümün çok sayıda yeni yeşil işler yaratacağı müjdelenmektedir. Örneğin Green New Deal Group raporuna göre (2008: 38-19) karbonsuzlaşma sürecinde enerji analizi, yüksek teknolojiye yenilenebilir alterna- tiflerin tasarımı ve üretimi, kombine ısı ve güç kaynakları ve açık deniz rüzgâr enerji santralleri gibi büyük ölçekli mühendislik projelerinde istihdam edilmek üzere yüksek vasıflı; binaların ısı yalıtımlı hale getirilmesi ve ev, ofis ve fabri- kalarda daha verimli enerji sistemleri kurulması gibi düşük ve orta vasıflı “mil- yonlarca” yeni iş yaratılacaktır.²⁰ Oysaki yeşil dönüşüm sürecinde öne çıkacak sektörlerde sermayenin organik bileşimi daha yüksek olduğundan, bu işçilerin tümünün yeni sektörlere transferi mümkün değildir. Kaldı ki yeni “yeşil işler”in lokasyon farklılıkları ve ihtiyaç duyulan vasıfların nitelik farklılıkları gibi başka

18. Bu konuda Sanders’ın (2020) seçim manifestosu, düşük ve orta gelirli ailelere ve küçük işletmelere yönelik enerji verimliliği artırıcı yenileme projeleri için taahhüt ettiği 2,18 trilyon dolar büyüklüğündeki hibe ile öne çıkmaktadır.

19. Örneğin Almanya’da Kömürden Çıkış Yasası kapsamında etkilenen bölgelere yapısal değişiklik için 40 milyar avroluk bir fon öngörülmüş olsa da Ruhr Vadisi’nde ve Doğu Almanya’da vaat edilen yapısal değişiklik henüz gerçekleşmemiştir. Buradaki madenler, enerji santralleri ve çelik üretim tesisleri kapatıldığından beri işsizlik ve yoksulluk yüksek seviyede seyretmeye devam etmektedir. Benzer bir durum sanayinin ve kömür madenciliğinin gerilemesinin ardından ABD’nin kuzeydoğusundaki bölgeler için de geçerlidir (Schumacher, 2021: 30).

20. Worldwatch Institute de (2009: 22-24) raporun yayınlandığı 2009 yılına kadar kimi ülkelerde yeşil yeni işlerdeki artış verilerini öne sürerek karbonsuzlaşma sürecinin ortaya çıkardığı istihdam olanaklarına dikkat çekmiştir. Ancak burada sorun yeni iş sahalarındaki artışa ilişkin verileri aktarıp, aynı süreçte benzer nedenlerle kaybedilen işleri muhasebeye dâhil etmemektir.

sorunlar da söz konusudur. Yenilenebilir enerji projeleri, karbonsuzlaşma nedeniyle kaybedilen kadar çok iş yaratmamakta ve bu projelerde nadiren yerel işçiler işe alınmaktadır, bunun yerine sıklıkla dışarıdan vasıflı işçiler getirilmektedir (Red Nation, 2020: 25). Bu bağlamda bir diğer sorun, iş kayıpları yaşanması beklenen fosil yakıt ve otomotiv gibi sektörlerde yüksek düzeyde sendikalaşma, köklü sendikal gelenekler ve ortalamanın üzerinde ücretlerin söz konusu olması; buna karşılık yenilenebilir enerji sektöründe çalışanlar için sendikalaşma oranlarının önemli ölçüde daha düşük ve işlerin genellikle çok daha izole durumda olmasıdır (Schumacher, 2021: 31).

Öte yandan YYA'ların tümünde yalnızca bu tür iyimser beklentilerin yer almadığı, ortaya çıkabilecek kitlesel işsizlikle ilgili kaygıları gidermek adına adil geçiş kavramı dairesinde cereyan eden kimi önerilerin de kendisine yer bulduğu söylenmelidir. Adil geçiş “kimsenin geride bırakılmayacağı” sloganı ile, yeşil dönüşüm süreci nedeniyle işini kaybedecek olanlara yeni “yeşil” işlerde istihdam edilmek üzere yeni beceriler kazandıracak eğitim programları verileceği, “adil geçiş fonu” gibi mekanizmalarla uğranan zararların tazmin edileceği, bazı durumlarda erken emeklilik imkânı sağlanacağı gibi vaatlere dayanmaktadır (Çoban, 2022: 46). Ayrıca bazı YYA'lar büyük ölçekli kamusal istihdam programları vaadinde bulunmuş, “adil geçiş”i de bu çerçevede tanımlamıştır.

Sanders'ın (2020) manifestosunda adil geçiş planının fosil yakıt işçilerine öncelik vereceği, bu kapsamda işini kaybedenlere beş yıllık mevcut maaşı, konut yardımı, iş eğitimi, sağlık hizmetleri ve “yerinden edilmiş işçiler için öncelikli işe yerleştirmenin yanı sıra bunu seçen veya artık çalışamayanlar için erken emeklilik desteği” sunulacağı ifade edilmiştir. Ayrıca iklim krizini çözmek için gerekli 20 milyon iyi maaşlı ve sendikalı yeşil işler yaratılarak işsizliğin sona erdirileceği vadedilmiştir.

Green New Deal Group (2008: 3) geniş kapsamlı “çevrenin yeniden inşa edilmesi programı” için insan kaynağı sağlamak üzere yüksek ve düşük vasıflı yüzbinlerce işçiden oluşan bir “karbon ordusu” oluşturmayı önermiştir. Benzer ama oldukça “mütevazı” bir vaat de Biden yönetiminden gelmiştir. Eylül 2023'te kurulan “American Climate Corps” kapsamında ilk yıl için 20.000 gencin temiz enerji ve iklim direnci projelerinde istihdamı öngörülmüş, Beyaz Saray'dan yapılan açıklamada Eylül 2024 itibarıyla toplam 15.000 gencin program kapsamında istihdam edildiği açıklanmıştır (Briefing Room, 2024). GNDE raporunda ise (2019: 35-36), talep eden tüm Avrupalılara “insana yaraşır kamu işleri” garanti edilmiş; bu işlerin düşük çalışma saatleri ile üç günlük hafta sonu ve dört günlük çalışma haftasına dayalı olacağı ifade edilmiştir.

Yeşil Yeni Anlaşmayı çevreleyen önemli sorunlardan biri finansmandır. YYA savunucularının, finansmanın karşılanamaz olduğuna ilişkin itiraz ve eleştirilere karşı 2008 krizinden sonra hayata geçirilen kurtarma paketlerini öne sürdükleri yukarıda belirtilmişti. Ancak YYA savunucuları 2008 krizinde olduğu gibi bütçe-

den yapılacak harcamaların kemer sıkma politikaları ile karşılanmasına da karşı çıkmaktadırlar. Yukarıda değinilen fosil yakıt sübvansiyonlarının kaldırılması, bütçede yer açılması için öne sürülen en yaygın taleplerdendir (Schumacher, 2021: 47).²¹ Ancak şu noktanın belirtilmesinde fayda vardır. Bu sübvansiyonların bir kısmı tüketime yöneliktir. Dolayısıyla sübvansiyonlarda yapılacak kesintiler, zararı başka yöntemlerle tazmin edebilecek mekanizmalarla birlikte kurgulanmadığı takdirde emekçilerin yaşam maliyetlerinde artışa sebep olacak, bu da bir nevi kemer sıkma biçimine dönüşebilecektir.

YYA önerilerinde rastlanılan bir başka bütçe kesintisi kalemi de savaş harcamalarıdır. Örneğin Sanders (2020) YYA'yı finanse etmek için askeri harcamalarda yıllık 200 milyar dolarlık bir kesintiye gidileceğini vadetmiştir. Keza GNDE (2019: 63) dünyadaki en büyük petrol tüketicilerinin askeri kuruluşlar olmasından bahisle, AB'nin gereksiz tüm askeri teçhizat hareketlerini durdurmak için üye ülkelerle Açık Koordinasyon Yöntemini kullanması gerektiğini; ayrıca savaş endüstrisinin ortadan kaldırılmasına ilişkin yeni bir uluslararası sözleşmeyi müzakerelere açmasını önermektedir. Raporda bunun yalnızca karbon emisyonlarını azaltmak için değil aynı zamanda YYA'yı finanse etmek için kurgulandığı açıkça belirtilmiştir.

Bütçe kesintilerinin yanı sıra YYA'lar ek bütçe geliri yaratacak çeşitli vergi önerileri de getirmiştir. Sanders'ın (2020) önerisinde finansal işlem vergisi ve 32 milyon doların üzerindeki varlıklara uygulanacak bir servet vergisi söz konusudur. Keza GNDE finansal işlem vergisinin yanı sıra Avrupa düzeyinde uygulanacak bir çevreye zarar vergisi önermiştir. Pettifor (2019: 78-79) ve GNDE (2019: 62) projelerinde işaret edilen bir başka kaynak vergi cennetlerine akan paralardır. Her iki projede de bu sermaye akımları üzerinde denetimin sıkılaştırılması ile elde edilecek yeni vergi gelirlerinin YYA programına aktarılması önerilmiştir.

Aslında YYA'nın finansmanı için en yaygın şekilde uygulanan mekanizmalar karbon fiyatlandırması sistemleridir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere YYA önerileri genellikle bu mekanizmalara karşıdır. Karbon vergisi önerisi Green New Deal Group (2008: 3), Sanders (2020) ve Worldwatch Institute (2009: 16-20) raporlarında yer almaktadır. Ayrıca UNEP (Barbier, 2009) raporunda genel olarak karbon fiyatlama mekanizmaları desteklenmiştir. UNEP ve Green New Deal Group önerisi dışında burada incelenen YYA'ların hiçbirinde şerh düşmeksizin karbon ticareti desteklenmemiştir.²² İronik olarak Avrupa Yeşil Anlaşması ve Av-

21 2023 tarihli bir IMF (International Monetary Fund) raporuna göre küresel olarak, tahmini fosil yakıt sübvansiyonları 2022'de 7 trilyon dolar olarak hesaplanmıştır. Bu, küresel gayrisafi hasılanın yüzde 7,1'ine tekabül etmektedir (IMF, 2023: 16).

22 Pettifor (2019: 106-107), kendisinin de üyesi olduğu Green New Deal Group'un önerisiyle ABD YYA'larını karşılaştırdığı kitabında karbon fiyatlama mekanizmalarının sakıncalarını ifade etme ihtiyacı duymuştur. Ayrıca yine Green New Deal Group'un da parçası olduğu bir koalisyon olan GNDE'nin önerisinde karbon ticaret sistemi eleştirilmektedir. Bunun yerine fee-and-dividend adı verilen bir sistem önerilmiştir (GNDE, 2019: 6062). Bu sistemde kamu tarafından kirleticilere yüklenen karbon ücretlerinden elde edilen gelir, vatandaşlara temettü ödemesi olarak eşit şekilde dağıtılmaktadır.

rupa İklim Yasasında dahi karbon ticareti sisteminin reforma ihtiyaç duyduğu tespit edilmiştir. Öte yandan anılan tespiti karşın Avrupa Yeşil Anlaşması'nın merkezinde emisyon ticaret sisteminin yer aldığı belirtilmelidir.

Finansman için anılan öneriler dışında YYA'larda, kamu borçlanması veya para arzının artırılması yer almaktadır. Hatta bunun finansmana ilişkin esas anlayışı teşkil ettiği söylenebilir. YYA'lar için yapılan Yeşil Keynesçilik yakıştırmasının temel sebebi de budur. Ancak bu konuda ABD YYA'ları ile genel olarak Avrupa YYA'ları²³ arasında önemli bir fark da mevcuttur. Avrupa YYA'larında para ve maliye politikasında talep edilen dönüşüm Keynesyen paradigmaya dayanmaktadır. ABD YYA'larında ise baskın olan yaklaşım, MMT'dir (Modern Money/Monetary Theory) (Schumacher, 2021: 49-50). Her ne kadar MMT de başlangıçta Post-Keynesyen²⁴ araştırma gündeminden doğmuş olan ve temel ekonomik modelinin büyük bir kısmı halen Post-Keynesyen yapıda olan bir yaklaşımsa da özellikle klasik Keynesyen paradigma ile ayrıştığı hususlar vardır.

Keynesyen paradigmaya göre, ekonomik durgunluk dönemlerinde borçla finanse edilen hükümet harcamalarını artırmanın temel amacı toplam geliri artırmaktır. Kamu harcamalarının artırılması süreklilik arz eden bir açık bütçe uygulamasına yol açmaz; zira harcamalar tersine açığı azaltmanın en mantıklı yolu olarak görülmektedir. "Çarpan" olarak tanımlanan fonksiyona göre atıl kapasite göz önüne alındığında, kamu harcamaları yalnızca kendi başlarına üretken olmakla kalmayacak aynı zamanda özel sektörde ek faaliyetleri de teşvik edecektir. Toplam üretimdeki artış, toplam gelirlerde bir artışa neden olacak; bu da daha yüksek vergi gelirleri ile daha düşük refah harcaması ve faiz ödemesi sonucuna yol açacaktır (Keynes, 2010: 105-120). Yani her ne kadar artan kamu harcamaları borçla finanse edilse de borcu artırmayacaktır. Tam tersine, borcun GSYH'ye oranı düşecektir (Pettifor, 2018).

MMT ise devletin paranın kullanımını vergilendirme yoluyla dayattığını ve paranın değerinin devletin otoritesine dayandığını savunan Chartalizm ile Post-Keynesyen yaklaşımın bir türevidir. Bu yaklaşıma göre paranın değeri üretim ilişkilerinden bağımsız şekilde belirlenmektedir. Zira paranın değeri devlet otoritesinden gelmektedir ve emek değer teorisi ile açıklanamaz.²⁵ Para üretime önseldir; üretimin koşulu devletin para yaratmasıdır, tersi değil (Roberts, 2019).²⁶

23 Avrupa Yeşil Anlaşması'nın böyle bir içeriği söz konusu değildir.

24 Post-Keynesyen paradigma, Keynes'in kapitalizmi bir denge ekonomisi olarak tahayyül ettiği; düşük ücretler ve düşük faiz politikası ve kamu harcamaları ile tam istihdamın sağlanabileceğini ileri sürdüğü iddiasının -bu Post-Keynesyenler tarafından "neoklasik sentez" veya "Piç Keynesçilik" olarak adlandırılmıştır- reddi üzerine inşa edilmiştir (Harcourt, 2018). Post-Keynesyenler bu yaklaşımı Keynesyen yaklaşımın radikal özelliklerini yok eden bir sapma olarak nitelermişlerdir. Post-Keynesyen yaklaşım bunun yerine; tam istihdamın otomatik olarak sağlanamayacağını, genellikle eksik istihdam dengesinin oluşacağını, bu nedenle kapitalizmin kolayca yönetilemeyeceğini ve mevcut ekonomik eşitsizliklerin devlet müdahalesiyle -yalnızca- azaltılabileceğini savunmaktadır (King, 2018).

25 Paranın içsel bir ilişki olduğunu savunan bir yaklaşım için bu tez ironiktir.

26 Oldukça yeni sayılabilecek bir yaklaşım olan MMT'nin temel argümanları Alfred Darimon'un kine bir hayli

MMT bütçe açıklarının hem gerekli olduğunu hem de sorun teşkil etmediğini öne sürmektedir. Zira kamu harcamaları, para basma/yaratma yetkisine sahip bir merkez bankası tarafından neredeyse sonsuza kadar finanse edilebileceğinden, bütçe açıkları sorun yaratmayacak, böylece altyapı projeleri ve sanayi yatırımları desteklenebilecektir (Wray, 2018). Ayrıca devlet son çare işvereni olarak örgütlenmelidir (Wray vd., 2018),²⁷ sınırsız para basılarak tam istihdam sağlanabilir.²⁸

Sonuç itibarıyla hem Keynesyen yaklaşım hem de MMT, kamu yatırımlarının artırılması suretiyle ekonomik alana devletin kapsamlı müdahalesini savunmaktadır. Ancak aralarındaki temel fark Keynesyen yaklaşımın kamu borçlanması ve açık bütçe politikasını sonuçta ekonomiyi canlandırmak ve borcu azaltmak üzere bir araç olarak kurgulaması ve parasal kısıtları kabul etmesi; ancak MMT'nin bütçe açıkları ve devlet borçluluğunu adeta bir amaç olarak benimsemesi ve para basmanın sınırsızlığını ileri sürmesidir.²⁹

MMT'ye ilişkin en büyük sorun, böyle bir perspektifin mantıksal olarak bütçede herhangi bir kesintiye ihtiyaç olmadığına ilişkin bir sonuca ulaşabilecek olmasıdır. Yukarıda değinildiği üzere YYA önerilerinde, servet vergisi, finansal işlem vergisi, fosil yakıtlara verilen sübvansiyonların kaldırılması gibi -yeşil dönüşümle birlikte toplumsal eşitsizlikleri de belli ölçüde düzeltme iddiasını haiz- çeşitli finansman önerileri yer almaktadır. Şayet sınırsız bir para arzı mümkünse bu tür finansman yöntemlerinin de -tümüyle gereksiz değilse de- zorunlu olmadığı ileri sürülebilir. Parasal egemenliğe sahip devletin kendi para birimiyle harcama yapmak için borçlanma veya öncelikle gelir elde etme zorunluluğu söz konusu değildir. Nitekim Ocasio-Cortez/Merkey yasa teklifinde YYA'nın finansmanı ile ilgili bir açıklama söz konusu değildir. Bu durum MMT yaklaşımının benimsenmesi ile ilgili olabileceği gibi yasa teklifinin genel çerçevesinin darlığı ve fazla ayrıntılı şekilde düzenlenmemiş olmasıyla da

benzemektedir. Darimon'a karşı 150 yıldan uzun bir süre önce yazılmış bir eleştiri için bkz. Marx (1999: 49-71).

27 Devletin son çare işvereni olması önerisi Minsky'ye (2013: 122) aittir. MMT bu önermeyi Minsky'ye referansla ileri sürmektedir. Öneri Keynesyen tam istihdam modelinin istikrarlı şekilde sürdürülmesinin geleneksel para ve maliye politikalarıyla mümkün olmadığı tespitine dayanır.

28 Son yıllarda belli ölçüde popülerlik kazanan iş garantisi programları genellikle MMT yaklaşımını benimseyen yazarlar tarafından önerilmektedir. Aynı zamanda bir tür YYA olarak da kurgulanan bu programlardan biri de yukarıda referans verilen Tcherneva'nındır (2020). İş garantisi genellikle "çalışmak isteyen ancak iş bulamayan herkese geçimini sağlayacak (asgari) bir ücretle iş sunan, ucu açık bir kamu istihdam programı" olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu asgari ücret, geçimlik ücret değil, özel sektörle ücret bakımından rekabet halinde olmayacak bir düzeyde, minimum ücret olarak tanımlanmaktadır (Roberts, 2019). Ancak gerek Ocasio-Cortez/Markey teklifinde gerekse Sanders manifestosunda, büyük ölçüde MMT yaklaşımından esinlenilmiş olsa da yeşil yeni işlerin "iyi maaşlı" (Sanders, 2020) veya "aileyi geçindirecek maaşlı" (Ocasio-Cortez, 2019) olacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla her iki öneride de bir "iş garantisi" vadedilmiş olsa da bunların MMT'den mülhem, teknik anlamda bir "iş garantisi" programı olarak kurgulanmış YYA'lar olmadığı belirtilmelidir.

29 Buradaki "sınırsızlık" merkez bankasının iflas edemeyeceği argümanına dayanır. Öte yandan MMT, ekonomi tam istihdama ve tam kapasiteye ulaştığında enflasyonun artmaya başlayacağını, bu andan itibaren para arzının kontrollü şekilde sıkılaştırılması gerektiğini reddetmemektedir (Roberts, 2019).

açıklanabilir. Öte yandan Sanders'ın manifestosu yukarıda değinildiği üzere bu konuda belirgin vaatler içermektedir.³⁰

MMT'ye ilişkin YYA bağlamında bir diğer sorun ulusal "itibarı" para birimine sahip "egemen" bir devlet olmanın MMT'nin geçerliliği için bir koşul olarak gösterilmesidir. Dolayısıyla AB üyesi ülkeler için MMT'nin savunduğu parasal mekanizma işletilemeyecektir (Wray, 2018: 8895-8896). Nitekim Avrupa YYA'larında para basma yerine, tahvil ihracını merkeze alan borçlanma önerileri geliştirilmiştir (Schumacher, 2021: 50-51). Örneğin Green New Deal Group (2008: 37-38), hem yeşil devlet tahvillerinin hem de yerel yönetim tahvillerinin düşük karbonlu enerji projelerini finanse etmek için kullanılmasını önermektedir. Avrupa Yeşil Anlaşmasında da (European Commission, 2019) Avrupa Yatırım Bankasının (AYB), "2025 yılına kadar iklim hedefini yüzde 25'ten yüzde 50'ye çıkaracak şekilde ikiye katlama ve böylece Avrupa'nın iklim bankası olma hedefini" belirlediği ifade edilmektedir. GNDE (2019: 31-32) önerisinde ise AYB'nin mevcut finansman programlarında önemli eksiklikler bulunduğu, bankanın genellikle kamu-özel ortaklıkları modeline dayanan projeleri fonladığı, "bunun riskin toplumsallaştırılması, kazançların ise özelleştirilmesi" biçiminde sonuçlandığı saptanmıştır. Bunun yerine "AYB'nin kamu-özel ortaklık modelini ortadan kaldırarak Avrupa'nın yeşil geçişine demokratik ve katılımcı bir şekilde doğrudan yatırım yapmaya odaklanması" gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca yeşil geçişini finanse etmek için AYB liderliğinde Avrupa'nın kamu bankalarından oluşan bir koalisyon eliyle Avrupa GSYH'sinin en az yüzde 5'ine denk gelen bir fon sağlamak amacıyla yeşil tahvil ihracı yapılması talep edilmiştir.

Bu türden öneriler için pratikteki engeller en başta merkez bankası bağımsızlığı ile bütçe açıklarını sınırlayan hukuksal düzenlemelerdir. Dolayısıyla bir YYA programının hayata geçirilebilmesinin koşullarından biri de bu engellerin kaldırılmasına dönük bir politik stratejiyi örgütleyebilmesi olacaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Yeşil dönüşüm sermaye için -hem finansal hem de üretken yatırımlar kapsamında- geniş ölçekli bir yeni değerlendirme alanı sunmaktadır. Ayrıca üyelerinin tamamı net petrol ve doğalgaz ithalatçısı olan AB için yeşil dönüşüm aynı zamanda doğrudan doğruya enerji bağımsızlığı ve güvenliği hedefiyle ilişkilidir. Öte yandan yeşil dönüşüm kapsamında öne çıkan sektörlerin hemen tümünde Çin'in rekabet gücüne dayanan piyasa hakimiyeti söz konusudur. Bu nedenle yeşil dönüşüm ABD ve AB için aynı zamanda hızla gelişen bu kritik sektörlerde Çin'e karşı rekabet üstünlüğü sağlayacak bir sanayi politikasının merkezine yerleşmektedir.³¹ Anılan nedenlerle bilhassa 2008 krizinin ardından yeşil dönüşüm,

30 ABD'de MMT yaklaşımının en popüler isimlerinden biri Stephanie Kelton'dır. Kelton, hem her iki seçim kampanyasında hem de bütçe komisyonu başkanlığı sırasında Bernie Sanders'a danışmanlık yapmıştır.

31 Bu bağlamda Biden'ın Enflasyonu Düşürme Yasası ile ilgili şu sözleri açıklayıcıdır: "Bu bize sadece gelecekte

emperyalist merkezlerde sermayenin krizini aşmak için öne çıkan stratejik başlıklardan biri haline gelmiştir.

YYA neoliberal dönemde giderek yoksullaşan, güvencesizleşen ve atomize olan emekçi sınıfların eşitlik ve refah özelemleri ile sermayenin yeşil dönüşüm kapsamındaki birikim hevesleri arasında bir tür uzlaşmanın formüle edilmesini hedeflemektedir. En radikal YYA önerileri bile üretim araçlarının özel mülkiyetine, üretimin piyasaya yönelik kâr amacıyla yapıldığı ve kârın kaynağının işçinin yarattığı artı değere kapitalist sınıf tarafından el konulması olduğu üretim ilişkilerine hiçbir biçimde karşı çıkmamaktadır. Buna karşılık YYA çevreleri “sosyalizm” etiketini kullanmaktan geri durmamaktadır. Öne çıkan en ileri vaatler; sermayeyi artan oranda vergilendirmek, refah devleti kurumlarını yeniden canlandırmak, -emeğin sözde daha iyi koşullarda sömürüleceği-yeni yeşil işlerde istihdam yaratmak ve yeşil dönüşüm sürecinde işsiz kalacaklar için adil geçiş kapsamında bir takım telafi mekanizmaları geliştirmekten ibarettir. Kapitalizmin sosyal demokratik bir reforma tâbi tutulmasına denk düşen bu eko-“sosyalist” veya demokratik “sosyalist” programlar altında emeğin sömürüsü sürdürülecek, yalnızca emekçiler için yeniden bölüşüm kapsamında iyileştirmeler yapılacaktır. Zira “kârlılığın denetlenerek sürdürülmesi, vergi yükünün işgücünden kirleticilere kaydırılması, istihdamın genişletilmesi, emeğiyle geçinenlerin yaşam standartlarının yükseltilmesi, bunlar emek sömürüsü olgusunu ortadan kaldırmaz. Emek sömürüldüğü için kar ortaya çıkar” (Çoban, 2022, s. 30).

Sosyal demokratik refah devletinin emperyalizme özgü bir devlet biçimi olduğu da unutulmamalıdır. Emperyalist merkezlere akan aşırı kârlar ve emperyalist rantların kırıntılarıyla yaratılan işçi aristokrasisi sosyal demokrasinin temel sınıfsal tabanı olmuştur. Aşırı kârlar ve emperyalist rantların kaynağı ise bağımlı ülkelerdeki emekçilerin yarattıkları değer ile bu ülkelerin halklarının toplumsal servetleridir (Ajl, 2022, s. 126-128). Sosyal demokrasiden gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfının ayrıcalıklı bir kesiminin payına düşen refah artışı olurken, bağımlı ülkelerdeki emekçilerin payına düşen ise ancak aşırı sömürü olabilir.

Öte yandan sermaye için bugün bu sınırlardaki bir sosyal demokrat reformist politika bile kabul edilemez. Sosyal demokratik refah devleti, II. Dünya Savaşı sonrasında, 1920’lerden itibaren emperyalist merkezler için en büyük tehdit olarak görülen ve faşizmin yenilgiye uğratılmasındaki merkezi rolü nedeniyle Sovyetler Birliğinin dünya işçi sınıfı açısından giderek artan prestiji ile daha da ciddi bir soruna dönüşen “proletaryanın uluslararası ayaklanması” ihtimaline karşı burjuva hegemonyasını yeniden tesis etme girişiminin bir parçası olarak biçimlenmiştir (Panitch & Gindin, 2019, s. 81). Ayrıca bu dönemde sermayenin ücret artışları ve ikincil bölüşüm düzeyinde emek lehine transferler gibi kimi tavizleri verebileceği koşullar mevcuttu. Bunlar kısaca Birinci Dünyanın Sovyetler Birliği

Çin ile rekabet etme yeteneği değil, aynı zamanda dünyaya liderlik etme ve 21. yüzyılın ekonomik rekabetini kazanma yeteneği kazandırarak” (The White House, 2022).

karşısında güçlü bir ABD hegemonyası altında birleşmesi, savaşın hem sermayenin değersizleşmesi hem de üretkenlik artışları bakımından beraberinde getirdiği sonuçlar gibi bir dizi faktörden müteşekkildir (Magdoff, 1983, s. 28). Bu anlamda sosyal demokratik rejimler kapitalizmin tarihinde istisnai bir olguya, bir tür sapmaya denk düşmektedir (Panitch & Gindin, 2005, s. 145).

ABD hegemonyasının gerilediği, uluslararası iş bölümünün verili kompozisyonu bağlamında küresel ekonominin ağırlık noktasının Doğu ve Güneydoğu Asya'ya kaydığı, uluslararası rekabetin alabildiğine şiddetlendiği, emperyalist aşırı kâr ve rant olanaklarının giderek daraldığı bir dönemde sermayeyi kısa erimli çıkarlarından taviz vermeye "ikna" etmek mümkün değildir. Öte yandan bu gerçekliğin öbür yüzünde söz konusu reformist taleplerin dahi sistemi krize sokabilecek, kapitalizmin çelişkilerini gün yüzüne çıkarabilecek olması vardır. Hatta yalnızca "fosil enerji sermayesinden devlet desteğinin çekilmesi ve askeri harcamaların kısılması önerilerinin" dahi mevcut düzen açısından sarsıcı etkileri olabilecektir (Çoban, 2022, s. 40). Ancak bunun için kitleler içinde örgütlenen, kitle hareketinden güç alan bir politik strateji gerekir. YYA çevresi sermaye karşıtı bir mücadele zemini yerine (Akuno, 2019) parlamentoya/kongreye yeterince çok sayıda "müttefik yasa koyucu" göndererek (Ajl, 2022, s. 125) kapitalizmi kapitalistlerden kurtarmak için sermayeyle uzlaşma arayışında bir ikna stratejisini benimsemiştir.

Söz konusu reformist sınırlar içinde en radikal YYA önerilerini geliştiren Sanders ve Corbyn'in mali sermayeyi bir uzlaşmaya ikna edemediği ortadadır. Öte yandan bütün bu reformist içeriğinden soyutlanmış neoliberal bir yeşil dönüşüm programı olarak Avrupa Yeşil Anlaşması resmi politika haline gelmiştir.

Avrupa Birliği, Yeşil Düzen'i kurumsal mekanizmaları içinde eriterek yerleşik düzenle bütünleştirmiş oldu. Öte yandan Yeşil Yeni Düzen'i ABD'de Sanders, Demokratlar ve Yeşiller, İngiltere'de Corbyn sahiplenmişti. Her iki ülkedeki çabalar kadük kaldı. Paradoksal biçimde Yeşil Yeni Düzen, Avrupa Birliği'nde resmi politika olurken ABD ve İngiltere'de merkezden uzaklaşan sol bir program olarak görüldü. Ama bu iki ülkede Yeşil Yeni Düzen, sermayeyle hesaplaşmayan niteliğiyle, fosile dayanmayan şirketleri destekleyen çerçevesiyle siyasal iktidar olmayı başaramadı. Kaldı ki, siyasal iktidar olunsaydı program hedeflerinin gerçekleşmesi için fosil sermayenin gücü nasıl kırılacaktı, o da ayrı bir soru (Çoban, 2022, s. 39).

Çalışmada incelenen YYA önerilerinden Ocasio-Cortez/Markey teklifi senatoda reddedilmiş, Bernie Sanders başkanlık ön seçimlerinden Biden lehine çekilmiş, Britanya İşçi Partisi 2019 seçimlerini kaybetmiş, seçimlerin ardından Jeremy Corbyn parti liderliğinden istifa etmiş, yerine gelen Keir Starmer yönetimi Green Industrial Revolution adlı YYA projesinden vazgeçmiştir. DIEM 25/

Green New Deal for Europe ve Avrupa Parlamentosunda Sol Grubu gibi “gerçek bir YYA” talep eden muhalefet hareketleri Avrupa Yeşil Anlaşmasının içeriği ve kapsamında değişikliğe neden olacak bir başarı elde edememişlerdir.

Sonuçta uygulamaya konan tek YYA’nın Avrupa Yeşil Anlaşması olduğu söylenebilir. Ancak Avrupa Yeşil Anlaşması bir YYA olarak kabul edilecek olursa buna Biden yönetiminin Enflasyonu Düşürme Yasası kapsamında yürürlüğe koyduğu -her ne kadar YYA olarak adlandırılan bir proje söz konusu olmasa da- yeşil geçiş programı da eklenebilir.³²

Jessop (2012: 21), ikinci dalga başlamadan çok önce YYA’nın içeriğinin müphemliğine dikkat çekmiş, bunun ilk başta ittifaklar ve uzlaşmalar oluşturmada hareket alanı sağlasa da etkili bir politikanın önünde bir engel haline geldiğini belirtmişti. Zira mevcut konjonktürde sermaye merkezli güçlerin konsolidasyonu göz önüne alındığında başlangıçta neoliberal politikalara alternatif olarak ortaya atılan bu önerilerin giderek neoliberal bir içeriğe kavuşmasının muhtemel olduğu tespitini yapmıştı.

Avrupa Yeşil Anlaşmasına karşı hızla yükselen YYA muhalefeti geri çekilişi de bir o kadar hızlı olmuştur. Bilhassa Ukrayna savaşının ardından YYA AB sathında çekiciliğini kaybetmiş gözükmemektedir. Ancak YYA olarak sunulan neoliberal Avrupa Yeşil Anlaşması ve İklim Yasası yürürlüktedir. Britanya’da İşçi Partisi hükümeti Invest 2035 adında neoliberal bir yeşil geçiş programı açıklamıştır. ABD’de Biden’ın sermayeye sunulan çeşitli teşviklerden ibaret “Yeşil Anlaşma”sı YYA çevresinden Ocasio-Cortez, Edward Markey ve Sanders gibi politikacılar ile Sunrise Movement, Justice Democrats ve DSA gibi örgütler tarafından desteklenmiştir.

Fosil yakıt sübvansiyonlarını kaldırmayan, geniş çaplı bir kamusal istihdam programı içermeyen, finansal sektörün yeniden regülasyonunu gündemine almayan, bütçe disiplininin taviz vermeyen, sözde ekonomiyi karbonsuzlaştırmak için sermayeye bolca teşvik, sübvansiyon, vergi indirimi vadederken kamusal hizmetleri genişletecek, sendikal haklar bakımından ilerleme sağlayacak, sosyal güvenlik sisteminin tasfiyesini durduracak herhangi bir öneride bulunmayan üç neoliberal yeşil geçiş programı YYA çevresinin desteğini almış, eleştiriler en fazla zayıf bir şerh düşmek sınırlarında kalmıştır. Özetle ya YYA önerileri tarihe karışmıştır ya da YYA neoliberal bir içeriğe kavuşarak yeşil büyümenin hâkim biçimi haline gelmiştir. Batı’da yeşil geçiş; yeşil yatırımların üretkenlik artışlarıyla kârlı hale gelmesi, Çin’in “yeşil” sektörlerdeki küresel hâkimiyeti karşısında rekabet gücünün artırılması ve -Avrupa için- enerjide Rusya’ya bağımlılığın azaltılması hedefiyle ilgili olduğu ölçüde farklı isimler altında sürecektir. Bu süreci kurgulayan programların nasıl tanımlanacağı -YYA hareketinin geri çekilişi ya da neoliberal projelere angaje olması göz önüne alındığında- artık keyfi bir karara dönüşmüştür.

32 Öte yandan 20 Ocak’ta Donald Trump’ın göreve gelmesiyle bu programın sona ereceği öngörülmektedir. Zira seçimlerden önce bu yasayı “yeşil yeni aldatmaca” olarak tanımlamış, harcanmamış fonları iptal edeceğini açıklamıştır (Tamborrino, 2024).

Kaynakça

- Akçay, Ü. ve Güngen, A. (2019) Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş, İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Akuno, K. (2019) "It's Eco-Socialism or Death", <https://jacobin.com/2019/02/kali-akuno-interview-climate-change-cooperation-jackson>. (19.03.2025).
- Aronoff, K., Battistoni, A., Cohen, D. ve Riofrancos, A. (2019) A Planet to Win: Why We Need a Green New Deal, Londra: Verso.
- Barbier, E. (2009) Rethinking the Economic Recovery: A Global Green New Deal, United Nations Environment Programme (UNEP).
- Benston, G. (1990) The Separation of Commercial and Investment Banking: The Glass-Steagall Act Revisited and Reconsidered. New York: Oxford University Press.
- BloombergNEF (2025) Energy Transition Investment Trends 2025, Bloomberg Finance L.P.
- Briefing Room (2024) https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/09/25/fact-sheet-during-climate-week-biden-harris-administration-announces-continued-progress-on-the-american-climate-corps/?utm_source=chatgpt.com. Erişim Tarihi: 3 Ekim 2024.
- Carosso, V. (1970) Investment Banking in America, Cambridge: Harvard University Press.
- Chernow, R. (1990) The House of Morgan, New York: Grove Press.
- Chomsky, N. ve Pollin, R. (2021) İklim Krizi ve Küresel Yeşil Yeni Düzen: Gezegeni Kurtarmanın Politik Ekonomisi (çev. O. Orhangazi) Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Çoban, A. (2015) "Çevreciliğin İdeolojik Unsurlarının Eklemlenmesi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 57, 3, 3-30.
- Çoban, A. (2022) İklim Krizi Nasıl Çözülür: Kapitalist ve Ekososyalist Çözüm Stratejileri, İstanbul: Ceylan Yayınları.
- Davis, S. (2019) "Senate Blocks Green New Deal, But Climate Change Emerges As Key 2020 Issue", <https://www.npr.org/2019/03/26/705897344/green-new-deal-vote-sets-up-climate-change-as-key-2020-issue>. (10.07.2024).
- Dino, G. (2018) "The Energy 202: Green protests at Pelosi's office signal rift over Democratic climate strategy", <https://www.washingtonpost.com/news/powerpost/paloma/the-energy-202/2018/11/14/the-energy-202-green-protests-at-pelosi-s-office-signal-rift-over-democratic-climate-strategy/5beb2813b-326b39290547cc/>. (01.10.2024).
- European Commission (2019) "The European Green Deal: Communication From the Commission to the European Parliament, The European Council, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions", https://commission.europa.eu/document/daef3e5c-a456-4fbb-a067-8f1cbe8d9c78_en. (15.06.2024).
- Federal Reserve History (2013) <https://www.federalreservehistory.org/essays/glass-steagall-act>. Erişim Tarihi: 09.03.2022.
- Ferguson, T. (1995) Golden Rule: The Investment Theory of Party Competition and The Logic of Money-Driven Political Systems, Chicago: University of Chicago Press.
- Friedman, T. (2007) "The Power of Green", <https://www.nytimes.com/2007/04/15/opinion/15iht-web-0415edgreen-full.5291830.html>. (10.05.2023).
- GNDE (2019) "Blueprint for Europe's Just Transition", <https://report.gndforeurope.com>. (15.06.2024).
- Green New Deal Group (2008) A Green New Deal: Joined-up Policies to Solve the Triple Crunch of the Credit Crisis, Climate Change and High Oil Prices, Londra: New Economics Foundation.
- Green New Deal Working Group (2011) "The Green New Deal in the European Parliament", <https://www>.

- greens-efa.eu/en/article/document/the-green-new-deal. (15.06.2024).
- GUE/NGL (2019) "Towards a Green & Social New Deal for Europe", https://www.guengleu/content/uploads/2019/12/New-Deal-for-Europe_FINAL.pdf. (15.06.2024).
- Harcourt, G. (2018) "Bastard Keynesianism", *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Londra: Palgrave Macmillan, 756-758.
- Harman, C. (2013) *Halkların Dünya Tarihi: Taş Devri'nden Yeni Binyıla* (çev. U. Kocabaşoğlu), İstanbul: Yordam Kitap.
- Harrison, C. (2024) "Sustainable Debt Market Summary Q3 2024", https://www.climatebonds.net/files/reports/cbi_mr_q3_2024_01c.pdf. (19.10.2024).
- Hobsbawm, E. (2013) *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırıliklar Çağı* (çev. Y. Alogan) İstanbul: Everest Yayınları.
- IMF (2023) "IMF Fossil Fuel Subsidies Data: 2023 Update", <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2023/08/22/IMF-Fossil-Fuel-Subsidies-Data-2023-Update-537281>. (21.08.2024).
- IPCC (2018) "Global Warming of 1.5°C: Summary for Policymakers", https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/05/SR15_SPM_version_stand_alone_HR.pdf. (11.10.2024).
- Jessop, B. (2012) "Economic and Ecological Crises: Green New Deals and No-Growth Economies", *Development*, 55, 1, 17-24.
- Kedward, K. ve Ryan-Collins, J. (2022) "A Green New Deal: Opportunities and Constraints", (der. P. Arestis ve M. Sawyer) *Economic Policies for Sustainability and Resilience*, Londra: Palgrave Macmillan Cham, 269-318.
- Keynes, J. (2010) *Genel Teori: İstihdam Faiz ve Paranın Genel Teorisi* (çev. U. Akalın) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- King, J. E. (2018) "Post-Keynesian Economics", *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Londra: Palgrave Macmillan, 10520-10532.
- Klein, N. (2021) *Yanıyoruz: Yeşil Yeni Düzen Üzerine Ateşli Fikirler* (çev. E. Mutlu), İstanbul: Doğan Kitap.
- Magdoff, H (1983) "Uluslararası Ekonomik Bunalım ve Üçüncü Dünya", *Dünya Ekonomisinde Bunalım: Seçme Yazılar* (çev. D. Sağlam, M. K. Çakman), İstanbul: AR Basım Yayın, 26-36.
- Markey, E. (2019) "Recognizing the duty of the Federal Government to create a Green New Deal. The Senate of the United States, 116th Congress 1 st Session", <https://www.markey.senate.gov/imo/media/doc/Green%20New%20Deal%20Resolution%20SIGNED.pdf>. (15.06.2024).
- Marx, K. (1999) *Grundrisse 1. Cilt* (çev. A. Gelen) Ankara: Sol Yayınları.
- Mastini, R., Kallis, G. ve Hickel, J. (2021) "A Green New Deal Without Growth?", *Ecological Economics*, 179, 1-9.
- Matthews, M. (2018) "51 arrested for protesting Pelosi. Here's what they want", <https://www.eenews.net/articles/51-arrested-for-protesting-pelosi-heres-what-they-want/>. (14.07.2024).
- Minsky, H. (2013) *Ending Poverty: Jobs, Not Welfare*, New York: Levy Economics Institute of Bard College.
- Mitchell, B. (1947) *Depression Decade: From New Era Through New Deal 1929-1941*, New York: Rinehart & Company.
- Neal, L. (2021) *Ecological Contradictions of Labour's Green New Deal*, Institute for International Political Economy, Berlin.
- Néré, J. (1980) *1929 Krizi* (çev. V. Toprak), Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Ocasio-Cortez, A. (2019) "Recognizing the duty of the Federal Government to create a Green New Deal", House of Representatives of the United States, 116th Congress 1st Session, <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/109/text>. (15.06.2024).
- Ocasio-Cortez, A. (2023) "Markey and Ocasio-Cortez Reinroduce Green New Deal Resolution" <https://ocasio-cortez.house.gov/imo/media/doc/20230615markeyocasio-green-new-deal-resolution>

- o-cortez.house.gov/media/press-releases/markey-and-ocasio-cortez-reintroduce-green-new-deal-resolution. (20.07.2024).
- Ossewaarde, M. ve Ossewaarde-Lowtoot, R. (2020) "The EU's Green Deal: A Third Alternative to Green Growth and Degrowth", *Sustainability*, 12, 1-15.
- Oxfam (2023) *Climate Equality: A Planet for the 99%*, Oxford.
- Panitch, L. ve Gindin, S. (2005) "Euro-Capitalism and American Empire", (der. D. Coates) *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, New York: Palgrave Macmillan, 139-159.
- Panitch, L. ve Gindin, S. (2019) *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisadı*. (çev. Ü. Şeneken) İstanbul: Yordam Kitap.
- Pettifor, A. (2018) "Deficit Financing' or Deficit-Reduction Financing?" <https://www.annpettifor.com/2018/10/deficit-financing-or-deficit-reduction-financing/>. (28.10.2024).
- Pettifor, A. (2019) *The Case for the Green New Deal*, Londra: Verso.
- Pollin, R. (2018) "De-Growth vs. a Green New Deal", *New Left Review*, 112, 5-25.
- Preis, A. (1974) *Twenty Years of the CIO: Labor's Giant Step*, New York: Pathfinder Press.
- Red Nation (2020) "Indigenous Action to Save our Earth. Part III – Heal our Planet", https://www.therednation.org/wp-content/uploads/2020/04/red-deal_part-iii_heal-our-planet.pdf/. (15.06.2024).
- Roberts, M. (2019) "Modern Monetary Theory: A Marxist Critique", *Class, Race and Corporate Power*, 7, 1, 1.
- Sanders, B. (2020) "Manifesto for the 2020 Presidential Election: The Green New Deal", <https://berniesanders.com/issues/green-new-deal/>. (18.07.2023).
- Sanders, B. (2022) "Prepared Remarks: Sanders Says Inflation Reduction Act Doesn't Meet Needs of the American People", <https://www.sanders.senate.gov/press-releases/prepared-remarks-sanders-says-inflation-reduction-act-doesnt-meet-needs-of-the-american-people/>. (11.03.2024).
- Schumacher, J. (2021) *Green New Deals: A Big Deal For Fair Climate Protection or Just The Latest Version of the Capitalist Model?*, Brüksel: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Sunrise Movement (2023a) "Inflation Reduction Act Explained" <https://www.sunrisemovement.org/movement-updates/inflation-reduction-act/>. (01.10.2024).
- Sunrise Movement (2023b) "The American Climate Corps Explained", <https://www.sunrisemovement.org/movement-updates/the-american-climate-corps-explained/>. (01.10.2024).
- Tamborrino, K. (2024) "Trump Vows to Pull Back Climate Law's Unspent Dollars", <https://www.politico.com/news/2024/09/05/trump-inflation-reduction-act-00177493>. (19.11.2024).
- Tcherneva, P. (2020) *The Case For A Job Guarantee*, Cambridge: Polity Press.
- The Labour Party Conference Arrangements Committee (2019) *Report 3 to Conference 2019*.
- The White House (2022) https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/07/28/remarks-by-president-biden-on-the-inflation-reduction-act-of-2022/?utm_source=chatgpt.com. Erişim Tarihi: 3 Ocak 2025.
- Trattner, W. (1974) *From Poor Law to Welfare State: A History of Social Welfare in America*, New York: The Free Press.
- Twidale, S. (2024) "Global Carbon Markets Value Hit Record \$949 Bln Last Year", <https://www.reuters.com/markets/commodities/global-carbon-markets-value-hit-record-949-bln-last-year-lseg-2024-02-12/>. (08.10.2024).
- Worldwatch Institute. (2009) *Toward a Transatlantic Green New Deal: Tackling the Climate and Economic Crises*, Heinrich Böll Stiftung.

Wray, L. R. (2018) "Modern Money Theory", The New Palgrave Dictionary of Economics, Londra: Palgrave Macmillan, 8894-8907.

Wray, R., Kelton, S., Tcherneva, P., Fullwiler, S. ve Dantas, F. (2018) Policy Note: Guaranteed Jobs Through a Public Service Employment Program, Levy Economics Institute of Bard College.

Yergin, D. (2022) Yeni Harita: Enerji, İklim ve Uluslar Çatışması (çev. O. Özeltin), İstanbul: Nora Kitap.

Kitap İnceleme

Bürokrasi Kuramları: Bürokrasinin Toplumsal ve Siyasal Kavranışına Dair Bir Çerçeve

**Recep Aydın (2024) Bürokrasi Kuramları:
Bürokrasinin Toplumsal ve Siyasal Kavranışına Dair Bir Çerçeve,
Ankara: Palme Yayınevi.**

Selime YILDIRIM¹

ORCID:0000-0003-0584-0618

Bürokrasi, Türkiye’de, kamu yönetimi disiplininin öne çıkan konuları arasında yer almıştır. Kamu yönetimi disiplininin doğası gereği, bu durum olağan karşılanmalıdır. Bürokrasinin çağdaş olmakla birlikte kapsayıcı bir kavramı da ifade etmesi, söz konusu yaygın kavranışın nedenidir. Olağan olmayan ise bu kavramın, neredeyse 20. yüzyılın başı itibarıyla aynı çerçevede ele alınıp yeni tartışmalara yer vermeksizin değerlendirilmesidir.

Uzun yıllardır “bürokrasi”, Türkiye literatüründe sadece olumsuz anlamıyla ele alınmıştır.² Bürokrasinin rasyonel yanını vurgulayan çalışmalar ya da bürokrasiyi yeni bir bakış açısıyla ele almak, bir cesaret işi haline gelmiştir. Bürokrasi, neredeyse bir “eski zaman” konusu haline gelmiştir. Oysaki bürokrasi, geniş karışlıkları olan bir olgudur.

Bürokrasiye ilişkin temel yaklaşım ise liberal kuramın baskınlığı üzerinden gelişmiştir. Bu da konuya dönük olumsuz bakışın temelini oluşturmuştur. Yalnızca bu yaklaşım üzerinden ilerlemek, ezberci ve kolaycı bir bakış açısına da neden olmuştur ki bu durum bürokrasi alanında yapılan çalışmalar üzerinden takip edilebilir. M. Weber’in bürokrasi kuramına açtığı yeni yol ve dahası Weber’in kuram-

1. Dr. Öğretim Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yönetim Bilimleri, selimeyildirim@kmu.edu.tr

2. Bu bakış açısının Türkiye’deki öncülerinden olan Eryılmaz da şöyle belirtir: “Yöneticiler, memurlar, kurumlar ve işlemler hakkında hakaretle karışık bir eleştiri yapmak isteyenler, bürokrasi ve bürokrat kavramını kullanırlar.” B. Eryılmaz (2004) Bürokrasi ve Siyaset, 2. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, s. 2-3.

sallaştırdığı bürokrasi kavramının belirleyici etkisi, bu noktada ortaya çıkmıştır. Özellikle yönetim geleneği güçlü ülkelerde, bürokrasi ve bürokratik kültür bir ön kabul olarak benimsenmiştir.

Bürokrasiye ilişkin çalışmalara dönük kısıtlar aşılmadan, bu konuda yeni bir bağlam geliştirilmesi mümkün değildir. Recep Aydın'ın "Bürokrasi Kuramları: Bürokrasinin Toplumsal ve Siyasal Kavranışına Dair Bir Çerçeve"³ isimli çalışması, bu açıdan önem arz etmektedir. Yazarın doktora tezine dayanan çalışma, aynı zamanda tezinin kuram kısmını oluşturmaktadır (s. 1).

Kitap, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Türkiye literatüründe bürokrasinin "kavranışı" ele alınmıştır. Bu bölümde literatür, bir tartışma içinde tanıtılmıştır. Temel sorular ise bürokrasinin "neyi" ve "nasıl" kavradığıdır (s. 7). Bu soruların cevabı aranırken kamu yönetimi disiplinin araçları ve arayışlarında da yararlanılmıştır. Bürokrasi, bu alan içinde incelenmesi uygun bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, yazar da kamu bürokrasisini incelediğini ve özel olarak da "kamu yönetimi bağlamında bürokrasi"yi değerlendirmeyi hedeflediğini belirtmektedir (s. 47).

Bürokrasi büyük ölçekli yapıların tümünde yer almaktadır (Eryılmaz, 2004: 18). Bu nedenle, iş bölümü, hiyerarşi ve otoritenin olduğu her yerde; diğer deyişle, yönetim olgusunun bulunduğu her yerde bürokrasi ile karşılaşmak mümkündür (Fişek, 2011: 97). İnsanlık tarihinin belli bir aşamasına kadar bürokrasi ile yönetim, eş zamanlı ilerlememiştir. Bununla birlikte, bürokrasiye benzer unsurlar görülmüştür. Bürokrasi konusunda yaygın bir çalışma geleneği olması da bu nedenlere dayanmaktadır: "Bürokrasi toplumların gelişmesinin belirli bir aşamasına damgasını vuran bir yönetim biçimi olduğuna göre, bu yönetim biçimin yapı ve işleyiş özelliklerinin çok sayıda düşünürü ilgilendirmesini ve onların ayrıntılı araştırmalarına konu olmasını doğal karşılamak gerektir." (Fişek, 2011: 101).

Bürokrasiyi alışlagelenden farklı bir bağlamda ele almayı hedefleyen çalışmada, literatür de eleştirel bağlamda tartışılmaktadır. Çalışmaya temel özelliğini veren bu durum ise yine ilk bölümde, başka çalışmalarda karşımıza pek de sık çıkmayan Behice Boran ve Kurthan Fişek'in pozisyonlarının ön plana çıkarılmasıyla görülmektedir (s. 6-7). Hem Boran hem de Fişek, bürokrasiyi sınıfsal tartışmalar ve devletle olan ilişkisini sorgulayan bir üslupla değerlendirmektedirler. Liberal öğretinin dışında, bürokrasiyi bu bağlamda ele alan çalışmalara dikkat çekilmesi ve bu tarz çalışmaların alana yeniden kazandırılması da önemlidir.

Yazar ikinci bölümde ise kitabın adını oluşturan "bürokrasi kuramları"nı değerlendirmektedir. Yine eleştirel çalışmaların temel handikaplarından olan, eleştirdiği konuyu açıklamak ve onun içinde bir tartışma yürütmek yerine doğrudan eleştiriye yönelmek anlayışı bu çalışmada aşılmıştır. Bu yaklaşım, konunun uzmanı olmayan ya da öğrenmeye çalışan okuyucu/araştırmacılar için faydalı bir

3 Bu çalışmanın devamında, söz konusu kitap "Bürokrasi Kuramları" olarak anılacaktır.

yöntemdir. Kitapta, dört temel bürokrasi kuramı açıklanmaktadır. Bu kuramlar, liberal, Weberci, Marksist ve seçkinci düşünlere aittir (s. 47). Yazar, bürokrasinin incelenmesinde temel kuramlardan yararlanırken bir yandan da temel sorunsalına doğru ilerlemektedir.

Bu doğrultuda, yazar da kendini bir kategori içine yerleştirmektedir: Eleştiriler grup (s. 42). Bu değerlendirmeyi yaparken de özellikle Marksist kuramcılara eleştiriler yapmaktan geri kalmamaktadır. Bürokrasiyi bir grubun aracı olarak görmek ya da bunun üzerinden eleştiriler yapmak, belirli açılardan yetersiz kalabilmektedir. Yazar, konuyu ele alırken çalışmanın ilk evrelerinde bir çıkış noktası aradığından bahsetmektedir. Aranan nokta ise N. Poulantzas ve onun çalışmalarından yararlanılarak bulunmuştur. “Bürokrasi Kuramları”nda, Poulantzas’ın “Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar” çalışmasına özel bir önem atfetmektedir (s. 2). Kitaptaki temel arayış ise bürokrasinin toplumsal dinamiklerle olan bağının kurulmasıdır.

Üçüncü bölüm, kitabın temel tartışmasını oluşturmaktadır; bu bölümde yazar, bürokrasiye yeni bir noktadan yaklaşabilmenin olanaklarını tartışmaktadır. Marksist yaklaşımlar, özellikle Sovyet deneyiminden sonra büyük bir aşınmaya uğramıştır (Mouzelis, 2003: 17). Bu nedenle, Poulantzas’ın yaşadığı dönem ve koşullar yeni tartışmaların doğuşuna uygundur. Temel olarak altyapı-üstyapının keskin ayrımını, Poulantzas da eleştirmekte; bu yapıların etkileşiminin ön plana çıkarılmasını önermektedir (Clarke, 2004: 113-114). Poulantzas’ın erken dönemlerinde, yapısalcıların etkisinde kalması ancak sonrasında bunu da eleştirerek sınıf mücadelesini esas alan fikirlerinin doğuşu (Carnoy, 2014: 130) yeni bir açılım yapmasında kolaylık sağlamıştır. Yine de yazarın esas aldığı “Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar” kitabı, Poulantzas’ın yapısalcı döneminin en temel eserleri arasındadır.

Poulantzas’ın işaret ettiği en önemli alanlardan biri de “görelî özerklik” dönemleridir. Görelî özerklik, bürokrasinin toplumsal dinamiklere göre dönüşen yapısını incelemek için önemli bir araç olmuştur. Yine Poulantzas’ın, refah devleti çağını yaşayan Avrupalı Marksistlerden oluşu bu fikirlerin gelişmesinde etkili olmuştur (Dikmen, 2015: 76).

Yazar, bürokrasiye ilişkin teorik bir tartışma gerçekleştirmiş ve ilerleyen çalışmalarda da bu alanda -bürokrasi-, toplumsal ve siyasal açıdan gözlemlenebilir ilişkileri ortaya koymayı hedeflemiştir. Diğer deyişle, bu kitapla ortaya çıkan tespit ve birikimler eşliğinde yazar yeni bir tartışma oluşturma hedefini gerçekleştirmiş ve gerçekleştirmeye devam etmektedir. Bu nedenlerle, “Bürokrasi Kuramları” sadece bir kitap olarak değil; bu bütünün en temel ve ilk parçası olarak değerlendirilmelidir. Aynı zamanda, literatürde yer alan kaynaklara karşı da yeni bir soluk olmaktadır.

K. Fişek’in de belirttiği üzere, bürokrasinin kapitalist toplumlara has bir yapı olduğunu (Fişek, 2016: 177’den akt. s. 39) ve henüz aşılamadığını düşünür-

sek Aydın'ın katkıları da yadsınmamaktadır. Bürokrasiyi, verimlilik-demokrasi üzerinden tartışmak yerine yeni boyutla ele almaktadır (s. 19). Kitaptaki temel çerçevenin oluşturulmasında en büyük payı olan Poulantzas da bürokrasiyi hem kurumlar bütünü hem de siyasal toplumsal ilişkiler içine yerleştirmektedir (s. 107). Bürokrasinin bir toplumsal ilişkiler bütünü olarak ele alınması, hem yazarın eleştirel bir noktada durmasını kolaylaştırmıştır hem de yeni bir tartışma açmasını sağlamıştır.

Bürokrasi, 20. yüzyılın en fazla eleştirilen örgütlenme biçimi olmuştur. Bürokrasinin yapısal sorunları kabul edilmektedir; özellikle Weberyen bürokrasinin ideal bir tipi temsil ettiği de gözden kaçırılmamalıdır. “Weberci bürokrasinin çağdaş siyasal sistemde gitmemecesine kök saldığı” (Fişek, 2011: 107) fikri günümüzde aşınmakla birlikte, bürokrasi varlığını sürdürmektedir. Postmodern örgüt kuramları ve kamu yönetimi tartışmaları, post-bürokrasi yazını gibi alanlara rağmen, ABD’de Trump’ın yeni iktidarındaki söylemlerinde dahi, söz konusu devletin örgütlenişi olduğunda bürokrasi tartışmaları varlığını korumaktadır. Bürokratik örgütlenmenin yerini alacak yeni bir örgütlenme biçimi henüz doğmuş görünmemektedir. Anlaşılan o ki bürokrasiyi tartışmaya hâlâ devam ediyoruz ve edeceğiz. Bu nedenle, bürokrasiye yeni bir bakış belki en gerekli ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. “Bürokrasi Kuramları” ise bize temel tartışmaları hatırlatıp yeni bağlantılar kurmamızda yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Carnoy, M. (2014) (der.) Devlet ve Siyaset Teorisi, (çev. S. Coşar, A. Örküp, M. Pamir, M. Yetiş), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Clarke, S. (2004) (der.) “Marksizm, Sosyoloji ve Poulantzas’ın Devlet Kuramı”, Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru, (çev. İ. Yıldız), 1. Baskı, Ankara: Ütopya Yayınları, 89-134.
- Dikmen, A. A. (2015) Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan, 3. Baskı, Ankara: NotaBene.
- Eryılmaz, B. (2004) Bürokrasi ve Siyaset, 2. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Fişek, K. (2011) Yönetim, 3. Baskı, Ankara: Kilit Yayınları.
- Mouzelis, N.P. (2003) Örgüt ve Bürokrasi, (çev. H. B. Akın), Konya: Çizgi Yayınları.

Kitap İnceleme

İnsanî Bir Çalışma İlişkisi: Verimlilik, Hakkaniyet ve Söz Hakkını Dengelemek

Budd, J.W., (2017). *İnsani Bir Çalışma İlişkisi: Verimlilik, Hakkaniyet ve Söz Hakkını Dengelemek*. (Çev.Fuat Man). İstanbul: Küre Yayınları.

Gölnaz KILIÇ ÖZKAYNAR¹

ORCID: 0000-0002-0002-4526

John W. Budd tarafından kaleme alınan İnsanî Bir Çalışma İlişkisi isimli kitap, çalışma ilişkilerini yalnızca ekonomik verimlilik açısından ele almamaktadır. Yazar, hakkaniyet ve söz hakkı gibi insani boyutları da içeren bütüncül bir yaklaşımla süreci değerlendirmektedir. Kitapta geleneksel endüstri teorilerinde işçi-işveren ilişkilerini yalnızca üretkenlik ve piyasa dinamikleri çerçevesinde ele alındığını ancak çalışma yaşamının sosyal, etik ve politik boyutları da içeren çok yönlü bir süreç olduğu savunulmaktadır. Bu doğrultuda eser istihdam ilişkisinin amaçlarını, işgücü piyasalarının işleyişini, güç ve çatışma dinamiklerini ve demokratik toplumlarda istihdamın rolünü derinlemesine analiz etmektedir. Kitapta yazar verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı arasındaki dengeyi sağlamak için farklı yönetim modelleri ve kurumsal mekanizmaları inceleyerek çalışma ilişkilerinde adil ve sürdürülebilir politikaların nasıl geliştirilebileceğini tartışmaktadır. Özellikle işçi sendikacılığı, işyeri yönetim modelleri, etik yaklaşımlar ve küresel çalışma standartları gibi konulara odaklanan eser, farklı ülkelerdeki uygulamaları karşılaştırmalı bir perspektifle ele almaktadır. Yazar, günümüz çalışma ilişkilerinin değişen ekonomik ve toplumsal koşullara nasıl adapte edilmesi gerektiğini sorgulamaktadır. İlaveten işçi haklarını ve çalışma hayatının insani yönlerini merkeze alan bir istihdam anlayışını savunmaktadır. Endüstri ilişkilerinin disiplinler arası bir yaklaşımla yeniden yapılandırılması gerektiğini öne süren

1. Dr., Türasaş Genel Müdürlüğü, gulnazkcl@gmail.com

bu çalışma, akademisyenler, politika yapıcılar ve insan kaynakları uzmanları için kapsamlı bir kaynak niteliğindedir.

John W. Budd'un kaleme aldığı ve Prof. Dr. Fuat Man tarafından Türkçe'ye çevrilen "İnsani Bir Çalışma İlişkisi: Verimlilik, Hakkaniyet ve Söz Hakkını Dengelemek" adlı eser, çalışma hayatında verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı arasında bir dengenin sağlanmasının gerekliliğini ve bu dengenin nasıl sağlanabileceğinin normatif bir şekilde ele almaktadır. Yazar eserinde yalnızca çalışanlar ve işverenler arasındaki güç eşitsizliği üzerine değil aynı zamanda insan hakları, mülkiyet hakları ve etik gibi çağdaş ilişkiler üzerine de eğilmektedir. Böylelikle bu dengeye ilişkin alternatif yollar ortaya koymaktadır.

Kitapta verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı arasındaki ilişkinin karşılıklı olarak birbirini destekleyebileceği bazı sistemlerde sinerjik bir bağın olabileceğine dikkat çekilmektedir. Üretken bir iş ortamında, çalışanların karar alma süreçlerine katılımını da içeren adil çalışma koşullarının ekonomik kaynakların sürdürülebilirliğini ve artışını desteklediği belirtilmektedir. Bu durum çalışanların motivasyonunu ve iş tatminini artırarak verimliliğe olumlu katkı sağladığı ifade edilmektedir. Aynı zamanda adil muamele ve çalışan katılımı, işgücü devrini azaltarak çalışan bağlılığını güçlendirdiği ve verimlilik ile kaliteyi iyileştirmeye yönelik çalışan fikirlerinden yararlanmanın olumlu sonuçlar doğurduğu belirtilmektedir. Yazara göre bu döngüsel ilişki, verimliliğin artmasıyla elde edilen ekonomik kazançların daha adil çalışma koşullarının sağlanmasına olanak tanımaktadır. Bu durum verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı arasındaki olumlu geri bildirim döngüsünü pekiştirmektedir.

Kitabın birinci bölümünde istihdam ilişkilerinin amaçları başlığı altında verimlilik, hakkaniyet, söz hakkı ve verimliliğin ötesinde, hakkaniyetin ötesinde alt başlıklarına yer verilmiştir. Yazara göre istihdam ilişkileri yalnızca ekonomik çıktıyla sınırlı olmayan, aynı zamanda sosyal ve etik boyutları da içeren karmaşık bir yapıdadır. Verimlilik, kıt kaynakların etkin kullanımıyla ilişkili olup genellikle piyasa mekanizmaları ve ekonomik koşullar çerçevesinde ele alınmaktadır. Ancak laissez-faire piyasa politikalarının verimlilik üzerindeki etkisi tartışmalıdır. Çünkü yazara göre çalışanların refahı ve motivasyonu dikkate alınmadan sağlanan verimlilik, uzun vadede sürdürülebilir olmayabilir. Bu noktada, ekonomik performansın yanı sıra çalışanların haklarının ve sosyal refahlarının korunması da önem arz etmektedir. Nitekim insan onuruna yakışır bir çalışma ortamı sağlanmadığında örgütsel bağlılık ve uzun vadeli üretkenlik olumsuz etkilenebilmektedir. Kitapta hakkaniyet ve söz hakkının, istihdam ilişkilerinde etik ve sosyal boyutu temsil ettiği belirtilmektedir. Hakkaniyet, adil ücretlendirme, eşit fırsatlar ve çalışanların onuruna saygıyı içeren geniş kapsamlı bir kavramdır. Çalışanların iş yerinde adil bir muamele görmesi iş tatmini ve bağlılığı artırırken örgütsel performansı da doğrudan etkilemektedir. Benzer şekilde çalışanların karar alma süreçlerine ve yönetime katkıda bulunma hakkı, demokratik işyeri

uygulamalarının temel taşlarından biridir. Çalışanlara söz hakkı tanınması, onların iş yerindeki aidiyetini güçlendirerek yenilikçi ve sürdürülebilir bir iş ortamı yaratılmasına katkı sağlamaktadır. Bu nedenle istihdam ilişkilerinin yalnızca ekonomik boyutta değil aynı zamanda sosyal ve etik ilkeler çerçevesinde ele alınması gerekmektedir.

Kitabın ikinci bölümünde dengeleme zorunluluğu başlığı altında haklar, insan haklarının kısa bir tarihi, mülkiyet haklarının sönmesi, insan hakları olarak işçi hakları ve mülkiyet hakları ile işçi haklarını dengelemek alt başlıklarına yer verilmiştir. Bu bölümde istihdam ilişkilerinin merkezinde yer alan farklı çatışma konulara ele alınmış ve insan hakları teması çerçevesinde değerlendirilmiştir. Mülkiyet hakları, işletme sahiplerinin ve sermaye sahiplerinin üretim araçları üzerindeki kontrolünü ifade etmektedir. İşçi hakları ise çalışanların adil ücret, güvenli çalışma koşulları ve örgütlenme özgürlüğü gibi temel haklarını kapsamaktadır. Bu iki hak kategorisi, tarihsel süreç içerisinde zaman zaman birbirleriyle çelişmiş ve çalışma hayatının düzenlenmesine yönelik farklı politikaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yazara göre istihdam ilişkilerinde mülkiyet hakları ile işçi hakları arasında sağlanacak denge hem ekonomik hem de sosyal açıdan kritik bir öneme sahiptir. İşverenlerin yönetim esnekliği ve yatırım güvenliği gibi unsurlarını korumaları, ekonomik sürdürülebilirlik açısından önemli görülmektedir. Diğer taraftan çalışanların iş güvencesi ve haklarını koruma gereksinimi, sosyal adalet perspektifinden değerlendirilmektedir. Kitabın ikinci bölümü, bu uyumsuzlukların tarihsel ve entelektüel kökenlerini inceleyerek, çalışma hayatında daha dengeli ve adil bir sistem oluşturulmasına yönelik tartışmaları ele almaktadır. Çalışan haklarının korunması ile işveren haklarının güvence altına alınması arasında kurulacak dengenin, uzun vadede hem iş verimliliği hem de toplumsal refah açısından olumlu sonuçlar doğurabileceği vurgulanmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünde sonuçları dengelemek başlığı altında çevrenin boyutları, insan aktörünün boyutları, strateji, verimlilik hakkaniyet ve söz hakkının mevcut durumu başlıklarına yer verilmiştir. Yazar bu bölümde istihdam ilişkilerinin temel amaçları olan verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkının dengelenmesi gerekliliğini vurgulayarak istihdam sonuçlarını belirleyen faktörleri ele almaktadır. İstihdam sürecinin yalnızca bireysel ve örgütsel çıktılar açısından değil aynı zamanda daha geniş bir çevresel bağlamda değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Bu bağlamda karar alma süreçlerinde insanın doğasının ve çevresel faktörlerin etkisi incelenmekte, istihdam ilişkisinin etik boyutu ve işveren-çalışan etkileşimi üzerinde durulmaktadır. Bu perspektif istihdam ilişkilerinin yalnızca işyeri içindeki mikro süreçlerle sınırlı olmadığını aynı zamanda makro düzeyde sosyoekonomik ve endüstriyel dinamiklerden de etkilendiğini göstermektedir. Endüstri ilişkileri bağlamında işgücü piyasaları, ekonomik politikalar ve yönetim stratejileri, istihdamın temel belirleyicileri olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda psikoloji, sosyoloji ve örgütsel davranış alanındaki araştırmalar, örgütlerde karar

verme süreçlerinin sosyal etkileşimler, bireysel ihtiyaçlar ve duygusal faktörler tarafından şekillendiğini ortaya koymaktadır. Yazara göre istihdam ilişkisini tam anlamıyla anlayabilmek için hem çevresel faktörlerin hem de insan faktörünün kendi içerisinde barındırdığı motivasyon, biliş, kişilik gibi çeşitli faktörlerin de dikkate alınması gerekmektedir. Üçüncü bölüm bu unsurlar arasındaki dengeyi kurarak, sürdürülebilir ve adil bir istihdam yapısının nasıl inşa edilebileceğine dair teorik bir çerçeve sunmaktadır.

Yazar kitabın dördüncü bölümünde sonuçları dengelemek yeniden ana başlığı altında fayda etiği, ödev etiği, özgürlük etiği, adalet etiği, erdem etiği, bakım etiği, pozitif analizler, normatif değerlendirmeler, öznelcilik ve görelilik alt başlıklarına yer vermiştir. Kitabın bu bölümünde çalışma ilişkilerinde etik boyutu yeniden ele alınmakta ve farklı etik yaklaşımlarının istihdam ilişkileri üzerindeki etkileri tartışılmaktadır. Bu bağlamda fayda etiği çalışma ilişkilerinde en fazla toplam faydayı sağlayacak kararların alınmasını savunurken; ödev etiği ise bireylerin etik sorumluluklarını ve yükümlülüklerini vurgulamaktadır. Özgürlük etiği, bireylerin kendi kararlarını özgürce verebilmesini temel alarak iş yerinde bireysel hak ve özerklik konularını ön plana çıkarmaktadır. Adalet etiği ise prosedürel adalet ilkelerinin çalışma yaşamındaki önemine odaklanmaktadır. Erdem etiği, çalışanların ve yöneticilerin etik karakterlerinin iş yerindeki etik iklimi nasıl şekillendirdiğini ele alırken; bakım etiği ise insan ilişkilerindeki empati ve dayanışmanın çalışma ilişkilerinde nasıl bir rol oynadığını incelemektedir. Bu farklı etik yaklaşımları çalışma ilişkilerinde verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı dengesinin sağlanmasında belirleyici faktörler olarak değerlendirilmektedir. Bu bölümde ayrıca etik yaklaşımların analiz edilme sürecinde pozitif analizler ve normatif değerlendirmeler ayrımı yapılmaktadır. Pozitif analizlerde etik ilkelerin mevcut çalışma ilişkilerine nasıl yansıdığını ve hangi sonuçları doğurduğunu objektif bir şekilde incelenmektedir. Normatif değerlendirmeler hangi etik ilkelerin benimsenmesi gerektiği konusunda öneriler sunmaktadır. Bununla birlikte etik yaklaşımların değerlendirilmesinde öznelcilik ve görelilik kavramları da önemli bir yer tutmaktadır. Öznelcilik kavramı etik yargıların bireysel ve subjektif tercihlere dayalı olduğunu ileri sürerken; görelilik kavramı etik normların kültürel ve toplumsal bağlamlara göre değişkenlik gösterebileceğini savunmaktadır. Yazar bu farklı etik yaklaşımların ve analiz yöntemlerinin çalışma ilişkileri üzerindeki etkilerini tartışarak iş yerinde etik dengenin nasıl sağlanabileceğine dair kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır.

Kitabın beşinci bölümünde dengeleme alternatifleri ana başlığı altında iş yeri yönetimi ile ilgili tarihi ve modern görüşler, teamül hukukunun desteklediği serbest piyasalar, hükümetlerin yasal düzenlemeleri, insan kaynakları yönetimi: söz hakkı ile söz hakkı olmadan, işçilerin kontrolü, çalışanların bağımsız temsili, kurumsal yönetim, insan kaynakları ve endüstri ilişkileri ile ilgili temel sorular, çalışan temsiliyetinin önemi alt başlıkları yer almaktadır. Yazar bu bölümde çalışma

ilişkilerinde verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı arasında bir dengenin sağlanabilmesi için istihdam ilişkisinin geniş bir biçimde nasıl yapılandırılması gerektiği sorununun ele alınmaktadır. İşçi-işveren ilişkilerinin belirleyicileri arasında ücret politikaları, emek piyasası dinamikleri, insan kaynakları yönetim stratejileri ve hukuki düzenlemeler önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda çalışma hayatında adil ve sürdürülebilir bir yönetim mekanizması oluşturulabilmesi için bağımsız çalışan temsilcilerinin ve işçi sendikalarının müzakere süreçlerine dahil edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. İşletmelerin yönetsel yapılarında işçilerin söz hakkının artırılması yalnızca hakkaniyeti sağlamaya yönelik bir uygulama değil aynı zamanda çalışma ilişkilerinde uzun vadeli istikrarın sağlanmasına katkı sunan bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada bağımsız işçi temsilcileri ve sendikalar, çalışanların haklarını koruyarak istihdam ilişkisinin sağlıklı bir şekilde işlemesine yardımcı olmaktadır. Bölümde ayrıca emek piyasalarının işleyişi, işverenlerin yönetim stratejileri ve çalışanların temsil mekanizmaları arasındaki ilişkiler detaylandırılmaktadır. Çalışma ilişkileri sisteminin sadece işgücü arz ve talebi üzerinden şekillendirilemeyeceği aynı zamanda kurumsal düzenlemeler, politik müdahaleler ve örgütlenme özgürlüğü gibi unsurların da belirleyici olduğu belirtilmektedir. İşletmelerin rekabetçi piyasa koşulları içinde verimliliği artırma çabaları çalışan hakları ile dengelemediğinde uzun vadede istikrarsız iş piyasalarına yol açabilmektedir. Bu nedenle hakkaniyet ve söz hakkının korunmasını sağlayan mekanizmalar, yalnızca bireysel işletmelerin değil genel ekonomik yapının sürdürülebilirliğini destekleyen unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Özellikle bağımsız işçi sendikalarının varlığı, çalışma ilişkilerinde dengeyi sağlamanın temel koşullarından biri olarak ele alınmaktadır. Bu yapılar üzerinden hakkaniyetin sağlanmasının ekonomik büyüme ile doğrudan ilişkili olduğu ileri sürülmektedir.

Kitabın altıncı bölümünde yeni düzen endüstri ilişkileri sistemi ana başlığı altında emek problemi ve yeni düzen mevzuatı, mülkiyet hakları ile işçi haklarını dengelemek, çalışanların sendikasız temsili, Taft-Hartley'den aşırı saçmalığa alt başlıklarına yer verilmiştir. Altıncı bölümde yeni düzen endüstri ilişkileri verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkının sağlanmasına yönelik kurumsal mekanizmalara dayanan bir yapı olarak ele alınmaktadır. Bu sistem çalışma ilişkilerinde hukuki düzenlemeler ve işçi-yönetim pratiklerinin tarihsel gelişimini temel alarak mülkiyet hakları ile işçi hakları arasındaki dengeyi sağlamaya çalışmaktadır. Özellikle emek problemi ve yeni düzen mevzuatı çalışanların haklarını güvence altına almayı hedefleyen düzenlemeleri içermekte ve işgücü piyasalarının işleyişini belirleyen yasal çerçeveyi oluşturmaktadır. Yazara göre çalışan katılımı, esnek çalışma modelleri ve sendikasız işçi temsili gibi konular işçi haklarının korunması açısından farklı yaklaşımlar içermektedir. Dolayısıyla işverenlerin ve çalışanların iş piyasasındaki rollerini yeniden tanımlamak gerektiği vurgulanmaktadır. Çalışma ilişkilerinde bireysel hakların korunması ile kolektif örgütlenme arasındaki

gerilim, sendikasızs temsiliyet mekanizmaları bağlamında incelenerek, bu tür yapıların işçilerin karar alma süreçlerine katılımını nasıl etkilediği analiz edilmektedir. Bu bölümde ayrıca, Taft-Hartley Yasası'ndan aşırı regülasyon eleştirilerine uzanan tartışmalar çerçevesinde, işçi hakları ile işveren çıkarları arasındaki dengenin nasıl sağlanabileceği ele alınmaktadır. Mülkiyet hakları ve işçi hakları arasındaki ilişki, piyasa dinamikleri ile çalışma koşullarının düzenlenmesi arasındaki etkileşimi göstermektedir. Özellikle işverenlerin mülkiyet haklarını koruma talepleri ile çalışanların toplu pazarlık hakkı arasındaki çatışmalar, çalışma ilişkilerinde yapısal reform ihtiyacını ortaya koymaktadır. Yeni düzen çerçevesinde geliştirilen endüstri ilişkileri modeli çalışanların iş güvencesi ve örgütlenme haklarına vurgu yapmaktadır. Diğer taraftan verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı arasındaki dengenin nasıl kurulabileceği sorgulanmaktadır. Bölümde yazar bu sistemin tarihsel gelişimi ve çağdaş uygulamalar açısından nasıl evrildiğini değerlendirerek, çalışma ilişkilerinde farklı perspektifleri kapsamlı bir şekilde ele almaktadır.

Yazar kitabın yedinci bölümünde karşılaştırmalı endüstri ilişkileri geometrisi ana başlığı altında sosyal ortaklık, sektörel pazarlık, merkezi tahkim, işletme sendikacılığı, çoğunluk kuralına dayanan özel temsil, yönetime katılma, gönüllülük, karşılaştırmalı analizler ve ABD reform politikaları alt başlıklarına yer vermiştir. Bu bölümde istihdam ilişkisi geometrisi bağlamında farklı ülkelerdeki endüstri ilişkileri sistemleri karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve bu sistemlerin kurumsal yapılarını analiz edilmiştir. Çalışma ilişkilerinde uygulanan modeller, sosyal ortaklık, sektörel pazarlık, merkezi tahkim ve işletme sendikacılığı gibi farklı düzenlemeler temelinde şekillenmektedir. Bu bağlamda sanayileşmiş ekonomilerde istihdam ilişkilerinin nasıl düzenlendiği ve bu sistemlerin işleyiş mekanizmaları karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmaktadır. Sosyal ortaklık, işçi ve işveren temsilcileri arasında işbirliğini esas almaktadır. Bu durum toplumsal uzlaşsı temelinde karar alma süreçlerini şekillendirirken, sektörel pazarlık işgücü piyasasındaki ücret ve çalışma koşullarının endüstri düzeyinde belirlenmesini sağlamaktadır. Merkezi tahkim mekanizması, çalışma uyuşmazlıklarının çözümünde devlet müdahalesinin rolünü vurgularken, işletme sendikacılığı doğrudan işveren ve çalışanlar arasındaki müzakerelere dayalı bir model olarak öne çıkmaktadır. Bölümde ayrıca çoğunluk kuralına dayanan özel temsil, yönetime katılma ve gönüllülük esasına dayalı düzenlemeler gibi işçi temsil sistemleri incelenmektedir. Çalışanların karar alma süreçlerine doğrudan katılımı, işyeri demokrasisini güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu mekanizmaların çalışma ilişkilerinde nasıl işlediği farklı ülkeler üzerinden analiz edilmektedir. Karşılaştırmalı analizler, endüstri ilişkilerinin sadece ulusal bağlamda değil, aynı zamanda küresel düzeyde nasıl evrildiğini anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. ABD reform politikaları, çalışma ilişkilerinin dönüştürülmesine yönelik stratejileri ve bu reformların etkilerini ortaya koyarak fark-

lı ülkelerdeki politikaların kıyaslanmasını mümkün kılmaktadır. Yazar yedinci bölümde verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı standartlarının farklı ekonomik ve politika bağlamlarında nasıl şekillendiğini inceleyerek, çalışma ilişkilerinin çok boyutlu yapısını derinlemesine analiz etmeye çalışmıştır.

Kitabın sekizinci bölümünde iş kontrolü sendikacılığına alternatifler ana başlığı altında iş kontrolü sendikacılığı, çalışan güçlendirme sendikacılığı, sosyal sendikacılık ve iş kontrol sendikacılığının ötesi alt başlıkları yer almaktadır. Yazar sekizinci bölümde, iş kontrolü sendikacılığı ve bu modele alternatif olarak geliştirilen yaklaşımları ele almıştır. İş kontrolü sendikacılığı, geleneksel sanayi ilişkilerinin bir parçası olarak ortaya çıkmış ve çalışan haklarının korunması, ücret müzakereleri ve toplu pazarlık süreçlerinin yönetilmesi gibi işlevlere odaklanmıştır. Ancak bu modelin bilimsel yönetim stratejileri ve işveren kontrolü ile sınırlı kaldığı, çalışanların doğrudan karar alma süreçlerine katılımını yeterince teşvik etmediği eleştirilmektedir. Özellikle bilimsel yönetimden uzaklaşma süreci ile birlikte iş kontrolü sendikacılığının etkisinin azaldığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda işletme sendikacılığı, işçi temsilinin doğrudan iş yeri bağlamında şekillendiği bir model olarak öne çıkmaktadır. Diğer taraftan bu durum pasif temsil yapısı nedeniyle işçilerin etkin karar alma süreçlerine katılımını kısıtlamaktadır. Geleneksel iş kontrol sendikacılığı, çalışanların sadece iş güvencesi ve ücret politikaları ile sınırlı taleplerini içeren bir model olarak ele alınırken bu yapının çalışma ilişkilerindeki dinamik değişimlere yeterince uyum sağlayamadığı ifade edilmektedir. Alternatif sendikacılık modelleri arasında öne çıkan güçlendirme sendikacılığı, çalışanların sadece pasif temsil süreçleriyle değil aynı zamanda karar alma mekanizmalarında aktif rol oynamaları gerektiği fikrine dayanmaktadır. Bu model iş yerinde demokratik yönetim ilkelerini benimseyerek, sendikaların yalnızca müzakere organları olarak kalmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra sosyal sendikacılık, çalışan haklarını yalnızca işyeri bağlamında değil daha geniş bir toplumsal ve ekonomik perspektifle ele alan bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Sosyal sendikacılık modeli, çalışanların yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik politikaların geliştirilmesi ve toplumun genel refahını artırmaya yönelik mücadelelerin sürece dahil edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Son olarak iş kontrol sendikacılığının ötesine geçen yaklaşımlar, bireysel ve toplu temsil sistemlerinin daha esnek ve kapsayıcı hale getirilmesini amaçlamaktadır. Böylece verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı arasındaki denge- nin sağlanmasına yönelik yeni sendikal stratejiler geliştirilmesi önerilmektedir. Yazar bu bölümde sendikal yapıların dönüşümünü detaylı bir şekilde ele alarak çalışma ilişkilerinde katılımı artıran ve sosyal adaleti destekleyen yeni sendikal modellerin önemine dikkat çekmektedir.

Kitabın dokuzuncu bölümünde küresel işyerini dengelemek ana başlığı altında küreselleşme: iyi, kötü ve gayri adil, serbest ticaret, kurumsal davranış kuralları, uluslararası çalışma standartları, çalışanları uluslararası temsili, kü-

resel işyerini yönetmek alt başlıklarına yer verilmiştir. Yazar bu bölümde küreselleşmenin çalışma ilişkilerine etkilerini verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı çerçevesinde ele alarak küresel işyerinin yönetimine dair temel meseleleri incelemektedir. Küreselleşme süreci, ulusal işgücü piyasalarının dönüşümünü hızlandırırken serbest ticaret, kurumsal davranış kuralları ve uluslararası çalışma standartları gibi mekanizmalar, çalışma ilişkilerinde yeni düzenlemelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle küresel ekonomide işgücü piyasalarının entegrasyonu, işverenlerin ve çalışanların farklı yasal çerçeveler altında faaliyet göstermesine sebep olmaktadır. Bu durum işçi haklarının korunması konusunda çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Serbest ticaret rejimleri, Dünya Ticaret Örgütü tarafından belirlenen politikalar çerçevesinde piyasa kurallarını düzenlerken kurumsal davranış kuralları çok uluslu şirketlerin etik standartları ve sosyal sorumluluk politikaları aracılığıyla işçi haklarının korunmasını amaçlamaktadır. Ancak bu politikaların her zaman işçilerin lehine sonuçlar doğurmadığı özellikle gelişmekte olan ülkelerde işçi hakları ihlallerine ve sömürüye yol açabildiği vurgulanmaktadır. Yazar bu bölümde çalışanların uluslararası temsili ve küresel işyerinin yönetimi konularını da ele almaktadır. Küreselleşme süreci, işgücünün ulusal sınırları aşarak daha geniş bir perspektifte değerlendirilmesi gerektirmektedir. Bu bağlamda uluslararası çalışma standartlarının uygulanmasının büyük önem taşıdığı ifade edilmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Kuzey Amerika Serbest Ticaret Sözleşmesi (NAFTA) gibi düzenleyici yapılar, işçi haklarının korunmasına yönelik küresel çerçeveler oluştursa da bu düzenlemelerin etkinliğinin de tartışmalı olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda Avrupa İş Konseyleri ve uluslararası toplu pazarlık mekanizmaları, çalışanların sınır ötesi işyerlerinde temsil edilmesini ve küresel düzeyde işçi dayanışmasının sağlanması gerektiğini vurgulanmaktadır. Yazar, küresel işyerini yönetmek için mevcut mekanizmaların çoğu zaman işverenlerin çıkarlarını koruma odaklı olduğu ve işçi haklarının güçlendirilmesi konusunda yetersiz kalabildiğine dikkat çekmektedir. Bu nedenle küreselleşmenin olumlu ve olumsuz yönlerini dengeleyebilecek yeni işçi temsil modellerine ve uluslararası düzenlemelere duyulan ihtiyaç bu bölümde vurgulanan temel meselelerden birisidir.

Yazar kitapta ayrı bir sonsöz başlığı altında endüstri ilişkilerinin geç orta çağı olarak ifade ettiği bir son bölüme yer vermiştir. Bu bölümde Eİ teorisi mi yoksa İKEİ tahayyülü mü sorusuna cevap aranmaktadır. Bu çerçevede endüstri ilişkilerinin öğretimi: tematik zorunluluk ve endüstri ilişkileri akademik alan için yenilenmiş bir yöntem başlıkları ele alınmıştır. Yazar endüstri ilişkileri disiplininin mevcut durumu ve gelecekte nasıl evrilebileceği üzerine kapsamlı bir değerlendirme sunmaktadır. Geleneksel endüstri ilişkileri (Eİ) teorilerinin günümüz çalışma ilişkileri dinamiklerini açıklamakta yeterli olup olmadığı tartışılmaktadır. Yazar, modern çalışma ilişkilerinin yalnızca toplu pazarlık meka-

nizmaları ile sınırlandırılmayacağını, bu nedenle insan kaynakları ve endüstri ilişkileri (İKEİ) tahayyülünün işgücü piyasalarının değişen yapısına daha uygun olabileceğini öne sürmektedir. Bu bağlamda rekabetçi emek piyasalarından hükümet düzenlemelerine, insan kaynakları yönetiminden endüstri ilişkilerine kadar uzanan geniş bir modelin benimsenmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Bölümde ayrıca endüstri ilişkilerinin öğretimi ve akademik alan olarak yeniden yapılandırılması gerekliliği ele alınmaktadır. “Endüstri ilişkilerinin öğretimi: tematik zorunluluk” başlığı altında disiplinin geleneksel süreç-bazlı öğretim anlayışından daha geniş konu-bazlı bir yaklaşım ile ele alınması gerektiği ileri sürülmektedir. Mevcut eğitim modelleri çoğunlukla toplu pazarlık, işçi hakları ve etik gibi sınırlı konulara odaklanmaktadır. Ancak yazar, çalışma hayatında insan merkezli bakış açısının yaygınlaşabilmesi için disiplinler arası bir perspektifin geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. “Endüstri ilişkileri akademik alan için yenilenmiş bir yöntem” başlığı altında disiplinin sosyal bilimler, ekonomi, yönetim bilimleri ve hukuk gibi farklı alanlarla bütünleşik bir yapıya kavuşması gerektiği ifade edilmektedir. Böylece endüstri ilişkileri disiplini, değişen küresel işgücü dinamiklerine uyum sağlayabilecek şekilde daha esnek ve kapsayıcı bir akademik yapıya dönüşebilecektir. Bu çerçevede yazar endüstri ilişkilerinin modern çalışma yaşamının ihtiyaçlarına yanıt verebilmesi için yenilikçi teorik yaklaşımlarının ve disiplinler arası işbirliklerinin teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

John W. Budd, *İnsani Bir Çalışma İlişkisi* adlı eserinde, çalışma ilişkilerini yalnızca ekonomik ve verimlilik odaklı bir perspektifle ele almak yerine, insanın çalışma yaşamındaki yerini ve etik boyutlarını da içeren daha geniş bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Yazar, istihdam ilişkisinin amaçlarını yalnızca belirli bir zaman ve bağlamda sınırlı olarak tanımlamaktan ziyade bu kavramın daha kapsamlı ve değişen koşullara uyum sağlayabilecek şekilde değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Yazara göre çalışma ilişkileri yalnızca teknik ve kurumsal düzenlemelerle açıklanmamalıdır. Verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı gibi temel unsurların, bireyin çalışma yaşamındaki konumunu ve haklarını göz önünde bulunduran insan merkezli bir yaklaşımla yeniden değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Kitabın temel amacı istihdam ilişkilerini, insan kaynakları yönetimi, işçi hakları ve katılımcı yönetim gibi geniş bir perspektiften ele alarak, bu alanın disiplinler arası bir çerçevede nasıl geliştirilebileceğini ortaya koymaktır.

Bu eser çalışma ilişkilerini yalnızca ekonomik bir perspektiften değerlendirmek yerine, verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkı arasındaki dengeyi ele alan bütüncül bir çerçevede sunarak endüstri ilişkileri alanına önemli bir katkı sağlamaktadır. Yazar John W. Budd, geleneksel işgücü piyasası teorilerinin ötesine geçerek çalışma yaşamının etik, sosyal ve felsefi boyutlarını da dikkate almakta ve istihdam ilişkisinin birey ve toplum üzerindeki etkilerini derinlemesine in-

celelemektedir. Özellikle işçi hakları, toplu pazarlık, işyeri demokrasisi ve insan kaynakları yönetimi gibi alanlarda kapsamlı analizler sunan bu çalışma, endüstri ilişkilerinin disiplinler arası bir yaklaşımla yeniden yapılandırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu eser, çalışma ilişkilerini yalnızca ekonomik verimlilik açısından değil, hakkaniyet ve söz hakkı çerçevesinde insan merkezli bir yaklaşımla ele almak isteyen araştırmacılar, akademisyenler ve politika yapıcılar için kapsamlı ve disiplinler arası bir perspektif sunmaktadır.

Kitap İnceleme

İlkay Sunar'ın “Düşün ve Toplum” Kitabı

Ercem ERKUL¹

ORCID: 0000-0002-0002-4526

Bir bilimin, bilimsel bir disiplin olarak kabul edilebilmesi için öncelikle bir konuya sahip olması gerekir. Ancak tek başına bir konunun varlığı söz konusu alanın bilimsel bir nitelik kazanması için yeterli değildir. Bunun yanı sıra konunun nesnel bir şekilde ele alınmasını ve böylece güvenilir bilimsel bilginin elde edilmesini sağlayacak bir yöntem ihtiyacı bulunmaktadır. Konu ve yöntemin ötesinde, söz konusu bilime özgü teori ve kavramların varlığı da temel bir ön koşuldur. Bu kriterleri en kapsamlı şekilde karşılayan eserlerden biri, İlkay Sunar'ın *Düşün ve Toplum* kitabıdır.

Sunar, bu çalışmasını Türkiye'de metodoloji (yöntembilim) tartışmalarının yoğun olarak yaşandığı 1975'li yıllarda gerçekleştirmiştir. Söz konusu tarihlere yöntem, teknik, yaklaşım, teori, model, sistem gibi kavramların birbirinin yerine kullanıldığı ve bu durumun önemli bir kavram kargaşasına yol açtığı bilinen bir gerçektir. Peki, günümüzde buna benzer bir kargaşanın tamamen ortadan kalktığını söylemek mümkün müdür? Günümüzde halen yöntem ile yaklaşım iç içe kullanılmaktadır. Oysa günümüzde bu iki kavramın farklı anlamlar içerdiği kabul edilmektedir.

Duverger (1999: 7)'in de vurguladığı gibi; “toplum bilimciler, gerçekten, en basit ve en genel kavramların tanımlamasında bile görüş birliğine varamamaktadırlar. Her toplumbilimci, sanki salt kendi dilinde konuşuyormuş gibi konuştuğundan sosyal bilimciler arasında belirli bir bildirilişimin işlerlikle sağlanması bile güçleşmektedir”. Duverger'in sosyal bilimlerdeki kavram kargaşasına dair ileri sürdüğü görüş, yöntem (metod) için de geçerlidir. Sunar da kitabında yöntem konusundaki tartışmaları ve farklı bakış açılarını irdeleyerek bu soruna dikkat çekmektedir.

1. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İİBF Sosyal Hizmet Bölümü, eerkul@hacettepe.edu.tr

Sunar (1986: v), kitabının ikinci baskısının önsözüne şu ifade ile başlamaktadır: “Bu çalışmaya yönlendiren sorun, sosyal bilimlerde egemen olan pozitivist teorilerin toplumsal yaşamı anlayabilmek için yeterli bir yaklaşım olup olmadığından doğdu”. Sunar, uzun yıllar doğa bilimlerinde olduğu gibi, toplumsal bilimlerde de ‘pozitivizmin’ egemen yöntem anlayışı olan, sosyal yaşamı anlama konusundaki yeterliliğini tartışmayı amaçladığını belirtmektedir. Buna ek olarak, Sunar (2008: 9) kitabın dördüncü baskısına yazdığı önsözünde belirttiği gibi “...ilk basımından neredeyse otuz yıl sonra kitabın halen temel kaynak niteliğini koruması doğrusu beni hem sevindirmekte hem de şaşırtmaktadır. Bu durumu ben toplum ve bilim teorilerine artan ilgiyle beraber bu konulardaki yayın ve tartışmaların belirli bir derinlik kazanmış olduğuna bağlıyorum.” bu tartışmaların hala günümüzde de devam ettiği ifade edilebilir.

Düşün ve Toplum

Sunar, kitabın ilk bölümünde farklı iki toplum modeli anlayışı ve bu modellerin içerdiği teorik-epistemolojik görüşler üzerinde dururken aynı zamanda tarihsel süreçleri de göz önünde bulundurmaktadır. Sözünü ettiği iki toplum modelinin de tarihsel gelişimlerinde farklı isimler aldığını vurgulamaktadır.

Kısacası Sunar (2008: 13), çalışmasının ilerleyen bölümlerinde yukarıda sözünü ettiği bazı temel nitelikleri gerekçe göstererek; bu iki farklı toplum modeline **doğal** ve **sembolik** adlarını vermiş ve bu modelleri temellendiren teorik görüşlere ise **pozitivizm** ve **yorumsama** (hermenötik) olarak adlandırmayı uygun bulduğunu söylemektedir. Araştırmasının ana amacını da daha başlangıçta net biçimde ortaya koymaktadır.

Sunar (2008: 13)’a göre “doğal toplum modeli, toplumsal yaşamın içerdiği etkinliklerin temelde pratik bir nitelik taşıdığı ve doğal zorunluluklardan kaynaklandığı görüşüne dayanmaktadır”. Sunar (2008: 14) göre faaliyetlerin pratik nitelikte olmasını gerektiren doğal nedenler ise şu başlıklar altında sıralanabilir: “Doğal ihtiyaçların karşılanması, insan doğasından kaynaklanan doğal istek ve tutkuların tatmin edilmesi ve doğa koşullarına uymak gereğidir”.

Yazara göre bu tür doğal zorunlulukların gerektirdiği çabalar pratik etkinlik olarak değerlendirilir. Dolayısıyla, Sunar (2008: 14) “*doğal toplum modeli*’ açısından, toplumsal kurallar ve kategoriler, düşün ve değer sistemleri doğal nedenlerden kaynaklanan pratik etkinliğin bir aracı ve pratik ilişkilerin oluşturduğu bütünlüğün bir yansıması olarak değerlendirilmekte, düşün ve anlam dünyaları olarak, örneğin, kültür, din ve ideoloji gibi sembolik sistemlerin varoluş nedenleri”, doğal zorunlulukların uzantısı olan pratik mantığa indirgen-diğini belirtmiştir.

Sunar (2018: 14), doğal nedenlerin zorladığı kaçınılmaz eylem türlerini de iki başlık altında ele almıştır. Bunlar: “(1) Praxis teorisi kapsamı içinde doğal ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan iş (Arbeit), emek veya üretim, pratik eylem

ile eşanlı olarak kullanılmaktadır. (2) Fayda teorisi kapsamı içinde ise pratik eylem ya doğal tutkuların (çıkarların) tatminine yönelik olarak bireysel (öznel) düzeyde ya da doğal koşullara uymak (veya aşmak) için gerekli etkinlik olarak toplumsal (nesnel) düzeyde ele alınmaktadır.”

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Sunar (2008: 15) doğal toplum modelini, “toplumsal yaşamı oluşturan ilişkiler örüntüsünü doğal itki veya zorunluluklara tepki olarak gelişen pratik mantığın temellendirdiği bir düzenleme” olarak ele almaktadır. Bu nedenle, toplumsal yaşamın içerdiği düşün, değer ve anlam sistemleri pratik neden ve faaliyetlerin bir türevi olarak çözümlenmekte ve algılanmaktadır.

Sembolik toplum modeli ise, “düşünsel sistemlerin doğal zorunluluk ve itkilere, pratik etkinlik veya pratik mantığa indirgenmesine karşı çıkmaktadır. Bu görüş açısından, toplumsal yaşamı oluşturan ilişkiler dokusu gerçekte sembolik bir nitelik taşır, temelde bu ilişkiler sembolik mantık ve nedene dayanır” (Sunar, 2008: 15). Başka bir ifadeyle, insan davranışları yalnızca bir sembol sistemi bağlamında yorumlanabilir. Dahası, bir davranışın eylem olarak sınıflandırılabilmesi için sembolik olarak gerekçelendirilmesi gerekir.

Yazar, doğal ve sembolik toplum modellerinin ne anlama geldiğini tespit ettikten sonra bu iki toplum modelinin içerdiği epistemolojik görüşler üzerinde durmayı yeğlemiştir. Başka bir ifadeyle, bu iki toplum modelinin dayandığı ‘bilginin değeri ve kaynağı’ konusunda görüşlerini temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre, ‘pozitivizm’ doğal toplum modelini, ‘yorumsama’ ise sembolik toplum modelini temellendirmektedir.

Sunar (2008: 15)’a göre “Pozitivizm ‘salt algılama’ (empirisizm) varsayımına dayandığı için, bilginin dış dünya çıkışlı olduğunu ve bu nedenle, bilgi (söz, kavram, sembol) kendi dışında ‘somut’, ‘gerçek’ dünya ile bağımlı bir biçimde ele alınmasıyla birlikte bilgi ile dünya arasında bir denklik kurulduğu belirtilmektedir”. Sunar (2008: 16)’a göre yorumlayıcı yaklaşıma göre ise “bilgi ile dünya çok farklı bir ilişki içerisindedir. Dil dünyadan, teori doğadan, söz olaydan türetilmez veya dünya düşüncede yansımaz. Aradaki ilişki denklik ilişkisi değil, bir oluşum veya kuruluş ilişkisidir: dünya bilginin dışında var olmasına rağmen, bilgi aracılığıyla dışarıdaki dünyanın düzeni kurulur.” Her iki toplum modelinde etkili olan bilgi türleri ve toplumların bilgiyi algılayışları bu şekilde ortaya konmuştur.

Yazar daha baştan pozitivist bilgi teorisine olumsuz yaklaşmakta ve pozitivist teorinin de sembolik bir nitelik kazandığını ifade etmektedir. Kısacası bu ifadelerden, yazarın tüm çalışma planını pozitivist teorinin ve onun bilgi anlayışının yetersizliği ve işlevsizliği üzerine kurgulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

İdeoloji ve Siyasal Toplumsal Gerçek

Bilgi ile toplum arasında yakın bir ilişki olduğunu vurgulayan Sunar (2008: 18), bu ilişkinin niteliği ile ilgili ipuçlarının ise ‘siyasi fikirler tarihi’ olarak anılan klasik

siyasal teori geleneğinde bulunduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, klasik siyasal teorinin özelliği, çağdaş toplumsal bilimlerden farklı olarak, toplumu betimlemeyi değil, toplumu kurmaya yönelik olmasıdır. Başka bir ifadeyle, amacının toplumu anlamak yerine, değiştirmek olduğu söylenebilir.

Sunar bu bölümde, tarihi süreç içinde konuya değinen çeşitli isimlere ve görüşlerine yer vermekte (Platon, Thomas Hobbes, John Locke, David Hume, K. Marx, Werner Stark, Clifford Geertz, Daniel Lerner, T. Parsons vb.) ve pozitivist teorinin bu konudaki yetersizliklerini gündeme getirerek, onları toplumu betimlemeye çalışan teoriler olarak adlandırmaktadır. Buna karşın, toplumu kurmaya yönelik siyasal teori toplum ile güçlü bir ilişki kurmuştur. Sunar (2008: 18), “Teori toplumu temellendirmek amacını güder” diyerek, kurucu siyasal teorilerden yana tavır aldığını açıkça ifade etmiştir.

Olgu/Değer Sorunu

Sosyal bilimlerin bilim olarak sahneye çıktığı günden bugüne uzanan tarihi serüveninde *olan* ve *olması gereken* sorunsalı tartışılmaktadır. Başka bir ifadeyle, bilim ‘olanı’ mı ortaya koyacak, yoksa ‘olması gerekeni’ mi açıklayacaktır? Sunar bu bağlamda ‘olgu’ ve ‘değer’ kavramlarını irdelemektedir. Olan, olgulara; olması gereken ise değerlere dayalı açıklamayı gerektirir görüşündedir.

Sunar’a göre ideolojilerin farklı biçimlerde yorumlanması, temelde farklı (toplumsal) gerçek anlayışlarına dayanmalarından kaynaklanmaktadır. Sunar (2008: 22) “Gerçek, özellikle toplumsal gerçek, değerlerden ve belirli bir bağlamdan bağımsız mıdır, değil midir? Bağlam-dışı ‘doğal’, nesnel olgu mümkün müdür, değil midir?” sorularıyla bu durumu irdelemiştir. Bu sorulara verilen farklı cevapları, pozitivist ve yorumsamacı teoriler açısından değil, her iki görüşü tek bir yöntem içinde bağdaştırmaya özen gösteren Max Weber’in görüşleri çerçevesinde ele almıştır.

Sunar (2008: 23), bu bölümde her iki teorinin hangi noktalarda birbirlerinden ayrıldıklarını belirtmekle işe başlamış ve şu görüşü dile getirmiştir:

“Pozitivist yöntemi benimseyen çağdaş siyasal ve toplumsal teori, toplumsal dünyanın doğal dünyadan farklı olmadığını, bu nedenle de doğa bilimlerinde başarıyla uygulanan pozitivist açıklama biçiminden farklı bir açıklama yönteminin toplumsal bilimlerde gerekli olmadığını öne sürmektedir. Kısacası, bu görüşe göre, “ister toplumsal ister doğal olsun, tüm bilimlerin amacı empirik gözlemle kanıtlanabilir nitelikte olan genellemeler veya yasalar üretmektir. Bilimselliğin temeli, öne sürülen yasaların deneyle, gözlemle sınanmasına bağlıdır”.

Sınamayan ve doğrulanamayan düşünceler ise ‘ideolojiden’ başka bir şey değildir.

Buna karşın yorumsamacı teorilerin temel görüşü ise, “toplumsal dünya do-

ğal bir gerçeklik gibi ele alınamazdır. Doğadan farklı olarak, toplum belirli bir yaşam biçimine, bu yaşam biçimi de belirli bir sembolik anlam ve kültürel sisteme dayanır. Başka bir deyişle, doğanın 'orada' kendiliğinden var olmasına karşın, insanların yaşam dünyası toplumsal-kültürel olarak kurulmuştur" (Sunar, 2008: 23). Bu nedenle, topluma ait yasalar, doğaya ait yasalardan farklıdır ve toplumsal yasaların evrensel değil, yorumsamacıları belirli bir kültürel sisteme özgü kuralları olarak kalacağı görüşüne varılmaktadır.

Kısacası yorumsamacı teorisinin temel yaklaşımı, doğal bilimlerin sonuçlarının her yerde genel geçer olmasına karşın, toplumsal yapı özelliklerinin farklı olması nedeniyle, aynı düşünceleri sosyal bilimler için öne sürmenin doğru olmayacağı tezine dayanmaktadır. Toplumsal olgular, zaman ve mekan süreçlerinden etkilenen dinamik olgulardır.

Sosyolojizm ve Ekonomizm

Bu bölümde Weberci yaklaşımı sürdüren Sunar (2008: 35), "bilgi sosyolojisine göre, her düşünce sistemi içinde üretildiği özgül toplumsal koşullar ile bağımlıdır" diyerek, düşünsel sistemi (ideoloji) kendi dışındaki bir gerçekliğe indirgemekte ve bu gerçekliğin bir yansıması veya işlevi olarak değerlendirmektedir. İndirgenen gerçeklik sembol-dışı bir toplum veya ekonomi görüşüne dayandığı için bu yaklaşıma sosyolojizm veya ekonomizm adı verilmektedir.

Toplumsal olgu ve olayları sadece sosyolojik gerekçelere dayandırarak açıklamaya sosyolojizm, ekonomik gerekçelere dayandırarak açıklamaya ise ekonomizm denildiği bilinen bir gerçektir. Sunar (2008: 35)'a göre;

Sosyolojizm sembolik toplum modelini tepetaklak etmektedir. Sembolik sistem veya ideoloji bir üstyapı olarak görüldüğü için, toplumun düşünsel temelleri değil, düşünsel sistemlerin toplumsal temelleri araştırma konusu olmaktadır. Bu açıdan, belirleyici öge 'toplum' veya 'ekonomi', belirlenen öge ise düşün sistemidir. Toplum sembolik düzeyde değerlendirilmediği için düşünsel ve toplumsal yapılar sanki farklı düzey dünyaları gibi çözümlenmekte ve sembolik yapı daha 'somut' görünen topluma veya ekonomiye indirgenmektedir.

Buradaki tartışma bir anlamda materyalist ve idealist düşünce gruplarının temel anlayışlarının bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır: *Belirleyen* ve *belirlenen*'in hangisi olduğu sorusu önem kazanmaktadır. Madde mi düşüncüyü, düşünce mi maddeyi belirlemektedir? Diğer ifadeyle alt-yapı mı üst-yapıyı, üst yapı mı alt yapıyı belirlediği tartışmasıdır. Bu tartışmanın iki ucunda Karl Marx ve Max Weber yer almaktadır. Marx'a göre, belirleyen altyapı öğeleri (ekonomi) iken, Weber ise her iki öğenin de karşılıklı olarak birbirini belirleyebileceğini ve etkileyebileceğini söylemektedir.

Kültür ve Toplum

Sunar, bu bölümde sosyal bilimler için önemli olan iki kavram (kültür ve toplum) üzerinde dururken; Clifford Geertz'in, K. Manheim'in ideoloji kavramı ile kültür arasında kurdukları ilişkilere ve birbirlerinin görüşlerine yaptıkları itirazlara yer vermiştir.

Geertz'in, toplumbilimlerinde yaygın olarak kabul gören *çıkarcı* ve *gerilim* teorilerine yönelttiği eleştirileri ayrıntılı biçimde ele almıştır. Geertz'e göre;

Günümüzde ideolojinin toplumsal belirlenmesini araştıran iki tür yaklaşım vardır. Çıkarcı ve Gerilim teorisi. Birincisinde, ideoloji bir maske ve silahtır. Çıkarcı teorisinde, ideoloji evrensel iktidar çatışmasından kökenlenir, gerilim teorisi ise sosyo-psikolojik dengesizlikleri kronik olarak düzeltme çabalarına dayanır. Birisinde insan iktidar peşinde koşar, diğesinde endişeden kaçır (Sunar, 2008: 38).

Sunar (2008: 45), bu konuda Geertz'in düşüncelerini benimsediğini şu cümlelerle vurgulamaktadır: “Geertz'in düşüncelerine Weber kadar uzunca yer verdik, çünkü Geertz de Weber kadar konumuzu oluşturan iki farklı toplum modeline gerçekten önemli noktalarda ışık tutmaktadır.” Geertz'in, Weber'den esinlenerek kültür ile toplum arasında yaptığı ayrımın siyasal düşünceler tarihindeki önemini ve yerini ilerleyen bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alacağını da belirtmektedir.

Klasik Siyasal Teori ve İki Farklı Toplum Modeli

Kitabın ikinci bölümünde, sembolik ve doğal toplum modellerinin teorik temellerinin tarihsel bir perspektifle ele alındığını görüyoruz. Sunar, bu modellerin kökenini antik Yunan felsefesine dayandırarak, insan ve doğa bilimlerinin birbirinden ayrışmasını, insan bilimlerinin siyasal felsefe olarak ortaya çıkışını, toplumun dinsel ve doğal güçlerden bağımsız bir düzen olarak çözümlenmesi işini eski Yunan düşüncesinden başlayarak incelemiştir. Bu çerçevede siyasal düşünce tarihinde sembolik ve doğal toplum modellerini destekleyen kanıtların izlediği süreci analiz etmiş ve sofistler, Platon, Aristoteles, Sokrat, Thomas Hobbes, David Hume, John Locke gibi düşünce tarihindeki bazı düşünürleri incelemiştir.

Kısacası bu bölümde, klasik siyasal teori bağlamı içinde, ekonomik temele dayalı doğal toplum modelinin kökenin eski Yunan'a kadar uzandığı, ancak klasik liberal düşünce içerisinde geliştiği ifade edilmektedir. Platon ile bilgi toplum arasında kurulan organik ve güçlü bağın, Hume'dan sonra giderek zayıfladığı ve liberal düşünce içinde toplumun teorik temellendirmeden tamamen koptuğu, empirisist epistemolojinin gelişmesiyle bilginin kurucu, oluşturucu güç olmaktan çıktığı ve bilgi-dışı bir gerçekliğin tasarımı veya işlevi olarak görülmeye başlanmıştır.

İki Dil, İki Bilim Teorisi ve Toplum

Sunar (2008: 85) kitabın üçüncü bölümünde günümüz bilim anlayışı içinde tek bir teorinin tekelinden söz edilemeyeceğini, ancak Thomas Khun'un *paradigma*'kavramından hareketle, toplumsal bilimlerde pozitivist epistemolojiye dayalı bir araştırma programının hala var olduğu görüşündedir. Diğer bir söyleyişle, sosyal bilimlerin hala pozitivistin yaygın etkisi altında bulunduğu söylenebilir. Yazar bu bölümde bilgi teorisine ilişkin tartışmaları ele almakla birlikte amaç olarak toplumsal bilimlerde uzun bir süreden beri tek geçerli yöntem olduğu varsayılan pozitivist görüşü genel hatlarıyla ortaya koymayı hedeflemiştir. Ardından gelişen anti-pozitivist bilgi anlayışının ışığında sembolik ve doğal toplum modellerini bu çerçevede değerlendirmiştir.

Araştırmasının ilerleyen bölümlerinde klasik pozitivistlere yönelik eleştiriler ve Viyana Okulu (Mortiz Schlick, Rudolf Carnap, Otto Neurath) tarafından geliştirilen *mantıkçı pozitivism* konusundaki tartışmalar üzerinde durmaktadır. Özellikle Ludwig Wittengenstein'nin *Tractatus Logico-Philosophicus* adlı çalışmasından ayrıntılı söz etmektedir.

Wittengenstein dünya'nın nesnelerden ve nesneler arası ilişkilerden oluştuğunu öne sürerken, bilginin Hume'da olduğu gibi, tek tek gözlemlerden değil, nesneler arası ilişkilerden oluşan durum'a tekabül ettiği görüşündedir. Wittengenstein'a göre olan yani olgu, durumun olması demektir. O halde dünya nesnelerden değil, durumlardan oluşmaktadır. Nesneler dünyasını oluşturan yalın öğelerdir, durum nesnelerin değişmesiyle değil, nesneler arası ilişkilerin değişmesiyle değişir (Sunar, 2008: 88-89).

Sunar, bu bölümde ayrıntılı olarak pozitivistliği, pozitivistler arasındaki görüş farklarını ayrıntılı olarak açıkladıktan sonra, aynı zamanda bu farklılıkların anti-pozitivist gelişmelerin çıkış noktasını oluşturduğu görüşündedir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde neo-pozitivism ve Karl Popper'dan söz etmektedir.

Sunar (2008: 93)'a göre Karl Popper pozitivistliğin en zayıf noktalarını dile getirmesine rağmen, vurguladığı bu zayıf noktaları yine de pozitivist program içinde aşmaya çalışan bir düşünürdür. Sunar'a göre Popper, Viyana okulunu eleştirmesine karşın, onlara sempati ile bakmaktadır. Daha sonraları ise gerçek bir eleştirmen olarak Viyana Grubu'nun ve genel olarak mantıksal pozitivistliğin karşısına çıkmıştır ve yine Popper, 'olgun' Wittengenstein'ın etkisiyle gelişen yeni dil teorisine de karşı çıkmıştır (Sunar, 2008: 93). Popper'ın, eleştiri oklarını Thomas Khun'a da yönettiğini görmekteyiz. Khun'a göre Popper'ı "gerçekten pozitivist ve anti-pozitivist bilim anlayışları arasındaki geçiş sorunlarını temellendiren bir düşünür olarak ele almak gerekir" (Sunar, 2008: 94).

Diğer yandan Sunar, Popper'ın izleyicisi ve eleştiricisi olarak gördüğü Imre Lakatos'un Popper'ın *Rasyonel Eleştiri* yöntemi adını verdiği yaklaşımını temelde doğru bulmakla birlikte, yetersiz gördüğünü de dile getirmektedir. Lakatos'a göre, "her teori açıklayamadığı, teoriyi yanlışlayabilecek birçok ters-olgu ile kar-

şı karşıyadır. Bu ters olguların varlığı bir teorinin geçersiz sayılabilmesi için yeterli değildir. Çünkü her teori bu ters olguları amaca özel (*ad hoc*) varsayımlarla açıklamaya çalışır. Bu nedenle, yanlışlama tek başına kaba ve geçersiz bir ölçütür” (Sunar, 2008: 100).

Anti-Pozitivizm ve Toplumsal Bilimler

Sunar, Anti-Pozitivizm ve Toplumsal Bilimler başlığı altında *denklik teorisi olarak pozitivizme eleştiri ve kuruluş teorisi olarak pozitivizme eleştiri* olmak üzere iki temel konu üzerinde durmaktadır.

Denklik teorisi olarak pozitivizme eleştiri konusunda ağırlıklı olarak Peter Winch’in görüşlerinden yararlanmıştır. Anti-pozitivist düşünürlerden Peter Winch, ‘olgun’ Wittgenstein’in dil teorisine dayanarak pozitivist uygulamaların toplumsal gerçeklik ile bağdaşamayacağını kanıtlamaya çalışmaktadır. Winch’e göre, felsefenin amacı dili bilimin hizmetine sunmak değil, gerçeğin niteliğini açıklığa kavuşturmaktır (Sunar, 2008: 109). Bu nedenle, pozitivist yöntemin toplumsal gerçekliği açıklayabilmesi söz konusu olamaz. Her toplum kendi gerçeğini yaratır.

Kuruluş teorisi olarak pozitivizme eleştiri konusunda ise ağırlıklı olarak Jürgen Habermas’tan yararlanmıştır. Habermas, “toplumsal yaşamın, etkinlik alanı olarak bilgi teorisinden bağımsız bir biçimde ele alınamayacağını, bilgiyi olanaklı kılan koşullar ile toplumsal yaşamı olanaklı kılan koşullar arasında bir birliğin olduğu iddiasındadır” (Sunar, 2008: 116).

“Praxis ve Toplum” ve “İdeoloji ve Toplum”

Sunar (2008: 165) kitabın dördüncü ve beşinci bölümünde, Marx’ın dünya görüşü ile ilgili olarak, Marksist gelenek içinde ekonomik determinizmin tartışmalarına konu olan: “Acaba Marx belirli bir insan tipini (*homo faber*) ve bu insan tipine özgü davranışı (*praxis*) tarihsel ve toplumsal bağlamından bağımsız olarak her çağı belirleyen nesnel olgular olarak mı ele almıştır?” sorusuna cevap aramaktadır. Ona göre Marksizmi Marx’ın kendisinden bağımsız bir konu olarak incelemek gerekir ve bu tartışmalar içinde, Marksizm’in ekonomik determinizm ile temellendirilmesini savunanlar kadar bu görüşü yadsıyanlar da bulunmaktadır. Györg Lukacs ve Louis Althusser bu iki farklı Marksist kampın önemli iki düşünürü oldukları gibi konumuza da farklı açılardan ışık tutmaktadırlar (Sunar, 2008: 165).

Sunar (2008: 165) göre Lukacs, ekonomik determinizmin evrenselleştirilmesinin görelî ve dönemsel geçerliliğe sahip olduğunu ileri sürerken, Althusser ise ekonominin ‘en son aşamada’ her dönem için belirleyici olduğunu savunmaktadır. Aralarındaki temel fark, ekonominin sembolik oluşumlarını veya sembolik sistemlerin ekonomik olarak temellendirilmesi ile ilişkilidir. Akabinde Sunar (2008:165) “...eğer ekonomik determinizm belirli bir dönem için geçerliyse, o za-

man ekonominin egemenliği belirli bir sistem ile bağımlıdır; bir başka deyişle, ekonominin dönemsel göreliliği sembolik mantığın zaferini belgeler. Ekonominin başat (dominant) etkisi mutlak egemenliğini değil, belirli bir kültürel sistemin etkisinde belirli bir dönem için başat olduğunu gösterir. Sembolik sistemin neyin başat olacağını belirlemesi ise en son aşamada kendisinin egemen olduğunu kanıtlar.” şeklinde iki kavramı tartışır.

Kitabın son bölümünde *ideoloji ve çağdaş toplum* başlığı altında ağırlıklı olarak Althusser’in *ideoloji* anlayışına yer vermektedir. Düşünceyi toplumsal düzeyde ‘ideoloji’ olarak ele alan Althusser’in ideoloji ne insan doğasına, ne tarihsel bir özneye, ne de ekonomiye indirgenebilir düşüncesini öne çıkartmaktadır. Toplumsal bütünlük içinde ele alınması gereken ideoloji, ekonomi ve politika kadar gerçektir. Politikanın ekonomiye indirgenemeyeceği gibi, ideolojinin de üretimi veya üretim ilişkilerini yansıttığı veya temsil ettiği söylenemez (Sunar, 2008: 203).

Sonuç olarak Althusser’e göre “her şey bir üretim sürecidir. Maddi üretim kadar teori de bir üretimdir. Üretim evrensel olarak aynı yapıya sahiptir” (Sunar, 2008: 209). Sunar’a göre ise; Althusser’in bu teori ve dünya anlayışı Wittgenstein’in *Tractatus*’da geliştirdiği dil teorisine yakından benzemektedir. Althusser, belirli tarihsel ve sembolik bir gerçekliği ontolojik düzeye yüceltmekte ve belirli değerlerin yarattığı dünyayı her toplumun temeli sanmaktadır. Faydacı felsefenin Marx’ın düşüncesindeki belirleyici gücüne Lukacs kadar Althusser’de yenik düşmüştür. İşte bu açıdan bakıldığında, Adam Smith ile Karl Marx arasında bir kopuş değil, ontolojik ve epistemolojik devamlılık söz konusudur. Faydacı kültür ekonomik liberalizme olduğu kadar Marksizm’e de damgasını derin basmıştır (Sunar, 2008: 209).

Sunar, eserini bitirirken çalışmaların genel bir özetini sunmaktadır. Çalışmasında doğal ve sembolik toplum modellerini ve bu modelleri temellendiren teorik görüşleri incelediğini belirten yazar, çalışmanın üç bölümünü kapsayan ilk yarısında doğal toplum modelini teorik düzeyde denklik, toplumsal düzeyde ise kuruluş teorileri olarak ele aldığını, sembolik modeli ise her iki düzeyde de kuruluş bağlamı içinde değerlendirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca oluşum süreci olarak doğal toplum modelini praxis ve fayda boyutları içinde, sembolik modeli ise anlam boyutu içinde çözümlediğini vurgulamıştır. Çalışmanın ikinci yarısında *praxis* ve *fayda* teorilerinin benzerliğine dikkat çeken Sunar, pratik ve sembolik yaklaşımların bölgesel ve dönemsel geçerlilikleri açısından değerlendirmelerini yapmaya çalıştığını ifade etmektedir. Sonuç olarak düşün kadar ekonominin, geleneksel toplumlar kadar çağdaş yaşamın anlam sistemi ile temellendirilmiş olduğu görüşüne ulaştığını da vurgulamaktadır.

Kaynakça

Duverger, M. (1999). Sosyal Bilimlere Giriş (Beşinci Baskı). (Ü. Oskay, ev.). Bilgi Yayınevi (Orijinal eserin basım tarihi 1961, 1. Baskı)

Sunar, İ. (1986). Düşün ve Toplum (2. Baskı), Birey ve Toplum Yayınları.

Sunar, İ. (2008). Düşün ve Toplum (4. Baskı), Doruk yayınları

Emek Araştırma Dergisi Yayın ve Araştırma Etiği İlkeleri

Emek Araştırma Dergisi, Genel-İş'in ulusal hakemli yayın organıdır. TÜBİTAK/ULAKBİM, Asos ve Index Copernicus veritabanlarında taranmaktadır. Yılda iki kez yayınlanan dergimiz emekten yana bilimsel çalışma ve araştırmaları, güncel, kuramsal ve uygulamaya yönelik akademik tartışmaları sayfalarına taşımayı amaçlamaktadır.

I. Etik Kurallar

Emek Araştırma Dergisi, dergide yayınlanacak yazıların yayın sürecinde; yazarlar, hakemler ve editörlerden öncelikle **Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**'nde belirtilen ve aşağıda yer verilen "bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler"de bulunmamalarını beklemektedir.

a) İntihal: Başkalarının özgün fikirlerini, metotlarını, verilerini veya eserlerini bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseri gibi göstermek.

b) Sahtecilik: Bilimsel araştırmalarda gerçekte var olmayan veya tahrif edilmiş verileri kullanmak.

c) Çarpıtma: Araştırma kayıtları veya elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan cihaz veya materyalleri kullanılmış gibi göstermek, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek.

d) Tekrar yayım: Bir araştırmanın sonuçlarını ya da bir yazının özgün fikirlerini aynen ya da büyük oranda içeren ve daha önce yayınlanmış bir yazının benzerini sunmak.

e) Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla yazıda sunmak.

f) Haksız yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek veya olan kişileri dâhil etmemek, yazar sıralamasını gerekçesiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini sonraki baskılarda eserden çıkartmak, aktif katkısı olmadığı hâlde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek, tez çalışmalarından üretilen makalelerde tez danışmanının ismine yazarlar arasında yer vermek,

g) Diğer etik ihlal türleri: 1) Destek alınarak yürütülen araştırmalar sonucu yapılan yayınlarda destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile bunların katkılarını belirtmemek, 2) Henüz sunulmamış veya savunularak kabul edilmemiş tez veya çalışmaları, sahibinin izni olmadan kaynak olarak kullanmak, 3) Yayınlarında hasta haklarına riayet etmemek, 4) İncelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri eser sahibinin açık izni olmaksızın yayınında kullanmak, 5) Bilimsel bir çalışma kapsamında yapılan anket ve tutum araştırmalarında katılımcıların açık rızasını almadan ya da araştırma bir kurumda yapılacaksa ayrıca kurumun iznini almadan elde edilen verileri yayımlamak, 6) Araştırmalarda, çalışmalara başlamadan önce alınması gereken izinleri yetkili birimlerden yazılı olarak almamak, mevzuatın veya Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerin ilgili araştırmaya dair hükümlerine aykırı çalışmalarda bulunmak, 7) Araştırmacılar veya yetkililerce, yapılan bilimsel araştırma ile ilgili olarak muhtemel zararlı uygulamalar konusunda ilgilileri bilgilendirme ve uyarma yükümlülüğüne uymamak, 8) Bilimsel çalışmalarda, diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri ve bilgileri, izin verildiği ölçüde ve şekilde kullanmamak, bu bilgilerin gizliliğine riayet etmemek ve korunmasını sağlamamak, 9) Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar kapsamında Etik Kurul izni almamak.

Emek Araştırma Dergisi yazarlardan, hakemlerden ve editörlerden yukarıda belirtilen etik ilkelere ek olarak aşağıda yer verilen sorumluluklara da uymasını beklemektedir.

1. Yazarların Sorumlulukları

Yazarlar;

- a) Sunulan makalenin yazar(lar)a ait özgün bir çalışma olduğunu,
- b) Tüm yazarların bu çalışmaya fiilen katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
- c) Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
- d) Makalenin başka bir yerde basılmadığını,
- e) Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan telif haklarını ihlal etmediğini,
- f) Makalenin yayımlanması durumunda telif haklarını ücretsiz vermeyi,
- g) Kör hakemlik kuralı çerçevesinde gizli kalması gereken hakemin kimliğinin tahmin edilmesi ya da öğrenilmesi durumunda vakit kaybetmeden editöre haber vermeyi taahhüt eder.

2. Hakemlerin Sorumlulukları

Hakemler;

- a) Nesnel ve tarafsız bir değerlendirme yapmalıdır.
- b) Yazarlarla, çalışmayla, kurumlarla veya varsa yapılan araştırmaya maddi destek sağlayanlarla çıkar çatışması ya da uyuşması içinde olmamalıdır. Olduğunu fark ettiğinde hakemlikten çekilmelidir.
- c) Gönderilen makaleyi değerlendirmeye yetkin olmadığı kanaatine sahip olduğunda ya da makul süre içinde değerlendirmeyi tamamlayamayacağını öngördüğünde hakemlikten çekilmelidir.
- d) Gizliliği ihlal etmemeli, makale değerlendirme sürecinde editör kurulu dışında makalenin yazar(lar)ı ya da hakemleri olabileceğini tahmin ettiği kişilerle ya da konu ile ilgisi olduğunu düşündüğü üçüncü kişilerle makalenin kendisini ya da raporunu paylaşmamalıdır.
- e) Değerlendirmesini tamamladığı ancak henüz yayımlanmayan bir makaleye ait herhangi bir veriyi kendi çalışmalarında kullanmamalıdır.

3. Editörlerin Sorumlulukları

Editörler;

- a) Bir makaleyi kabul etmek, reddetmek ya da düzeltilmesi için tekrar göndermek konusunda sorumluluğu yayın kurulu ile paylaşır.
- b) Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin, özgün nitelikte bilimsel araştırmaların, derlemelerin, kitap incelemelerinin ya da belgelerin usulüne uygun olup olmadığını, etik kurallar, genel kurallar ve yazım kurallarına uygun olup olmadığını kontrol etmelidir.
- c) Yazarlarla, çalışmayla, kurumlarla veya varsa yapılan araştırmaya maddi destek sağlayanlarla çıkar çatışması içinde olmamalıdır. Olduğunu fark ettiğinde editörlükten çekilmelidir.
- d) Gizliliği ihlal etmemeli, editörler kurulu, yayın kurulu ya da hakemler dışında üçüncü kişilerle yazıyı paylaşmamalıdır.
- e) Yayına kabul ettiği ancak henüz yayımlanmayan bir makaleye ait herhangi bir veriyi kullanmamalıdır.
- f) Editör, editörler kurulu ve yayın kurulu tarafından belirlenen hakemlerin isimlerini yazarlardan saklamalıdır. Dergi editörünün ya da editörler kurulundan bir yazarın editörlük yaptığı sayıya gönderdiği makalenin hakemlik süreci yayın kurulu tarafından yürütülür. Yayın kurulu üyelerinden birinin gönderdiği makalenin hakemlik süreci editör ile birlikte editörler kurulu ve diğer yayın kurulu üyeleri tarafından yürütülür.

II. Genel Kurallar

1. Değerlendirme Süreci

Dergimize gönderilen yazılar öncelikle editör ve yayın kurulu tarafından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Hakemlik süreci, yazar isimlerinin saklı tutulduğu çift kör hakemlik değerlendirmesi yoluyla işletilir. Bu süreçte yazılar iki hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir.

Hakemler kendilerine gönderilen yazıları; orijinallik, metodoloji, literatüre katkı, bulguların sunumu ve sonuçların desteklenmesi ile daha önce yapılan çalışmalardan yararlanma açısından değerlendirirler. Hakemler makaleyi kabul edebilir, reddedebilir veya yazarlardan biçime ve/veya öze yönelik düzeltme yapmalarını isteyebilirler. Bir makalenin yayına kabul edilebilmesi için en az iki hakem incelemesinin ardından, yayımlanıp yayımlanmayacağına yayın kurulu karar verecektir.

Hakem veya hakemlerin düzeltme istemeleri durumunda, yazarlar, hakemler tarafından yapılan eleştiri ve önerileri göz önünde bulundurarak istenen düzeltmeleri en geç 20 gün içerisinde tamamlayarak yayın kuruluna tekrar gönderirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Emek Araştırma Dergisi'ne çalışmalarını gönderen yazarlar derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. Yazının yayımlanması konusunda nihai karar yayın kuruluna aittir.

2. Yazı Teslim Kuralları

Dergimize gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olması gereklidir. Ancak gönderilecek yazıların tez ya da kongre, sempozyum gibi bir toplantıda bildiri şeklinde sunulmuş olması yayımlanması için engel değildir.

Yazarlar, yazılarının kaynakça dahil 10 bin kelimeyi geçmemesine dikkat etmelidir. Yazılar Times New Roman fontunda, 12 punto ve 1,5 satır aralığı ile yazılmalı ve emekarastirma@genel-is.org.tr adresine gönderilmelidir. Makalelerin 250-150 kelime civarında İngilizce ve Türkçe özlere yazıyla birlikte gönderilmelidir. Özlere Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler eklenmelidir. Dergiye gönderilen yazıların kaynakça ve yazım kuralları dergi kurallarına göre düzenlenmiş olmalıdır.

Gönderilen yazıların başlıklarının altında yazar adı, unvanı, görev yaptığı kurum ve kendisine ulaşılabilir e-posta adresi gibi bilgilere yer verilmemelidir. Bu bilgiler

ayrıca bir kapak sayfasına ya da Word dosyasına eklenmeli ve yazılar bu şekilde dergiye gönderilmelidir.

Gönderilen yazılarda, yazarların **ORCID numarası** da bulunmalıdır. ORCID numarası olmayan yazılar yayınlanmayacaktır.

TÜBİTAK ULAKBİM'in şartları doğrultusunda; dergiye gönderilecek yazılar için: Ölçek, anket, görüşme, gözlem gibi yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için **etik kurul onayı alındığının** (etik kurul adı, karar tarihi ve sayısı) makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtilmesi ve belgelendirilmesi, Bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalatıldığına ilişkin bilgiye makalede yer verilmesi, Veri toplama sürecinde etik ilkelere özen gösterildiğinin kanıtlarının (başkalarının ölçek, anket, belgelerinin kullanılması için izin alınması gibi) makale içinde sunulması, Makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Bu koşulları sağlamayan makalelerin *Emek Araştırma Dergisi*'nde yayınlanması mümkün olmayacaktır.

III. Yazım Kuralları ve Kaynak Gösterme İlkeleri

Notlar ve referanslar ayrılmalıdır. Notlar metin içinde numaralandırılmalı ve “dip-not” şeklinde verilmelidir. Referanslar ise, APA sistemine göre düzenlenmelidir. Kaynakçada, sadece yazıda gönderme yapılan kaynaklara yer verilmeli ve yazar soyadına göre alfabetik sıralama izlenmelidir.

Başlıkların düzenlenmesi:

Ana başlık: İlk harfleri büyük, 14 punto ve bold, sola yaslı

Giriş, Öz, Abstract, Sonuç ve Kaynakça: Baş harfleri büyük, sola yaslı, on iki punto, bold

Başlıklar: Baş harfleri büyük, sola yaslı, 12 punto, bold

Alt başlıklar: Baş harfleri büyük, italik, paragrafa hizalı, 12 punto, bold

Metin İçi Kaynak Gösterimi

Yapılan çalışmalarda, başkalarının düşünceleri alıntı ya da gönderme şeklinde verilmelidir. Kısa alıntılar tırnak işareti içinde gösterilmelidir. 4 satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak 1 cm içeriden blok halinde, 10 punto ile yazılmalıdır. Bu durumda tırnak işareti kullanılmamalıdır.

Göndermelerde yazar soyadı, yayın tarihi ve sayfa numarası bilgileri parantez içinde aktarılmalıdır. Tek ve iki yazarlı yayınlarda her iki yazarın soyadına da parantez içinde yer verilmelidir.

İkiden fazla yazarı olan yayınlarda gönderme yapılırken sadece birinci yazarın soyadı verilir, diğer yazarlar için “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

Tüzel kişiler tarafından yazılmış yayınlarda tüzel kişi adı çok uzunsa veya kısaltılmış biçimi çok biliniyorsa ilk göndermeden sonra kısaltma yoluna gidilebilir. Kısaltma kullanılmasına karar verilirse ilk göndermede kurum adının açık hali yazılmalı ve yanında parantez içinde kısaltması verilmelidir.

Bir yazarın aynı tarihte yayınlanmış birden fazla yayınından yararlanılmışsa, yayınları birbirinden ayırmak için sırasıyla “a,b,c,...” ibareleri kullanılmalı ve bu kullanım gerek metin içinde kaynak gösterme sırasında gerekse kaynakça bölümünde yer almalıdır.

Kaynak Gösterme Örnekleri

I. Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki yollamada (kitap):

(McQuail, 1987: 55).

- Aynı yazarın, aynı yıl birden fazla eserine yollama yapılması durumunda:

(McQuail, 1987a: 55; 1987b: 40).

- Alıntı yapılan yazarın başka bir yazardan alıntı yapmış olması durumunda:

(Aktaran: McQuail, 1987a: 55).

Kaynakçada:

McQuail, D.(1987) *Mass Communication Theory: An Introduction*, Beverly Hills, CA: Sage.

Akbulut, Ö.(2007) *Küreselleşme Ulus- Devlet ve Kamu Yönetimi*, Ankara: TODAİ Yayını.

Metin içindeki yollamada (makale):

(Akbulut, 2013: 168).

Kaynakçada:

Akbulut, Ö. (2013) “Küresel Kapitalizm ve Devlet”, *Toplum ve Hekim*, 28, 3, 165-171.

II. İki yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Denhardt ve Denhardt, 2007: 24).

Kaynakçada:

Denhardt, J. V. ve Denhardt, R. B. (2007) *The New Public Service*, New York: M. E. Sharpe.

Metin içindeki yollamada (makale):

(McCombs ve Shaw, 1998: 108).

Kaynakçada:

McCombs, M. E. ve Shaw D. L. (1972) “The Agenda-Setting Function of Mass Media”, *The Public Opinion Quarterly*, 36, 2, 176-187.

III. İkiiden çok yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Lazarsfeld vd., 1996: 45).

Kaynakçada:

Lazarsfeld, P. F., Berolson, B. ve Gaudet, H. (1944) *The People Choice*, London: Colombia University Press.

IV. Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler:

Metin içindeki yollamada:

(Schramm, 1994: 53).

Kaynakçada:

Schramm, W. (1994) (der.) *Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş* (çev. Ü Oskay), İstanbul: Derya Yayınları, 95-134.

Metin içindeki yollamada (kurum yayınları):

(DPT, 1989: 145).

Kaynakçada:

DPT, (1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994*, Ankara.

V. Yazarı Olmayan Kitap:

Metin içindeki yollamada:

• Kitap Adı Kısaysa:

(Kütüphaneciliğe Giriş, 1987).

• Kitap Adı Uzunsa:

(Sanal, 1995: 70).

Kaynakçada:

Kütüphaneciliğe Giriş, (1987) Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Sanal Kütüphanecilik ve Yeni Gelişmeler (1995) Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

VI. Görüşme:

Metin içindeki yollamada:

(O. Koloğlu ile kişisel iletişim, 13 Mart 2007).

Kaynakçada:

Orhan Koloğlu ile 13 Mart 2007 tarihinde gerçekleştirilen görüşme.

VII. Elektronik Kaynak

Metin içindeki yollamada:

(Çubukçu, 2009).

Kaynakçada:

Çubukçu, M. (2009) "Bu Kimin Zaferi?", <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473346.asp>. (15.06.2010).

VIII. Yazarı Olmayan Elektronik Kaynak:

Metin içindeki yollamada:

(Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada:

Dışişleri Bakanlığı (2010) <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>.
Erişim Tarihi:16.06.2010.

IX. Gazete ya da Aktüel Dergilerde Yer Alan Yazılar.**Metin içindeki yollamada:**

(Nadi, 1950).

Kaynakçada:

Nadi, Yunus, (1950) “Kuvvetin Sırrı”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz.

X. Gazete ya da Aktüel Dergilerde Yer Alan İsimsiz Yazılar

Metin içindeki yollamada:

(Cumhuriyet, 7 Mayıs 1924).

Kaynakçada:

Cumhuriyet, 7 Mayıs 1924.

• Metin içerisinde aynı gazetelerin farklı kopyalarına atıf yapılmışsa:

Cumhuriyet, 1950-1960, Hürriyet, 1948-1960.

XI. Belgeler

Metin içindeki yollamada:

(Ticaret Bakanlığı, Karar Sayısı, 21.48.26).

Kaynakçada:

Ticaret Bakanlığı, Muamelat Umum Müdürlüğü Kararları, Erişim: T.C. Başbakanlık Arşivi.

**Platform Ekonomisinde Emeğin Örgütlenmesi: Hukuki Belirsizlikler,
Mekânsal Dağınıklık ve Algoritmik Denetim Mekanizmaları**

Ali BAKIN

**Türkiye’de Esnaf Kurye Modeli ve Direniş:
Trendyol’a Bağlı Kuryelerin İş Bırakma Eylemleri**

İlknur KARANFİL, Eren EFE

Kuramdan Alana: Psikolojik Perspektiften İnsana Yakışır İş

Arzu ÖZSOY ÖZMEN

Sosyal devleti yeniden düşünmek: Yıkıldı mı, yeniden kurulabilir mi?

Nevzat Evrim ÖNAL

**Eğitimden Emek Piyasasına Mühendislik Alanında Ayrımcı Söylemlerin
Yeniden Üretimi ve Cinsiyet Temelli Mesleki Ayrışma**

Derya KESKİN

**Bilinçdişına Açılan Geçit: Sinema ve Animasyon Filmlerinde
Sürrealist Göz İmgesi**

Özge Hazal ÇALIŞKAN, Elif ERGEN

Yeşil Yeni Anlaşma Programlarında Emeğin Konumu

M. Yağız AYGÜN

Kitap İnceleme

Bürokrasi Kuramları:

Bürokrasinin Toplumsal ve Siyasal Kavranışına Dair Bir Çerçeve

Selime YILDIRIM

İnsanî Bir Çalışma İlişkisi: Verimlilik, Hakkaniyet ve Söz Hakkını Dengelemek

Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR

İlkay Sunar’ın “Düşün ve Toplum” Kitabı

Ercem ERKUL

DISK/GENEL-İŞ
TÜRKİYE GENEL HİZMETLER İŞÇİLERİ SENDİKASI

DISK / Genel-İş
@DISK_Genel-İş

DISK / Genel-İş
@DISKGenelİş

DISK / Genel-İş
Genel-İş